

Аргатюк С.С. Кушнір В.Г.

КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ

**Історичний факультет Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
Одеська обласна спілка краєзнавців**

Аргатюк С.С., Кушнір В.Г.

**КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ:
нарис з історії
Кодимського району**

ББК 63.3(4Укр-4Оде-2Од) 6-7
А180
УДК 94(477.74-21) «XVIII/XX». 304.4

С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір.

КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ:

нарис з історії Кодимського району.

Одеса, вид-во КП ОМД, 2010, 267 с. з іл.

У книзі «Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району» автори, використавши значний обсяг опублікованих і архівних джерел та документів, описують історію окремих населених пунктів краю, які, зокрема, у другій половині XVIII століття входили до Крутянського ключа князів Любомирських.

Книга ілюстрована картами, планами та фотознімками, а також містить додатки з історії релігійного життя, документи та спогади очевидців різних років і мешканців Кодимського району.

Видання рекомендується історикам, краєзнавцям, учням, студентам, учителям шкіл і всім, хто цікавиться історією свого регіону.

Автори: С. С. Аргатюк, В.Г.Кушнір

Ілюстрації: С.С.Аргатюк

Науковий редактор – професор кафедри історії України ОНУ імені І.І.Мечникова,
д.і.н. О.А.Бачинська

Рецензент – доцент кафедри історії України ОНУ ім. І.І.Мечникова к. і. н.
А.І.Мисечко

Книга опублікована за сприяння Василя Володимировича Маньковського

ISBN 978-966-2106-62-6

© С.С.Аргатюк, 2010

© В.Г.Кушнір, 2010

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні земляки!

Мабуть в кожного із нас наступає в житті період, коли замислюєшся над тим для чого ми прийшли на нашу землю і що встигли зробити?! Народився і виріс я в селі Круті Кодимського району, де мешкали мої батьки і діди. В 70-і роки минулого століття доля відірвала мене від рідної оселі, тепер працюю і мешкаю в місті Набережні Човни, що в Татарстані, куди я приїхав по комсомольській путівці будувати КАМАЗ, але не забуваю стежину до своєї малої Батьківщини.

В останні роки досить часто навідуюся до Кодимського району, де ще живі наші з дружиною матері, де мешкають близькі для мене односельці. Завжди переживаю за всі зміни які відбуваються у моєму рідному районі, із позитивних – радію, а негаразди завжди викликають смуток. Часто згадую своє дитинство та рідних мені людей, які впродовж тривалого часу навчали мене жити і працювати.

Завжди хотів знати більше про правдиву історію регіону. Але не мав змоги та часу зайнятися пошуком матеріалів, які б додали до наявних уже історичних відомостей щось нове. Таким чином виникла думка написати книгу з історії рідного краю і села. З цією ідеєю звернувся до нашого земляка, декана історичного факультету Одеського університету імені І.І. Мечникова В'ячеслава Кушніра, з яким вчилися в Крутянській середній школі, а також знаного історика-краєзнавця Сергія Аргатюка і запропонував їм взяти участь у пошуку матеріалів для видання такої книги. Наша співпраця тривала майже рік, за цей час довелося перегорнути значну кількість літератури та архівних джерел. З тієї невеликої кількості інформації, яку вдавалося відшукати, склалися сторінки книги. Вона отримала назву «Крутянський ключ: нариси з історії Кодимського району» не випадково. Наша місцевість за адміністративним поділом входила до так званого ключа, центром якого були Круті.

Книга завершена. Надіємося, що вона стане корисною для моїх односельців, мешканців Кодимського району, а також спонукає до продовження досліджень з історії краю.

З повагою, Василь Маньковський.

Кожне видання краєзнавчого характеру не є всеохоплюючим у плані висвітлення всіх аспектів історії села чи регіону. Це складна робота, яка потребує використання широкого кола різноманітних джерел, чимало з яких (навіть відомих) в силу різних причин є недоступними чи малодоступними. Певні періоди в історії, наприклад, друга половина 1980-х – 1990-ті роки, потребують ґрунтового аналізу і осмислення, отже висновки і оцінки варто робити лише з часом. Тому в краєзнавчих розвідках слід зосереджувати увагу на маловідомих пересічному читачеві фактах, подіях, персоналіях, пов'язаних з розвитком краю. Виходячи саме з цих міркувань, ми й визначили завдання і хронологічні межі запропонованого дослідження. Вони охоплюють період від найдавніших часів до 1944 року – визволення району від німецько-фашистських загарбників.

Стародавній період представлений у районі надзвичайно цікавими пам'ятками, такими, як найдавніша на Одещині стоянка первісної людини біля с.Лабушна (Жолубець), стоянками пізнього палеоліту і мезозіту поблизу с.Івашків. На деяких з них проводились археологічні розкопки, вони стали відомими в Україні. Мають про них знати і на Кодимщині.

Значна увага приділена історії краю періоду його інтенсивного заселення на початку XVIII ст., ролі містечка Круті в його культурному й економічному розвитку як адміністративного центру Крутянського ключа. Запропоноване видання є першим, в якому зібрані біографічні відомості про окремих власників земель на Кодимщині. Багато з них є представниками знаних родів, відомих вчених, державних діячів.

Незважаючи на достатньо представницьку історіографію національно-визвольних змагань, руху опору і визволення краю від німецько-фашистських загарбників, узагальнюючі праці відсутні. В даній книзі такі матеріали представлені.

Важкий в економічному, соціально-побутовому аспекті післявоєнний час, останні десятиліття минулого століття і початок XXI нами не розглядаються. Для цього потрібні додаткові студіювання архівних матеріалів, преси і особливо свідчень учасників чи свідків подій. Такими є післявоєнні роки, об'єднання Крутів, Олександрівки, Петрівки, Семенівки, Стримби у 1957 році в один колгосп, розукрупнення, внаслідок якого у 1968 році було утворено два колгоспи. І, нарешті, 1990-ті – роки, що внесли суттєві зміни в економічному, політичному житті і духовній сфері. Цей перехідний період ще не завершено і його оцінка – справа майбутнього.

Висловлюємо подяку працівникам Державного архіву Одеської області: директору І.І.Ніточкові і заступнику директора Л.Г. Білоусовій за надані архівні документи, досліднику з Києва А.В.Пивовару за надані джерела та картографічний матеріал, а усім жителям Кодимського району і села Круті побажати зберігати та примножувати те, що передали вам ваші батьки. Цінують землю, на якій живете, із своєю власною і неповторною історією.

Розділ I. СТОРІНКАМИ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЮ

1.1. АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Південна Україна – великий степовий регіон, що включає також територію Одеської області. Значна її частина розташована на лівому березі ріки Дністер. У давнину природний кордон поміж степом і лісостепом тут створювали дві ріки: перша із них Ягорлик – притока р. Дністер; інша – Кодима, що знаходиться в межах сучасної Одеської та Миколаївської областей – є правою притокою Південного Бугу. Сприятливі для господарства природні умови і великі простори незайнятих колись земель, розташованих навколо вказаних річок, приваблювали поселян. На території сучасного Кодимського району виявлені численні залишки стоянок і поселень різних історичних епох – від палеоліту до середньовіччя. В урочищі Жолубець біля села Лабушна знайдена найдавніша на Одещині стоянка первісних людей, яку відносять до епохи пізнього ашелю (1,5 млн. – 150 тис. років). Стоянки пізнього палеоліту (35 – 10 тис. років) знайдені біля Семенівни, пізнього палеоліту і мезоліту (9 – 6 тис. років) – на околицях села Івашків, біля Кодими. Відоме поселення й Буго-Дністровської культури доби неоліту, що знайдене у місцевості Шепітків яр також біля Кодими. Кодимщина відома й поселеннями трипільської культури (IV–III тис. до нашої ери). Розкопки поселень поблизу сіл Кирилівка, Слобідка надали цікаві матеріали для дослідження побуту, господарства і культури трипільців. Трипільські поселення знайдені біля сіл Грабове, Кодима, Круті, Лабушна, Олександрівка, Семенівка, Серби, Стримба, Тимкове (народна назва Тимків), Шершенці. Інші ще чекають на розкопки археологів. Залишили десятки курганів на Кодимщині і скотарі-кочовики (III тис. до н.е). Відомі й поселення доби бронзи – сабатинівської і білозерської культур (XIII – XI ст. до н.е.) навколо сіл Олександрівка та Івашків. Розгалужена мережа поселень залишена і носіями так званої черняхівської культури (II–V століття н. ери): Кирилівка, Кодима, Круті, Олександрівка, Пиріжна, Семенівка, Серби, Тимкове. Мешканцями краю були скіфи, кіммерійці, слов'яни. За переказами, в околицях с. Плоть у XIX столітті молдаване ще знаходили монети часів римської імперії – віднесених до правління Траяна й Антонідів – названих в народі «Іванові голівки»¹.

У X–XI століттях у степовій частині Причорномор'я панували половці (кипчаки, кумани), згадка про яких на нашій території зафіксована у знайдений біля села Лабушна

¹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.178.

«половецькій бабі». Татаро-монгольське нашествя середини XIII століття спустошило Буго-Дністровське межиріччя. Місцеве слов'янське населення частково було знищено, а інші, рятуючись від кочовиків, відійшли до більш безпечних північних районів. Після нашествия монголів на Україну – Київщина і Поділля втратило значну кількість свого населення. Територія Покодимщини примикала до степової частини, де від Дністра до Волги кочували орди татар. Близькість кочовищ та відсутність у краї природних засобів захисту не сприяло розвитку і благоустрою регіону. У XIII столітті південно-руська колонізація змінила свій напрямок на захід, в області галицько-волинські. Захопивши своїми кочовищами нижні течії Дніпра, Дністра і Пд. Бугу, монголи прикоротили зносини південно-руського населення із грецько-візантійським світом.

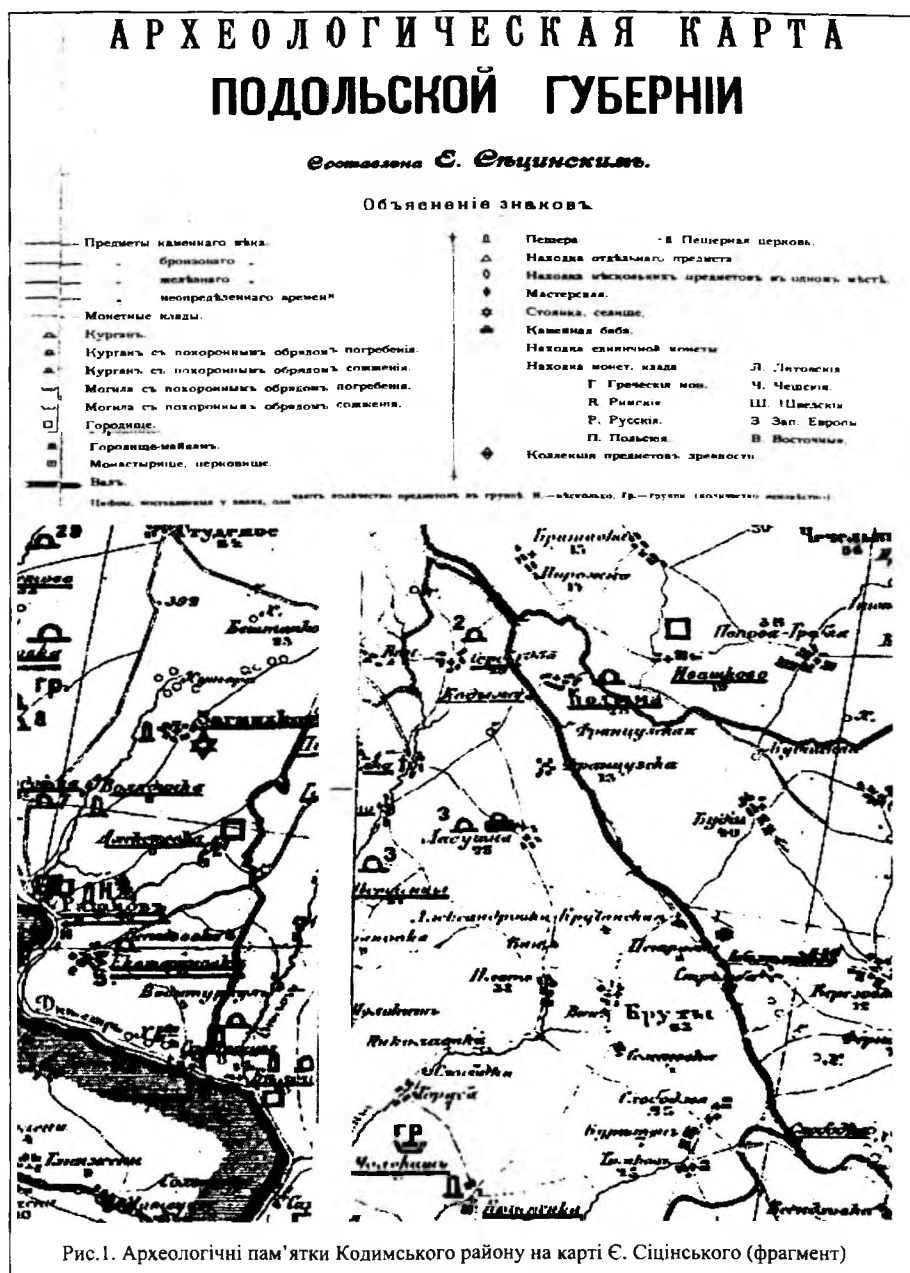
Історію краю вивчали дослідники різних поколінь. Одним з перших був видатний історик Поділля, етнограф і мистецтвознавець Євфимій Йосипович Сіцинський (1859-1937). У своїй праці «Археологічна карта Подільської губернії», виданій 1901 року у Москві, він відмітив у басейні Дністра два кургани біля с. Серби; два кургани при с. Писарівка на р. Білочі, один із них мав висоту у 2-а сажні [4,26 метра, авт.]), другий – у два аршини [1,42 м, авт.]; ще один курган висотою до одного сажня [0,711 м, авт.] знаходився біля с. Грабове; три кургани по 2-а сажні розмістилися біля с. Шершенці. Біля самого Дністра (с. Білочі) також знаходилися дві печери, у яких раніше мешканці сіл ховалися від наїздів татар. Із слів старожилів, печери з'єднував підземний перехід. У лісі в скалі існувала ще одна висічена печера – кімната шириною в 2-а сажні і один сажень у довжину, а на кордоні сіл Білочі і Молокиш височів інший курган (див. Рис. 1).

В околицях с. Лабушна, при витоках р. Молокиш, розташувалися ще три кургани, кожен висотою до 2-х сажнів. При оранці поля в одній із могил була виявлена скульптура [половецької, авт.] «кам'яної баби», яку селяни потім встановили на кургані. Можливо, саме вона є тією скульптурою, що збереглась у Лабушні до сьогодні.

У 1875 році, при оранці поміщицького поля в урочищі «Циганська Рипа», селяни також викопали біля 3-х фунтів [1.228,5 грам, авт.] срібних монет XVI і XVII століть. А 1879 року в околицях с. Молокиш, поблизу Дністра, селяни розрили могильник із вапнякових плит. В кургані віднайшли сліди і предмети давніх слов'ян: 5 широких надскроневих кілець у два оберти спіралі з тонкого бронзового дроту; бронзову надскроневу підвіску у вигляді дротяної пласкої спіралі в шість обертів; куски

чотиригранної набивної пластини з листової бронзи та уламок від широкої глиняної урни з ліпним шнурочком.

За дві версти [2,12 км, авт.] від с. Загнітків, в напрямку с. Валядинка (відносилися тоді до Ольгопольського повіту), знаходилося урочище, назване «Шашків». Розкинулася ця місцина над схилом і в довжину мала 1400 сажнів (995,4 м). За переказами старожилів, то було давнє кладовище, в якому знаходили людські кістяки, обкладені кам'яними плитами. Кладовище уже на той час було розритим і надгробки не збереглися. Проте біля містечка знаходилася велика печера; ще одна печера із входом і прорубленими дверима, над якими виднівся стертий напис, розмістилася біля самого кладовища, у північній частині с. Валядинка. На початку XX століття ще зберігались висічені у скелях житла з лавами, ліжками та пічками. Колись тут існував монастир, монахів якого, за переказами,

знищили татари. Це урочище звалось Монастирище. Поблизу с. Катеринівка, неподалік Рашкова, селянин Скринніков, добуваючи каміння 1888 року, знайшов скарб із турецьких срібних монет. Із цього кладу 21 монету надіслали до Імператорської археологічної комісії².

У першій половині XIX століття більшість курганів в Ольгопольському і Балтському повітах не завжди сприймали важливими з точки зору археологічних пам'яток, оскільки у них майже нічого «цінного» не знаходили. Старожили стверджували, що кургани були насипані татарами і самими мешканцями краю. За могили татар розглядали парні кургани, по три-чотири на деякій відстані один від іншого. Збирачі переказів вказували, що «татари, не маючи великих доріг, так помічали свій кривавий шлях». Коли виднілася на узвишші одна насипана могила, її вважали за сторожову. Із цього кургану можна було оглянути увесь горизонт. Місцеві жителі для запобігання раптового нападу ворога самі насипали такі кургани або відновлювали старі, особливо перед початком господарських робіт та жнив. На кургані залишали одного-двох чоловіків з вістовими знаками (віхами). Якщо вартіві запримічали рух кочовиків, вони нагинали віхи в іншу сторону від сторони можливого нападу. Старожили також не відкидали того, що у похованнях-могилах залишилися кістяки померлих степовиків, але там, на їх думку, не могло бути інших цінностей, інакше кургани давно б розрили шукачі скарбів³.

В кінці XIV століття північно-західна частина Правобережної України відійшла під сферу впливу Великого князівства Литовського. Найбільше до цього доклав зусиль Ольгерд Гедимінович (1296-1377). Ставши князем Литовським, Ольгерд зібрав чимале військо з литовців, українців, росіян та білорусів 1362 року на березі р. Сині Води (за деякими даними р. Синюха) – лівої притоки П. Бугу розбив татарські орди братів Котлубуга, Качибєя і Дмитра, яким належала більша частина Поділля. Про розгром золотоординців маємо відомості в усіх відомих руських літописах та у «Хроніці польській, литовській, жмудській і Всія Русі» Мацея Стрийковського, вперше виданій у Варшаві 1582 року⁴. У подальшому литовський князь Вітовт Кейстуович (1350-1430)

² Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археолог. съезда в Киеве. – 1899. – М., 1901. – С. 197-365; Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання / Упорядник і видавець О.Л. Баженов, передмова І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 2001.

³ Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии // Вестник императорского русского географического общества. – Санктпетербург: Тип. Эдуарда Праца, Кн.1, Ч.6. – 1852. – Отд. VI. – С.26-27.

⁴ Густинская летопись / Полное собрание русских летописей. – Т.2. – СПб. 1843. – С. 350; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Полное собрание русских летописей / Полное собрание русских летописей – Т. 11. – СПб., 1879. (перевод – М., 1965) – С. 2; Рогожский летописец / Полное собрание русских летописей. – Т. 15. Вып. 1. – М., 1965. – С. 75; Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. –Warszawa, 1846. – Т.2. – S. 6-7; 3 Кроники великого княжества литовского и жомойтского, с исследованием Б.А.Вахевича: «Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея» // ЗООИД, 1902. – Т. XXIV. – С.195.

остаточно відібрав у татар Південне Поділля та здобув вихід до Чорного моря. У Причорномор'ї за правління князя Вітовта виникли міста Дашів (Очаків), Сокоlecь (Вознесенськ), Балакли (на правому березі р. Чичиклея при впадінні її у П. Буг), Черногород (на лівому березі Дністра) і Качибей-Коцюбієве (нинішня Одеса). На р. П. Буг, у районі злиття річки Кодима і Синюха, раніше також були поселення. У XVI столітті подорожуючі бачили тут руїни «Безіменного городища»; існування його історики відносили до часів правління хана Узбека (помер 1341 р.)⁵. У тому ж місці локалізована переправа через Буг під назвою «бріd Вітовта»⁶.

У литовсько-руський період відновився процес колонізації лівого берега Дністра та міжріччя Савранки і Кодими. З 1389 року на землі, розташовані понад Дністром, отримав «донацію» [дарунок, авт.] литовський шляхтич Андрій Судимонтович. В той час тут існували поселення Малокіш (Mallokiusz), Калаур (Kalaury), Рашків (Raszkow), Бундури (Bundury) та інші. Замок Калаур [Каравул, авт.], збудований на межі степового і лісостепового району, знаходився на важливій переправі через Дністер. Назва поселення тюркська; в деяких версіях ханських ярликів навіть подається переклад – «Сторожевий замок». Пізніше, 1434 року, князь литовський Сигізмунд Кейстutowич (пом. 1440) подарував представникам роду Судимонтовичів волость Хожова (Chozowa) у воєводстві Віленськiм. Скоріш за все, Судимонтовичі породичалися із представником роду Чечелів (Czczel), тюркського походження. Казімеж Пулаский виводив вказану родину із Литви, що мала герб Єліта (Jelita)⁷. В подальшому представники цього роду записувалися як Чечелі-Судимонтовичі. Рід Чечелів, імовірно, перейшов на службу до литовських князів після Синьоводської битви. З 1545 року Чечелі отримали права непривілейованої шляхти⁸. На 1562 рік «Калаур на Дністрі» належав Григорію Чечелю⁹. Право власності на поселення підтверджувалися за цією родиною в часи польського короля Яна I Альберта (правив 1459-1501), але потім документи згоріли у Вінницькому замку. У скарзі Григорія Чечеля з цього приводу, датованій 1580 роком, серед перерахованих 7 сіл та містечка, якими володіли Чечелі, згадані також м. Рашків і Калаур¹⁰. З кінця XVI ст. відомий брат Григорія – Матіаш Чечель. Сам Григорій Чечель у 1598-1629 роках був уже

⁵ Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. – Східний-світ, 1928. – № 6. – С. 162. // Джерело: <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.

⁶ Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. – СПб., 1898. – С. 259.

⁷ Pulaski K. Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Wolynia i Ukrainy. – Brody, 1911. – Т. 1. – С. 49.

⁸ Jabonowski A. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw-Braclaw).— Warszawa, 1877.—Т. 6.— S.XXXV-XLIX; 108; 127.

⁹ Jabonowski A. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw-Braclaw).— Warszawa, 1897.—Т. 20 (10).— s.123.

¹⁰ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства): 1569–1673.— К., 2002.— С.343.

підстаростою вінницьким. Йому належали Кушинці і заснована ним Чечелівка [на р. Чечва, авт.] у повіті Гайсинському¹¹.

На північ від р. Кодима виникло поселення Чечельник. Дослідники історії цього міста Ю.М.Кругляк та І.І.Барвінський відносять появу вказаного містечка до XVI століття, а засновником його вважають одного із представників роду Чечелів¹². Першу згадку про Чечельник маємо на 1529 рік¹³. У низці польських джерел відзначається, що назва «Чечельник» також тюркського походження, татари називали його «Чачанлик» (Czaczanlyk)¹⁴. На думку поляка О.Яблоновського тюркське походження мала також р. Савранка¹⁵. В.Радлов переклав гідронім «Савранка» – «як та, що волочиться», тобто тихоплинна річка¹⁶. В кінці XIV століття на Савранці уже існувало село Саврань, що його князь Вітовт передав Костянтину Кошиловичу¹⁷. Потім на даній території згадуються представники тюркського роду Козарів, відомих із першої чверті XVI століття. Після 1545 року родина Козарів «посіла на Савранці поселення Рашківці» і «зайняла територію від гирла р. Тростянець до р. Удич»¹⁸. У Побужжі отримали власність шляхтичі Жабокрицькі, що походили напевно з Волині. З того ж року вони тримали замкове с. Бобрів на Кодимі¹⁹.

У кінці XV – на початку XVI століть Північне Причорномор'я захопила Османська імперія і переселила сюди ногайців, підпорядкованих Кримському ханству. Не маючи змоги протистояти турецько-татарським військам, литовсько-польські феодали остаточно залишили південну територію Буго-Дністровського межиріччя у 80-х роках XV століття. Кордон поміж Кримським ханством, а потім султанською Туреччиною і Річчю Посполитою (Польщею та Литвою) з часом встановили по ріках Ягорлик і Кодима²⁰. Пустощення татарами Кодимського порубіжжя стримувало подальший колонізаційний

¹¹ Pulaski K. Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Wolynia i Ukrainy. – Brody, 1911. – Т. 1. – С. 49.

¹² Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К., 1978. – 139; Барвінський І. Історія Чечельниччини з найдавніших часів до кінця XX століття. – Одеса, 1998. – С. 19.

¹³ Polska XVI wieku pod względem geograficzno – statystycznym. – Т. XI. – Zeime Ruskie. Ukraina (Kijow – Braclaw). – Dział III // Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – С. 55.

¹⁴ Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow słowianskich. – Warszawa, 1880. – Т. II – С. 781-782; Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1844. – Т. 2. – С. 1352.

¹⁵ Polska XVI wieku pod względem geograficzno.... – Т. XI. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – С. 168, 176.

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико – географічні дослідження на Україні. – К., 1992. – К., 1992. – С. 16.

¹⁷ Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. – К., 1901. – С.16.

¹⁸ Jabonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw – Braclaw).— Warszawa, 1897.—Т. 20 (10).— s.607-609.

¹⁹ Jabonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym...— Warszawa, 1897.—Т. 20 (10).— s. 630-631.

²⁰ Кодымское порубежье: XV – XVIII вв. // Бачинський А.Д., Добролюбський А.О., Новицький Е.Ю. Книга для читання по історії Одещини для учасників середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів. – Випуск І: С древнейших времен до начала XIX века. – Котовск, 1992. – С.51.

рух. Крім того, через праві притоки Південного Бугу, ріки Савранка та Кодима, пролягали «Кучманський» (див.Рис.4, карту Г.Боплана) та «Шпаків» шляхи (див. розд. 1.3)²¹. Цими шляхами ногайці рухалися на Поділля та Волинь²². Зрозуміло, що біля цих шляхів важко було всидіти землеробському населенню. Польський історик-белетрист Й. Антоній [Й.Й. Ролле, авт.] вказував, що «Шпаків» шлях мав головний напрямок на м. Бар. Розпочинався він від Куяльницьких ярів, розкинутих біля Чорного моря, і в прибережних степах розходився на тисячу стежин; потім в околицях нинішньої Балти, біля річок Кодими і Кучмані, ці доріжки з'єднувалися в один шлях, що проходив далі повз плоскогір'я подільських вод, – з однієї сторони через притоки Дністра, з іншої – притоки Бугу²³.

Брацлавські і вінницькі старости – князі Острожські, Сангушки, Збаражські – не змогли достатньо організувати оборону своїх південних кордонів, і територія навколо ріки Кодима зазнавала постійних нападів. Безсиллю польських магнатів перед татарськими набігами народ України протиставив своїх ватажків. У другій половині XV століття на арену історії виходить нова верства українського суспільства – українське (пізніше запорізьке) козацтво. Літописець XVI століття Мартин Бельський під 1489 роком навів факт переслідування татар, що вдерлися на Поділля, сином короля Казимира IV Яном Альбрехтом. Попереду литовського війська до притоки П. Бугу ріки Савранка тоді йшли козаки, що добре знали Побужжя. З 1503 року стають відомими черкаські козаки й козаки князя Дмитрія [Вишнівецького, авт.]. Ті й інші вже становили нерегулярне військо у Литві; уряд організовував їх для захисту своїх кордонів від татарських нападів і віддавав під команду так званих старост, керівників областей, міст і замків держави. Таких козаків набирали самі старости й нерідко їх називали іменами чи прізвищами керівників; козаки князь-Дмитрія, козаки князь-Ружинського, козаки Мировицького²⁴. «Збільшення козацтва чисто воєнного, сих степових вояків, для котрих війна була промислом, а здобич – джерелом прожитку, проявляється в частих і сильних походах козацьких», – так записав М.Грушевський²⁵. Козаки все частіше вирушали походами до Чорного моря, в Крим і Очаківський степ, а також межиріччя Дунаю і Дністра, де втручалися у справи Молдавських господарів. В цей же період на Поділля і Брацлавщину вривалися орди ногайців і кримських татар. Кодима стала рубежем силового протистояння серед польських, українських і підвладних Туреччині татар і ногайців. Відомий один епізод із

²¹ Олейников А.А. Картографическое наследие Гийома Левассера-де-Боплана об Украине. – К.: Радуга, 2006. – 31-37; Олейников А.А. Атлас карт Украины XVII ст. французского инженера Гийома Левассера-де-Боплана. – К.: Радуга, 2006. – С.4, 11.

²² Кулиш П. История воссоединения Руси. – Спб., 1874. – Т.1. – С.55.

²³ Антоний Й. На шпаковом шляху: рассказ из быта Подолии н.18 в. / Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – Т.17. – К.: Тип. А.Давыденко, 1887. – №4. – 659 с.

²⁴ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків у трьох томах. – Т.2. – Львів: Вид. «Світ», 1991. – С.8.

²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 197.

цієї боротьби. У 1516 році, повертаючись з походу проти кримських татар, козацький гетьман Ружинський зустрівся із білгородськими татарами на р. Кодима. Дізнавшись про поразку кримського хана на р. Донець, ногайці надіялися відбити взяту козаками здобич. Гетьман Ружинський, заздалегідь повідомлений про небезпеку, відправив на Умань захоплені трофеї, а сам з козаками переправився через Буг до р. Кодима та підготувався до нападу. Більша частина козацького війська сховалася у засідку в низинах біля ріки, що поросла комишем. Тільки з'явилися татари, їх одразу оточили козаки, а потім розбили та загнали до Аккерману²⁶

У другій половині XVI століття, при впадінні р. Ягорлик у Дністер, турки збудували невелике укріплення як форпост Бендерської фортеці на лівому березі Дністра. Козаки зруйнували її вже 1583 року²⁷. В часи селянсько-козацького повстання в кінці XVI століття південну частину Брацлавщини намагався колонізувати ватажок повсталих українських козаків Северин Наливайко. 1595 року у своєму листі до польського короля Сигізмунда III він прохав «надати козакам для поселення пустку між Бугом і Дністром, на татарському й турецькому шляху між Тягинєю (Бендерами) і Очаковим, де від сотворіння світу ніхто не жив...»²⁸.

Твердження козацького ватажка щодо заселення краю потребує подальшого вивчення. До цього періоду належать декілька карт європейських картографів, та описи московських протокартографів. Їх дані по-різному трактуються дослідниками краю. Окремі із них навіть припускають, що сучасне м. Кодима могло існувати ще на рубежі XV-XVI століть, але, на нашу думку, викладені аргументи не мають достатнього ґрунту і мало чим підкріплені, хоча заслуговують на увагу. Зокрема, краєзнавці, в тому числі і Петро Надутик у своєму творі «Дума про Кодиму», посилаються на так звану «Книгу Великого Креслення» (рос. «Книгу Большому Чертежу»). Даний документ на основі відомих раніше джерел було підготовлено з наказу московського царя Івана IV Васильовича, відомого в історії під прізвиськом Грозного (1530-1584). Картографи Московської держави почали складати географічний список основних поселень та шляхів ще 1552 року. Перший складений опис мав назву «Креслення усій Московській державі» (рос. «Чертеж всему Московскому государству»). На 1600 рік сам опис стерся і його переписали, а через сім років видали другу його редакцію. Доповнений варіант 1627 року отримав назву «Книга Великого Креслення». Крім опису земель Московської держави,

²⁶ Маркевич Н. История Малороссии. – Т.1. – М.: В тип. Августа Семена, при имп. Медико- хирургической академии, 1842.

²⁷ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків у трьох томах. – Т.2. – Львів: Вид. «Світ», 1991. – С.38; Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. – Східний-світ, 1928. – № 6. – С. 162. // Джерело: <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.

²⁸ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІ, Р.7. – Львів, 1991. – С. 91.

документ також подавав інформацію про прилеглі до неї території, в тому числі землі України. Таким чином у складеному доробку визначався значно більший простір, ніж раніше, а саме від Льодовитого океану (з півночі) до Чорного моря (на півдні). На жаль дослідників, сам план, або карта (чертеж), якщо він існував, був втрачений, проте його описова частина збереглася у декількох інших, пізніших варіантах та доповнених списках XVII-XIX століть. У «Книзі Великого Креслення» (Арк.108) є запис: «А в верх по реке по Бокгу [Пд. Бугу, авт.] 50 верст, пала в Бокг река Синяя Вода [р. Синюха, авт.], а на реке на Синей Воде, 70 верст от Бокга город Синяя Вода»²⁹; а в доповненому списку за № 1330 (датованому 80-и рр. XVII ст.) вставлено – «А от города Синие Воды 90 верст на Бокгу город... [для назви залишено пробіл, авт.] «А выше тово города на Бокгу город Кодома 40 верст»³⁰. Саме на цьому робив своє припущення П.Надугіт і пов'язував сучасне м. Кодима із названим у документі містом Кодом, але нічим не підкріпив свою думку.

Рис. 2. Фрагмент карти Руси Г.Меркатора. 1595 рік

Рис. 2-а. Фрагмент карти Таврика Херсонеська. Г.Меркатора

Щоб в'яснити місцезнаходження названого у документі міста, більшість дослідників, в тому числі і автори книги, звернули свою увагу на картографічні джерела європейських картографів. На одній із найбільш ранніх карт Росії і України «Rvssia cum confinijs» із Атласу фламандського картографа Герарда Меркатора (1512-1594), що вийшов у Дасбургу 1595 року, вказані у «Книзі Великого Креслення» поселення

²⁹ Книга Большому Чертежу. Подготовка к печати и редакция К. Н. Серенной. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – С. 112.

³⁰ Собрание славяно-русских рукописей В. И. Ундольского. М., 1878, список № 1330 лл. 140-147; в настоящем издании стр. 126-133.

позначені: Кодим (Codimia) – на лівому березі Пд. Бугу (Bog Au), а Синя Вода (Szinouvoda) – на правому березі р. Синюха. Там є також інформація про поселення Синьгород (Suinigrod), розміщеного на лівому березі р. Синюха, а північніше р. Савранки (Sauran Au), на правій стороні Бугу, позначено невідоме нам поселення (Chours). (див. Рис.2). На інших перевиданих картах Г. Меркатора, в тому числі «Таврика Херсонеська» (Tavrica Chersonesus) 1611 року, останнє поселення позначалося як «Chove» (див. Рис.2а).

В подальшому названі поселення не згадуються, і вони відсутні в детальному Атласі карт України француза Г.Боплана першої чверті XVII століття, хоча на правій стороні Бугу, південніше р. Савранки, позначено місцевість, що носила назву «долина Кодем» (Codeme D.), а це означало територію навколо однойменної річки [див. Рис. 4].

Слід відмітити, що середньовічні карти не завжди точно відображали ситуацію в регіоні, особливо розміщення населених пунктів, оскільки у більшості вони складалися за описами мандрівників або за планами і картами інших картографів. Тому сьогодні важко локалізувати більш точне місцезнаходження більшості поселень, у першу чергу містечка Кодим, що існувало, скоріш за все, у X–XIII століттях.

Іриней Житецький в історико-етнографічній статті «Зміна народностей у Південній Русі» подав історичний екскурс розселення слов'ян³¹. Зокрема, він відмітив і те, що іноземні письменники VI ст., серед них візантійський історик Маврикій [автор «Стратегікону»] та готський історик Іордан [автор «Про походження і діяння гетів»] подаючи опис східних слов'ян, в тому числі північних регіонів України, згадували про дерев'яні будинки розташовані у недоступних місцях: лісах, при ріках і болотах. Слов'янське населення безлісних степних просторів, племена «Угличів» (Уличів) і «Тиверців», мешкали окремими поселеннями по берегах рік і водних балок, на малозахищеній місцевості. Щоб врятуватися від ворога, вказані племена будували собі укріплені «городища», у яких вони, в разі небезпеки, могли знайти собі притулок. В руських літописах часто згадуються факти, коли розкидане по околицям населення, стікалося при нападі кочовиків до таких укріплень. Ясно, що «городища» були тимчасовим місцем перебування населення в екстра-неординарних випадках; у мирний час мешканці краю проживали поза такими «містами». Скоріш за все, про такі «городища» згадав географ Птолемей [Клавдій Птолемей (90-168 pp.), авт.], коли називав окремі міста в Сарматії і так званий «Равенський географ». Із слів останнього, у VII столітті чорноморські слов'яни розділялися на два племені – Угличів (Уличів) і Тиверців уже мали 644 міста (civitates). Про це ж згадав руський літописець, коли говорив, що

³¹ Житецький И. Смена народностей в Южной Руси // Киевская старина, 1883. – Т.6.

уличі і тиверці мешкають «по Бугу і Дністру, і присідаху к Дунаєві... олі до моря... і безмножество їх... і суть города їх до сегодня».

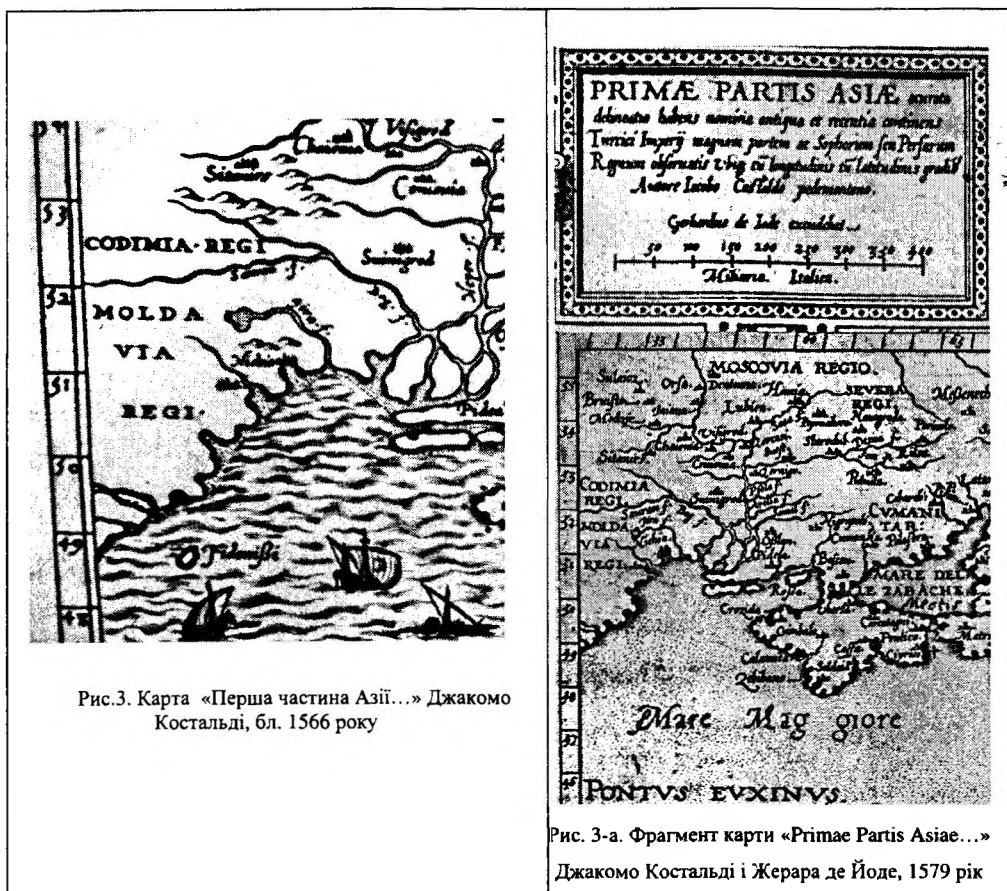
В історичній науці існує думка, що уличі проживали раніше на берегах Дніпра, головним чином на його лівому березі (у «Лукомор'я»), тобто поміж р. Углою (Орель) і берегом Азовського моря. Під тиском кочовиків вони перейшли на захід, до Пд. Бугу, і у IX столітті мешкали тут осіло, маючи всі ознаки цивілізації. У небезпечному краї, для захисту від кочовиків, вони збудували свої «городища». І лише під сильним тиском азійських племен уличі і тиверці полишили степову частину Причорномор'я і перейшли далі на захід, вище середньої течії Дністра і у верхів'я Пруту; але слідом за цим, при ослабленні кочового населення, слов'яно-руси спускалися по ріках і за короткий проміжок часу досить швидко колонізували прибережну зону, а при новій хвилі наступу кочовиків знову піднімалися у райони попередньої осілості.

За середньовічної Русі (у роки правління князів Володимира Мономаха і Данила Галицького) продукти землеробства, а також промислів йшли за межі країни. Частково сировина переправлялася по ріках Дніпро, Дністер та Пд. Бугом, вниз до Чорного моря, біля якого існували ще незначні міста; інша – сухопутними шляхами «Залозним», «Грецьким» та «Соляним».

Як пов'язані сучасне м. Кодима і згадане у старовинних документах Кодим, важко сказати, адже останнє, судячи із карт, було розміщене на значній відстані, тобто на північному-сході від сучасної території Кодимського району. Але ще бодай один населений пункт з назвою Кодима нам невідомий.

Інформацію про Кодиму знаходимо на більш ранній карті «Перша частина Азії...» («La Description Della Prima Parte Dell Asia...») італійського картографа Джакомо Костальді (Jacobo Gastaldi, 1500-1565) і Герарда де Йоде (Gerhardus de Iode, 1509-1591), що вийшла поміж 1545-1564 роками (див. Рис.3). Карта включає Азію, Саудівську Аравію, Туреччину, Персію, Афганістан і південну частину України. На картографічному документі біля р. Савранки (Sauran f.), що впадала у П.Буг (Bog f.), позначений регіон Кодима (Codimia regi), а на лівому березі П.Бугу – місто Синьгород (Suinigrod). Передрук цієї ж карти, під назвою «Primae Partis Asiae...», підготував 1579 року в Антверпені Герхард де Йоде. Карта увійшла до Атласу «Orbis Terrae» 1593 року, підготовленого Корнеліусом де Йоде (Cornelis de Jode, 1568-1600), сином Герхарда (див. Рис. 3-а) ³².

³² Повна назва карти: PRIMÆ PARTIS ASIÆ acurata delineation habens nomina antiqua et recentia continens Turcici Imperij magnam pariem ac Sophorum feu Perfarum Regnum obferuatis ubiqz cū longitudoinis gradib. Autore Iacobo Castaldo pedemontano. Gerhardus de Iode excudat.

З цього випливає такий висновок: р. Кодима була добре відома у середньовіччя, а розташовані навколо ріки території складали окремий регіон, центром якого, скоріш за все, було згадане місто Кодом, що знаходилося на переправі. Ф. Петрусь, вивчаючи основні торгівельні шляхи, відмітив, що від Дністра (славетної Гаванської переправи) до Буго-Дніпровського гирла (Очакова), через Кодиму і Буг (Вітовтів міст) проходив важливий торгівельний шлях, за який сперечалися Литва (а потім поляки) з Кримом. На перевозах знаходилися не менш важливі митні форпости, так звані кишені («cessenia»), де збирали «тамгу» [мито, авт.]. Про брід та «кам'яний міст і лазню Вітовта на Бозі», а також татарські кам'яні руїни – «цессенії» і зруйноване городище у витоках «Кодимам» згадав польський посланець в Криму у 1578-1579 роках і автор латиномовного «Опису Татарії» – Мартин Броневський³³. На р. Синюха таким пунктом було урочище Торговиця. Кам'яні стовпи (мечеті) і мусульманські надгробки на місці Торговиці ще існували за часів гетьмана Петра Дорошенка 1673 року³⁴.

На сьогодні також немає єдиної думки щодо походження назви самої р. Кодима. В кінці XIX століття дослідники Поділля вважали, що з турецької термін «Кодима» - це «мочар», оскільки місцевість, де протікала річка, покривалася болотистими озерами і

³³ Броневский М. Описание Крыма (Tartariæ Destriptio) // ЗООИД, 1867. – Т. VI. – С. 333-334.

³⁴ Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дніпрянського степу. – Східний-світ, 1928. – № 6. – С. 162-164 // Джерело: <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.

ставками³⁵. Валерій Бушаков вбачає в гідронімі «Кодима» іранське походження³⁶. М. Фасмер пов'язав назву південнобузької «Кбдими» із тюркським апелятивом «qadın»— «жінка»³⁷. Такої ж думки І.Г.Добродомов. Він запропонував протоболгарське походження з тюркського: «qadm», «qatm», «qatun», «xatun», як «жінка», «господиня»³⁸. П.Надудик навів переклади топоніма Кодима із татарського словника, як: Kodema – старші, авторитети; Kodeman – великий, впливовий; Kodem – щастя; Kodim – давній, античний. За його твердженням, по-татарськи слово «древній» буде Кадим, Кадімі, яке тепер застаріло.

Відома також фіно-угорська етимологія гідроніма «Кодима», підтримана академіком О.С.Мельничуком, родом із с. Писарівка. На підтвердження останньої версії ми наведемо такий факт. У книзі «Історична розповідь або опис подорожі, здійсненої в місії Кунраада фон-Клейна», виданій в Гаазі 1677 року, її автор, голландський купець Бальтазар Койет із дипломатичної оточення Конрада Кленка (van Klenk; 1675 року перебував в Москві за дорученням Генеральних Штатів і принца Оранського), проаналізував маршрут в північній частині Московської держави від Архангельська до Вологди за описом купця Гьюї Мьєжа. Останній побував тут 1664 року. У наведених і перерахованих назвах населених пунктів та річок, справа і зліва від рік Сухоні та Двіни, і вище до витоків р. Ваги, знаходилася «Resa Kodmia» – (ріка Кодима)³⁹. На сьогодні в Карелії (Росія) також існує етнонім «Кодима» (Kodima), а в м. Петрозаводську навіть видається з 1993 року газета з такою ж назвою. «Kodima» з вепського діалекту означає «рідна земля», «край». Самоназвані «вепси» належать до фіно-угорської мовної групи. За часів Київської Русі і до 1917 року «вепси» були відомі під назвою «чудь». Найбільш ранні згадки про «вепсів» відносять до VI ст. (остготський історик, єпископ кротонський Іордан пише про плем'я «вас»). Арабська історична традиція, починаючи з Ібн Фанланда (X ст.), згадує етнонім «вісу». Руські літописи з XI століття називають цей народ «весью», а руські описи із життя святих та інші джерела частіше знають давніх вепсів під іменем «чудь».

Мешкали вепси поміж Онезьким і Ладозьким озерами. Припускаємо, що назва могла бути перенесена представниками північних племен під час переходу літописних «угрів»

³⁵ Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. – Вып. Девятый / Под редакцией священника Евфимия Сеницакого: Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1901. – С. 42.

³⁶ Бушаков В. Тюрко альтернативная етимология гидронима Кодыма // Восточный мир. – №8 (Т.5.). – 1996. – №2. – К., 1999. – С.37-39.

³⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т.2. – М., 1967.

³⁸ Добродомов И.Г. До обнаружения булгарского слоя в речных названиях (Кбдима) // Восточный мир №1/2. – 1994.

³⁹ Посольство Кунраада фан-Кленка к царям Алексею Михайловичу и Феодору Алексеевичу [голландский текст и русский перевод. А. М. Ловягина]. – Спб., 1900. Ср.: [Coyet B.]. Historisch Verhael, of Beschrij-ving van de Voyagie, gedaen onder de Suite van den Heere K. van Klenk... Amsterdam, 1677.

повз Київ до Панонії в IX столітті, або ще раніше. В V столітті угри уже кочували на широких просторах Причорномор'я, перебуваючи під владою різних тюркомовних племен, зокрема хозар (VII-IX ст.).

1.2. КОДИМСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ

Після Люблінської унії (об'єднання Литви з Польщею) 1569 року знатні особи польської держави домоглися від короля і Сейму подальшого розмежування великих просторів на Правобережній Україні. З цього приводу М.Грушевський зазначив: «Менших поміщиків вони звідси витискали, і так згодом усі колишні пустині зібралися в руках найзаможніших панів, що володіли ними або правом власності, дідичності, або правом доживотнім, як старости-державці, й правили тутешніми землями через своїх служебників самовладно, не знаючи над собою ніякого права, як правдиві «королев'ята», як називав їх [Богдан, авт.] Хмельницький»⁴⁰.

З 1566 року із литовської провінції у північно-східній частині давнього Поділля було створено Брацлавське воєводство. Зразу ж після переходу Брацлавщини під владу Польщі на південь від Брацлава до ріки Дністер і диких полів отримали землі магнати Калиновські, Потоцькі та Замойські. Серед останніх виділялися батько та син: Ян (1541–1605) і Томаш (1594–1638) Замойські.

Перший був сином Станіслава, старости белзького і Анни Гербурт. Ян Замойський служив при дворі польського короля Сигізмунда II Августа (1520–1572), а після його смерті – у Стефана Баторія (1533–1586). В молоді роки Ян Замойський побував у багатьох європейських столицях і на свій час був людиною освіченою; став підканцлером коронним в 1576 р.; великим коронним канцлером – в 1578 р., а потім гетьманом коронним з 1581 року. З іменем Яна Замойського пов'язано заснування м. Замость у Люблінському воєводстві (Польщі) і створення Академії Замойських. Від четвертої дружини Варвари Тарнавської мав єдиного сина Томаша. Останній, як воєвода подільський (1618) воював проти турецько-татарських військ Кантемира–мурзи та Девлет–Гірея. Пізніше став воєводою київським (1619), потім – старостою краківським (1628) і замісником канцлера короля (1635), а також старостою декількох польсько – литовських міст, в тому числі Белза. В освіті не поступався батькові, також здійснив подорож по Європі і навчався у кращих навчальних закладах того періоду. Томаш Замойський ніколи не приховував своєї ворожнечі і ненависті до українців. Автор

⁴⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України/ АН України, Ін-т укр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С.Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – С.195.

Львівського літопису під 1637 роком подав опис останніх днів коронного канцлера. Вже будучи смертельно хворим, Томаш Замоїський довідався про дії польської армії проти селянсько-козацьких повстанців під проводом Павлюка і висловив жаль, що «без его волі важилися того: Бо скоро я встану с тої хвороби, я тоє поганство знесу, а ежелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить. І так розгнівавшись, жеби, пророчество его сповнилося, умер»⁴¹.

Після свого одруження на Катерині Острозькій (1602-1642) Томаш Замоїський мав доньок Гризельду–Констанцу (1623-1672, дружина Єремії Вишневецького), Варвару–Іоанну (1626-1653, дружина Олександра Конєцпольського, див. нижче) та сина Яна (1627-1665), названого на честь батька. На синові Томаша – Яні Замоїському ця гілка роду закінчилася.

Від князів Острозьких Замоїські успадкували на Поділлі і Брацлавщині значні території. Інші свої володіння вони отримали від короля Стефана Баторія. Так, грамотою від 26 березня 1579 року, канцлеру і коронному гетьманові Яну Замоїському доручалося закріпитися в безлюдній пустоші на кордоні Подільського і Брацлавського воєводств. 1583 року Ян Замоїський викупив у Кам'янецького біскупa (єпископа) Карчмазовську волость (Кацмазів) та збудував при злитті рік Мурафи і Колбасної 28 травня 1585 року фортецю Шаргород. Із 1589 року Замоїські викупили власність Бушинських – фортецю Бушу (Здислав) лівобіч р. Мурафи біля Дністра. Невдовзі, 1593 року, було збудовано замок Ямпіль. Межі кордонів власності Замоїських все більше розширювалися вниз по лівому березі р. Дністер. Проте військовий конфлікт з Молдавським князівством призупинив на деякий час цей рух. Після війни з турками і татарами 1617 року та битв під Цецорою (1620) і Хотином (1621) у Подністров'ї ненадовго настав мир, що дало змогу закріпитися Замоїським на Кодимському порубіжжі. З 1623 року Томашу Замоїському уже належав простір навколо фортеці Рашків на Дністрі, а територія з поселеннями розкиданими навколо цього містечка, увійшла до створеного Рашківського ключа⁴². В першій половині XVII століття ключ уже обіймав значну частину простору від Дністра і Покодимщини, в тому числі землі сучасного Кодимського району.

Територія поміж рікахи Савранка та Кодима і далі до Бугу і Дніпра у цей час перейшла у власність роду князів Конєцпольских герба Побог, серед яких найбільш відомим став Станіслав (1591–1646), син воєводи серадського Олександра Конєцпольського. З 1632 по 1646 роки Станіслав Конєцпольський був коронним

⁴¹ *Житецький П.* Острозька трагедія / Записки наукового товариства ім. Шевченка, т.51, кн.1. – Львів, 1903. – С.23.; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. – Вид. друге. – К., 1971. – С.118.

⁴² *Грушевський М.* Історія України-Руси. Том VII. Розділ V. – Київ-Львів, 1909. – С. 2.

гетьманом. Він учасник багатьох історичних подій: походу гетьмана литовського Я.Ходкевича на Москву (1612); як заступник коронного гетьмана С.Жолкевського брав участь в битві під Цецорою з турками (1620), після чого потрапив в полон до кримських татар, а після повернення став коронним гетьманом; придушував селянсько-козацькі повстання на Україні під Боровицею (1625) і потерпів поразку під Переяславом (1630) від козацького гетьмана Тараса Федоровича (Трясило). В 1635 році, за наказом С.Конецпольського, було збудовано на березі Дніпра фортецю Кодак. Станіслав Конецпольський командував польськими військами під час придушення повстання Павлюка і Острянина в 1637 і 1638 роках⁴³.

Своє прізвище Конецпольські отримали від родового села Старий Конецполь, розміщеного за 40 км від Ченстохова у Сілезькому воєводстві (нині повіт Ченстохова гміна Конецполь у Польщі). В 1443 році один із представників цієї сім'ї заснував на місці цього невеличкого поселення укріплення-фортецю Конецполь, що стала резиденцією роду. Так званий Савранський наділ, що входив до Брацлавського староства, Конецпольські отримали ще 1606 року, де потім Станіслав Конецпольський заклав також фортецю Конецполь⁴⁴. Розмістилося нове укріплення на правому березі р. Савранка при впадінні її у Південний Буг (Усть-Саврань).

В енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А.Єфрона будівництво цієї фортеці датовано 1634 роком. Укріплення, за дорученням коронного гетьмана, збудував французький інженер і географ Гійом Левасер-де-Боплан (1600–1673)⁴⁵. З кінця 1630 по березень 1647 роки він, як військовий інженер, служив у південно-східних воєводствах Речі Посполитої⁴⁶. Сам Г. Боплан записав так: «Виток Саврані або Новий Конецполь є останнім поселенням, яке мають поляки зі сторони Очакова, його я заклав в 1634-1635 роках. Тут я збудував королівську фортецю, і думаю, що в цьому місці можна влаштувати чудовий арсенал проти турок»⁴⁷. Укріплення «Новий Конецполь» (Nowe Koniecpole) уже

⁴³ Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За аг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 201. – С.339-340.

⁴⁴ Jabonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijw-Braclaw). – Warszawa, 1897. – Т. 20 (10). – s.612

⁴⁵ Кодымское порубежье: XV – XVIII вв.//Бачинський А.Д., Добролюбський А.О., Новицкий Е.Ю. Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. – Выпуск I: С древнейших времен до начала XIX века. – Котовск, 1992. – С.51.

⁴⁶ Сосса Р.І. Історія картографування територія України: Підручник. – К.:Либідь, 2007. – С.74.

⁴⁷ Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. – К., 1901. – С.16.

позначено на складеному Г.Бопланом «Атласі карт України» 1648 і 1651 років⁴⁸. Незабаром, 1662 року, вийшла подібна карта голландця Джона Блау (див. Рис. 4-4а)⁴⁹.

Рис. 4. Карта Г.Боплана. 1648 рік

Карта Брацлавського воєводства із Атласу Г.Боплана 1648 року містить, як уже зазначено вище, лише вказівку на «долину Кодем». Незважаючи на те, що в районі долини відсутня умовна позначка «ріка», з великою долею впевненості можна констатувати, що це саме р. Кодима⁵⁰. Будь які дані про поселення у межах сучасних кордонів Кодимського району відсутні, про те вони є на карті 1651 року (див. Рис.4-а та 4-б), на якій зазначено ряд географічних назв, але без умовних позначок, серед них Кріве

⁴⁸ Олейников А.А. Картографическое наследие Гийома Левассера-де-Боплана об Украине. – К: Радуга, 2006. – 33; Олейников А.А. Атлас карт Украины XVII ст. французского инженера Гийома Левассера-де-Боплана. – К: Радуга, 2006. – С.11.

⁴⁹ Повна назва карти: Ukraine Pars Qva Barclavia Palatinaus Vulgo dicitur. Per Guilhelum ie Vasseur de Beauplan ... Ukraine Pars quae Podolia Palatinaus Vulgo dicitur

⁵⁰ Олейников А.А. Картографическое наследие... – К: Радуга, 2006. – 33, 37; Олейников А.А. Атлас карт Украины XVII ст... – К: Радуга, 2006. – С.11, 14.

(Krywe), Берізки (Bereski) і Піски (Piski). В районі річки Савранка уже існувало село Саражинка (Sawran) з церквою (сучасне село Балтського району). Неподалік позначено інші поселення (див. Рис. 4а-б). Так, на р. Білочі, біля Рашкова, показано єдине відоме нам поселення з церквою – це село Шершенці (Chreince, див. Рис.5).

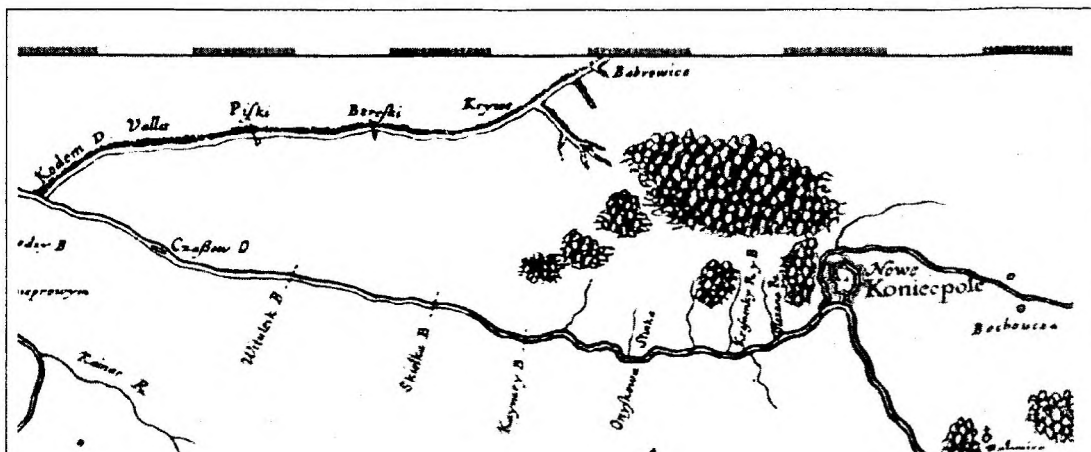

Рис. 4-а. Новий Конєцполь на карті Брацлавського воєводства (фрагмент карти Г. де-Боплана)

Рис. 4-б. Новий Конєцполь на карті Брацлавського воєводства (фрагмент карти Джона Блау)

Рис. 5. Фрагмент карти Брацлавського воєводства Г. Боплана

Таким чином, із картографічних джерел видно, що у першій половині XVII століття на території Кодимщини уже існували невеликі поселення.

Через одруження в 1642 році Олександра Конецпольського з Варварою, донькою Томаша Замоєського, до Конецпольських відійшли землі сучасного Кодимського району. Сам Олександр (1620–1659) – син Станіслава Конецпольського і Кристіни Любомирської (†1645) а також хорунжим польської корони (з 1641), сандомирським воєводою (з 1656), і старостою в Переяславі та Корсуні. У вересні 1648 року О. Конецпольський разом із В.Заславським і М.Острозьким командував польськими військами у Пилявецькій битві. Богдан Хмельницький з сарказмом називав недосвідченого у військовій справі Конецпольського «дитиною»⁵¹. В цілому напередодні Визвольної війни 1648–1654 років Конецпольським належало на Київщині і Брацлавщині 740 міст і 170 містечок⁵².

З Кодимським порубіжжям пов'язано ряд подій національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 років. У перший її період Кодимщина стала складовою козацької держави – Гетьманщини, створеної Б.Хмельницьким (1595 – 1657). В 1649 році на р. Савранка, як союзники українського гетьмана, знаходилися ногайці. Після Переяславської ради 8 січня 1654 року Кримське ханство виступило союзником Польщі проти Московської держави і України. У листопаді того року татари грабували поселення на Саврані і Кодимі, а 1655 і 1657 роках орда ногайців майже повністю спустошила територію усієї Брацлавщини. М.Грушевський навів один із фактів з історії краю, що мав місце зразу ж після укладення в Переяславі військового союзу гетьмана Богдана Хмельницького із царем Олексієм Михайловичем Романовим (†1676). Тоді представники українського гетьмана та московського царя приводили до присяги міста України. Отримавши відомості «з крайнього пограниччя козацької території» містечка Рашків, молдавський господар у своєму листі до польського короля зазначив таке: «12 лютого [1654 року, авт.] до Рашкова від московського царя приїхав якийсь москаль, якого звать «воеводичем», і козаки його прийняли з найбільшою пошаною. Сказав він їм, що Хмельницький вирікся приятелювати з ханом і став «голдовником» [васалом, авт.] московського царя й віддав йому всю Україну. Тому така тепер воля царя нашого, аби ви всі були йому вірними голдовниками яко панові християнському! Скликав на другий день всіх до церкви і велів присягти на вірне підданство. При тім обіцяв їм (козакам, ймовірно) кожному на рік осібного з царського скарбу по 20 талярів (жупан) – аби тільки ширю

⁵¹ Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За аг. ред.. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 201. – С.339-340.

⁵² *Szajnocha K.* Dwa lata dziejow naszych. 1646. 1648. Lwow, 1865. – Т.І. – S.17.

служили. А в кожному місті має бути старостою москаль. Сю присягу в четвер козаки в Рашкові виконали, а другого дня той москаль мав їхати до М'ясківки <...>»⁵³.

Влітку, 10 червня того ж року, через Дністер переправився Павло Алепський, що з своїм батьком антіохійським патріархом Макарієм подорожував Україною до Москви. У Подністров'ї, після Рашкова, шлях патріарха лежав до Дмитрашівки, Горячківки, М'ясківки і далі до Києва, тобто поряд із територією в межах сучасних кордонів і населених пунктів Кодимського району. У своєму щоденнику П. Алепський записав, що Дністер розмежовував країну молдавську з країною козаків. На той час Рашків вважався великим містом; мав фортецю і дерев'яний замок з гарматами. Павла вразила релігійність мешканців краю: «ми відстояли у них вечірню, також утренью вранці, а потому обідню, яка затяглася до полудня. Отут уперше настав для нас час поту й труда, бо в усіх козацьких церквах до землі московитів зовсім немає сидінь, навіть для архієреїв. Уяви собі, читачу: вони стоять від початку служби до кінця непорушно, мов каміння, безупинно кладуть земні поклони і всі разом, ніби з одних уст, співають молитов; і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. Ревність їхня нас просто-таки вражала. О боже, боже! Як довго тягнуться у них молитви, співи й літургія! Та ніщо так не дивувало нас, як врода маленьких хлопчиків і їхній спів, що виконувався від усього серця, в гармонії зі старшими».

Освіченість місцевих мешканців також захоплювала П. Алепського: «Починаючи з цього міста і по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок служб та церковні наспіви; крім того, священики навчають сиріт і не залишають їх вештатися вулицями невігласами».

Не полишилася поза увагою П. Алепського війна з Польщею, що призвела до руйнації території Правобережжя. Автор опису так подає свій смуток з цього приводу: «Як ми помітили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів і сиріт, бо з часів появи гетьмана Хмеля [Б.Хмельницького, авт.] і до цієї пори не припинялися страшні війни. Протягом усього року, вечорами, починаючи із заходу сонця, ці сироти ходять по хатах просити милостиню, співаючи хором гімни пресвятій діві приємним наспівом, що бере за душу, їхній голосний спів чути на великій відстані. Закінчивши спів, вони отримують з того дому, де співали, милостиню грішми, хлібом, їжею або чимось подібним, придатним для підтримування їхнього існування, поки вони не закінчать навчання. Ось причина, чому більшість із них письменна». Але далі в основному Павло Алепський дав позитивну оцінку діям Б.Хмельницького: «Кількість письменних особливо збільшилася з часу появи

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.IX. Пол.1. Розд. VIII. – Київ, 1928. – С.6. (пол. 2. – К., 1931).

Хмеля (дай Бог йому довго жити), котрий звільнив ці краї і визволив ці мільйони незліченних православних від іга ворогів віри, проклятих ляхів...»⁵⁴.

Після смерті Б.Хмельницького на території краю проти правобережного гетьмана П.І.Тетері (1620-1671) та польських військ під командуванням С.Чарнецького (1599-1665) діяли козаки знаменитого Запорізького кошового Івана Сірка († 1680). 13 березня 1664 року у своєму листі до московського царя І.Сірко доповідав про свій похід під Тягинь (Бендери). У січні того року, почувши про вихід запорожців до Бугу і Дністра, «міщани самі почали сікти й рубати євреїв і поляків, а всі полки й посполиті, які зазнали стільки лиха, неволі й страждань, здалися І.Сіркові. До присяги на вірність московському цареві знову було «привернуто міста над Бугом і за Бугом», в тому числі Могилів і Рашків⁵⁵. З 1671 року Могилів і Рашків зайняли війська польських гетьманів: короного Яна Собеського і польного Д.Вишнівецького⁵⁶. Через чотири роки біля Рашкова уже стояли турецькі війська Ібрагім-паші⁵⁷.

Подальша доля краю змінювалася у залежності від нової політичної ситуації в Україні. Війни поміж Польщею та Османською імперією, а також Московським царством закінчилися розподілом її території. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Правобережна Україна, в тому числі Брацлавщина, залишилася у складі Речі Посполитої. Невдовзі, після своєї поразки у війні з Туреччиною поляки уклали 18 жовтня 1672 року Буцацький мирний договір. Поділля відійшло до Туреччини, власне Брацлавщина опинилася під владою залежного від турків правобережного українського гетьмана Петра Дорошенка (1627–1698). В 1674 року на прохання гетьмана султан відправив татар до Чигирини, де від російських військ і лівобережного гетьмана І.Самойловича закрився П.Дорошенко. Рухаючись через Рашків, татари чинили насилля над його мешканцями, чим викликали незадоволення у міщан.

І.Сірко

⁵⁴ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное сыном, архидиаконом Павлом Алепским / перевод с арабского Г.А.Муркуса // Чтения в Императорском обществе истории и древностей при Московском университете. – М., 1898 – Кн.4. – Ч.2. – С.189-195 (переклад з російської М.Славинського).

⁵⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІ, Р.15. – Львів, 1991. – С. 226.

⁵⁶ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІ, Р.19. – Львів, 1991. – С. 280.

⁵⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІ, Р.22. – Львів, 1991. – С. 320.

Останні повстали і вигнали із містечка татар, а потім залагодили конфлікт, виплативши 6000 талерів⁵⁸.

У квітні 1672 року польський Сейм відмовився затвердити умови Бучацького договору, що призвело до нової польсько-турецької війни. За Журавненським договором (17.10.1676) Поділля залишилося у складі Туреччини, значна частина Правобережної України визнавалася козацькою територією під протекторатом Туреччини. При цьому територія Брацлавщини ще раз зазнала значного спустошення. За період з 1629 по 1664 роки, згідно підрахунків, кількість «димів» зменшилася з 71471 до 6111 (11,6 рази), в тому числі на селі – з 22656 до 3465 (6,5 рази). З цього приводу гетьман Лівобережної України І.С.Самойлович (гетьман з 1672 по 1687; пом. 1690) повідомляв 19 грудня 1676 року російському боярину А.С.Матвєєву: «турки і татари Дорошенка покинули без допомоги зовсім, гетьманувати йому ні над ким тепер, бо від Дніпра до Дністра й духу людського немає. Годувати військо, через настання зими, нічим йому, тому й вигадав він підданство православному цареві...»⁵⁹.

Після підписання 1686 року «Вічного миру» між Польщею і Московською державою, західна частина Правобережної України залишалася у складі Речі Посполитої, проте Брацлавщина і землі по ріках Ягорлик і Кодима після Бахчисарайського мирного договору 13 січня 1681 року, яким закінчилася російсько-турецька війна 1677-1681 років, надалі контролювалися Туреччиною до 1699 року. Частину Задніпров'я, тобто землі від Дніпра до Дністра (Київщина, Поділля і Брацлавщина), було визнано нейтральною і обернуто в «пустелю без міст і населення». Тим часом утиски на Лівобережній Україні змушували селян і козаків втікати на правий берег Дніпра. До того ж з 1683 року польський король Ян III Собеський (1629-1696) відкрито вступив у боротьбу з Туреччиною і вів цю боротьбу до 1691 року. Потребуючи бойових сил, монарх не перешкоджав переходові українських козаків у цей «пустельний край» і дозволив їм разом із селянами заселяти обрані ними місця. Пізніше, 1685 року, польський король звернувся до козацьких вождів, оголосивши своїм універсалом, що він надає козакам у повну власність весь «край між Дніпром і Дністром, а за це просить їх допомагати йому в боротьбі проти бусурманів»⁶⁰. Одним із перших на заклик короля відгукнувся «поборник народовладдя» Семен Палій [Семен Пилипович Гурко; народ. 1640-ві – 1710]. Під його

⁵⁸ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь. – С.416; Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.2. – М.: В Тип. Семена Селиванского, 1822. – С.102.

⁵⁹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. – Т.ІІ.– Львів, 1991. – Р.24 – С. 336.

⁶⁰ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків у трьох томах. – Т.3. – Львів: Видавництво «Світ», 1992. –Р.7. – С.140.

владну руку стікалася маса усіх збіглих селян і козаків з лівого берега Дніпра, невдоволених порядками, запровадженими за гетьманування лівобережних гетьманів. За якихось три – чотири роки «на Правобережжі знову з'явилася значна людність і значне козацьке військо»⁶¹.

Історики вважають, що в кінці XVII століття на р. Кодима виникло українське поселення Палієво Озеро. З приводу цієї назви дослідники історії краю наводять декілька версій. Перші виводять походження назви від однойменного озера, названого на честь козака Палія. Біля цього озера він утримував «шалаші [курени] з дворами і пивоварню»⁶². Єдиним із відомих нам козаків з таким прізвищем був білоцерківський і фастівський полковник Семен Палій. Історики також переповідають епізод з його бойової біографії, який, можливо, призвів до виникнення самої назви «Палієве Озеро». Сталося це ранньої осені 1693 року після походу С.Палія з Переяславським і «охотницьким» полками в Очаківський степ та на Бендери. Повертаючись з цього походу, козаки зустріли Буджацьку (Білгородську) орду, яка вийшла грабувати околиці Києва, але повернулася назад, дізнавшись про напад С.Палія на їх територію⁶³. Семитисячний загін козаків зустрівся із татарами на польсько-турецькому кордоні – на р. Кодима. Відбивши перший наступ ворога, козаки засіли за укріпленням з возів і землі. Цілий день штурмували татари козацький табір, але без успіху. За переказом, як стемніло, полковник Палій наказав своїм побратимам звести на річці Кодима загату, а на ранок зруйнувати її. Лавина води затопила табір татар⁶⁴. Скориставшись панікою ворога козаки напали на ворожий табір із тилу і змусили відступити татарське військо. Ця битва увійшла в історію як битва на річці Кодимі⁶⁵. Г.Я.Сергієнко датував битву на Кодимі 25-27 вересня⁶⁶. О. Оглоблін переповів це так: «...1693 року об'єднані сили Палія і лівобережних полків (Переяславського на чолі з полковником І[ваном] Мировичем і охочекомонними на чолі з полковником Г[ригорієм] Пашковським) завдали великої поразки татарському військові

⁶¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України/ АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наук. думка, 1992 (544 с.). – С.332.

⁶² Карачковский М. Материалы к истории городов на Подолье в конце XVIII столетия / Историко-географический сборник. – Т.IV. – К., 1931.

⁶³ Антонович В. Последние времена казачества на Правой стороне Днепра (1679-1716) / Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.301.

⁶⁴ Кодым // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – Т.XV. – С.-Петербург: Тип.-Литография И.А.Эфрона, 1895. – С.554; Кодымское порубежье: XV – XVIII вв. // Бачинський А.Д., Добролюбовский А.О., Новицкий Е.Ю. Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. – Выпуск I: С древнейших времен до начала XIX века. – Котовск, 1992. – С.54-55.

⁶⁵ Бойко Є.О., Свистун Т.О. Балта: Балтський район //Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область в 26 томах.– К., 1969. – С.211; Балта: Путеводитель/ Е.Бойко, М.Ухожанский, С.Цванг. – Одесса: Маяк, 1981. – С. 38-39.

⁶⁶ Сергієнко Г.Я. Походи козаків проти Кримського ханства в кінці XVIII ст. // З історії Української РСР. – К.: АН УРСР, 1962. – Вип.6-7. – С.29.

на р. Кодимі. Це урочище у 12 милях [?] від Дністра поблизу Сараджинки» [Саражинки, авт.].

На річці Кодима загинув компанійський полковник Василь Максимович: «попался в руки бесурменськіє і ...усеченієм голови живот свій окончіл», — повідомив літописець.

Козак біля перевозу,
репр. худ. Ю.Брандта (1841-1915)

Згаданий В.Максимович був братом канонізованого 1916 року – св. Іоанна (Івана Максимовича, 1651-1715), знаменитого діяча Києво-Могилянської колегії та архієпископа чернігівського (1697-1711), митрополита тобольського і сибірського (1711-1715). Інший його брат – Дмитро Максимович був одружений з дочкою Федора Сулими – Тетяною, посвоячився разом і з Самойловичем та з Мазепою (через Д.Зеленського, одруженого з другою донькою Ф. Сулими). Мав повну довіру у І.Мазепи⁶⁷. Про смерть В. Максимовича

повідомив також Самійло Величко в своєму «Літописі» (пол. XVIII ст.)⁶⁸. Можливо зазначені події і стали приводом для створення української народної думи-пісні «Смерть козака на Кодині-долині» (див. дод. №2). Постійні сутички козаків з татарами в долині ріки Кодима, яку так відчайдушно проклинав «козак постріляний, порубаний», що перший раз «тут коня втеряв», другий раз – «товариша сердечного», а третій раз – сам голову козацьку покладає, відклалися в народній свідомості, і саме це місце заслуговувало на особливу увагу. При цьому топонім Кодина [Кодима, авт.] долина набуває символічного значення і виступає синонімом до поняття постійна небезпека і смерть. Пісня-дума «Смерть козака на Кодині-долині» стала досить популярною в народі у XVIII-XIX століттях. Українська поетеса Ліна Костенко в другій половині XX століття про це записала у своєму віршованому романі «Маруся Чурай»:

<...>Ішов кобзар у нас через Полтаву.

Ну, обступили, просять, що кому, –

той про сирітку, той про давню славу,

той про Азов, а той про Кодиму<...>.

⁶⁷ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / ректор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 464 с.: іл..

⁶⁸ *Величко С. В.* Літопис: в двох томах. – Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1991. — 642 с.

У подальшому, коли Семену Палію пропонували перейти із Правобережної України, зокрема Брацлавщини, на службу до московського царя, або на Запоріжжя, він завжди відповідав: «Шкода мені розлучатися з цим місцем не тільки тому, що там багато будівництва мого, велике поле хлібом засіяне. але й тому, що я взяв це місце порожнє й заселив його не польськими підданими, а від ріки Дніпра, почасти з Війська Запорізького, почасти з волохів; церкви божі прикрашені влаштував, чого не випадає покинути»⁶⁹.

Документи свідчать, що і надалі українці перебували у даній місцевості. На початку XVIII століття ватага у 70 запорізьких козаків напала в урочищі Сухого Ягорлика на гетьманського посланця Зигуру Стилевича, родом грека, який за дорученням І.Мазепи (1639 – 1709) їхав з Батурина до Сілістрійського паші Юсупа, й убила його[43:214]⁷⁰. Наявність невеликої кількості козаків у вказаному регіоні 1703 року була пов'язана з перемовинами запорожців із турками. Турецький султан особисто прибув на Дністер під виглядом необхідності розмежування кордонів з поляками, а насправді намагався привернути на свій бік запорожців, незадоволених московськими порядками на Лівобережжі⁷¹. Саме у вказаний період С.Палій повернув свою зброю проти Польщі. Історик Володимир Антонович відмітив, що «характерною рисою відносин С. Палія з поляками залишалось постійне намагання вигнати шляхту на просторі всієї території від Дністра і Случа до Дніпра та наділити усіх мешканців козацькими правами»⁷². В 1702 році на Правобережній Україні розгорілося селянсько-козацьке повстання під проводом полковників Самуся [Самійло Івановича, авт.], Іскри [Захара Юрійовича, авт.] і Абазина [Андрія, авт.]. Виступи розповсюдилися до р. Кодима і Ягорлик (див. Рис.6). «Повстання над берегами Бугу і Дністра росло на страх полякам. Палено оселі панські, нищено їх майна; де тільки стрітили поляка або жида – зараз мучили на смерть; міщани й селяни творили ватаги, називали себе козаками, а своїх отаманів – полковниками... Поляки перші подали привід до неладу, тому що польські пани вельми гноблять своїх українських підданих...», – писав про названі події Микола Костомаров⁷³.

До керівників повстання приєднався отаман Шпак (Федір Білецький). Останній був «осадником» в Немирові у маєтках київського воєводи Йосифа Потоцького⁷⁴. У червні того ж року з цього приводу російському цареві уже скаржився гетьман Лівобережної

⁶⁹ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких... – Т.3. – Львів, 1992. –Р.7. – С.140.

⁷⁰ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких... – Т.3. – Львів, 1992 (456 с., іл.). – Р.12. – С.214.

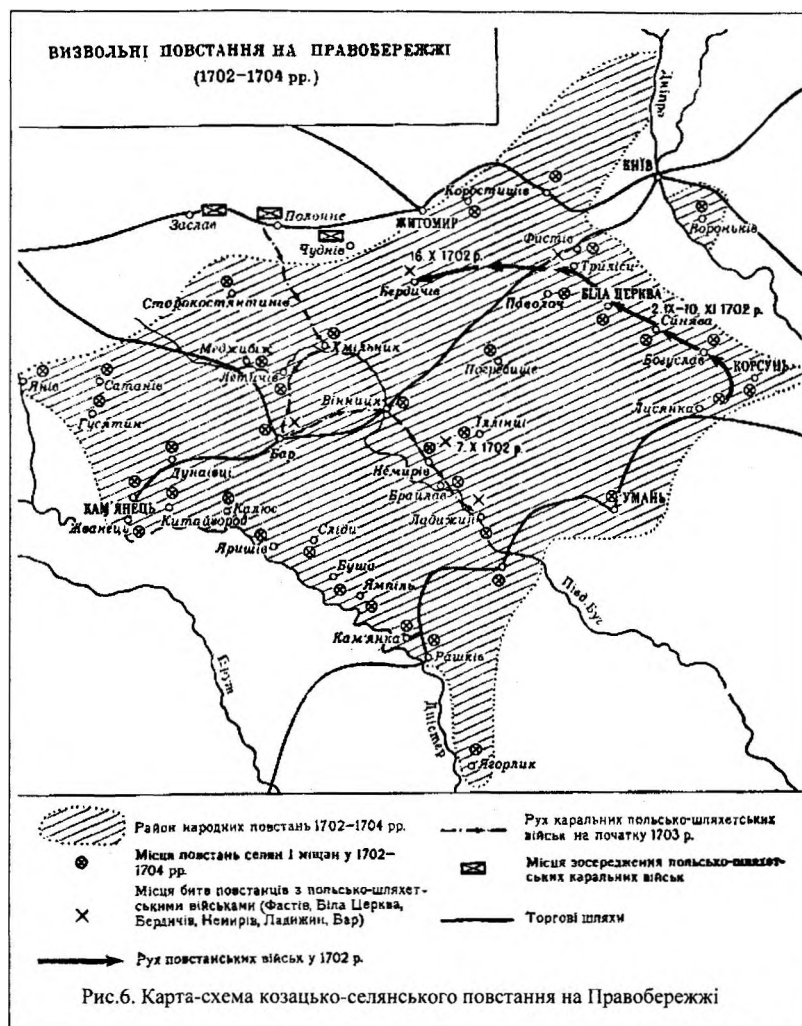
⁷¹ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких... – Т.3. – Львів, 1992 (456 с., іл.). – Р.12. – С.215.

⁷² Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра (1679-1716) // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.304.

⁷³ Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський. – Львів, 1918; – К.: Видавництво «Україна», 1991 – С.463.

⁷⁴ Антоний Й. На шпаковом шляху: рассказ из быта Подолии н.18 в. / Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – Т.17. – К.: Тип. А.Давыденко, 1887. – №4. – С. 700.

України І.С.Мазепа: «поза волею Палія, його гультяйство стало розоряти поляків по Дністру і Бугу, вони вриваються також до Молдавії»⁷⁵.

У січні 1703 року три тисячі повсталих на чолі із Федором Шпаком відновили свої дії на Поділлі й загрожували навіть Кам'янець-Подільській фортеці. Для втихомирення виступів із Польщі в Україну надіслали значне військо, яке очолив польний коронний гетьман і белзький воєвода Адам-Миколай Сенявський⁷⁶. До середини березня повстання на Поділлі та Брацлавщині було придушене. Кілька козацьких і селянських загонів, в тому числі Ф.Шпак, знову перейшли до Молдавії. Його приклад наслідували інші загони, з якими втікали цілі гурти подністрянських селян. Так, полковник Дубина, відступаючи від переслідування підкормія Любомирського, також переправився біля Рашкова до Молдавії⁷⁷. Селяни шукали притулок на правому і лівому берегах ріки, на підконтрольній території Молдавського князівства. Частині втікачів вдалося перебратися до С. Палія на Брацлавщину, де вони почали оселятися по ріках Саврань, Південний Буг і Кодима. Після

⁷⁵ Антонович В. Последние времена казачества ... – К., 1995. – С.355.

⁷⁶ Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський. – Львів, 1918; – К.: Видавництво «Україна», 1991 – С.463-464.

⁷⁷ Антонович В. Последние времена казачества ... – К., 1995. – С.342.

відходу польського війська з Правобережної України у липні 1703 року майже вся територія Ягорлицького староства визнала владу С.Палія. Мешканці поселень вигнали із своїх сіл польських жовнірів, яких приставили охороняти панські маєтності і гнали їх на протязі семи миль⁷⁸.

Більшість повсталих зосередилася у поселеннях, розміщених на лівому березі Дністра, від містечка Ягорлик до Рашкова. Тут, на думку Й.Антонія [Й.Й. Ролле, авт.], «колонізація розпочалася недавно, проте проходила швидко; села, розташовані по березі старого Тирасу [Дністра, авт.], були багатолюдними і повними рухів. Більша частина колоністів складалася із молдован, що провинилися на батьківщині та переселялися на Поділля, де отримували значні вигоди. Для проживання на підконтрольній полякам території не потребувалося ніяких документів, які б засвідчували попереднє їх життя, – про те ніхто не питав; тим більше, що із своїми родинami вони також мали зв'язок через ріку і могли переправитися на попереднє місце проживання, не відсидівши в «слободі» терміну, встановленого власниками землі. Тут поселяни могли знайти і більш «легкий» заробіток, потрібно було лише приєднатись до козацької ватаги, що перебувала у степу... Лівий берег Дністра належав воєводі серадському Яну-Олександру Конєцпольському. Він, як останній в родині, вважав, що для нього забагато і тих маєтностей, що розмістилися в Червоній Русі, тому і не думав про пустопорожні українські володіння, а віддавав їх утримувати відважним смільчакам «державцям» та не потребував плати, лише вимагав від них одного, щоб вони у відповідний термін колонізували зайняту землю⁷⁹.

А. Ролле у нарисі «Побужжя в XVII і XVIII ст.» повідомив також, що Ян Конєцпольський, засівши у Литві, ні разу не побував у своїх прикордонних володіннях до повстання Палія і після нього, а поміж тим у його маєтках нараховували до 300 поселень, які у мирний час приносили до 650000 злотих річного прибутку, не включаючи сюди поволощини, селітри, поташу і бджолої десятини⁸⁰. Зазначений вище Ян-Олександр Конєцпольський (1635 – 1719) служив конюшим польської корони і став брацлавським воєводою з 1704 року. Він був сином воєводи белзького Кшиштофа Конєцпольського (1600 – бл. 1660) і внуком воєводи серадського Олександра Конєцпольського (†1609), а також племінником коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. З іменем Яна Конєцпольського пов'язано заснування м. Яніва (Долина) в Тернопільській обл.

На початку 1704 року відновив свою діяльність Ф.Шпак. Зібравши загін із 1500 чоловік, він оголосив себе полковником Війська Запорізького та розпочав справжню

⁷⁸ Антонович В. Последние времена казачества ... – К., 1995. – С.346.

⁷⁹ Антоний Й. На шпаковом шляху: рассказ из быта Подольи н.18 в. / Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – Т.17. – К.: Тип. А.Давыденко, 1887. – №4. – С. 706-707.

⁸⁰ Ролле А. Побужье в XVII и XVIII веках // Киевская старина, 1890. – Т.XXX. – С.461.

війну проти шляхти в Подністров'ї. Згідно даних М. Костомарова, у 1703-1704 роках повстання на Правобережній Україні втихомирювали князі Януш і Михайло Вишневецькі, два Юрія Любомирських (коронний обозний та підкормій) та двоє Потоцьких – Йосиф, воєвода київський, і Яків, староста хмельницький.

У даній ситуації, намагаючись отримати підтримку лівобережного гетьмана І.С.Мазепи проти шляхти, в середині 1704 року до нього звернулися піддані польського короля від Вінниці, Бершаді, Новокопачинська і Ягорлика. Усі вони просили дозволити їм «вигнати польських губернаторів, оскільки не мали сил терпіти від них грабунків». Проте І.Мазепа, з волі московського царя Петра І Олексійовича (1672 –1725), переправившись у липні на Правобережну Україну, сам взяв участь у придушенні селянсько-козацького повстання і надав допомогу полякам. Того ж року гетьман викликав до свого обозу С.Палія разом з іншими керівниками виступів на Правобережжі і взяв їх під варту. Влітку 1705 року, з наказу Петра І, відіслали до Москви, а потім Тобольська полковника С.Палія. Доля Ф.Шпака маловідома. Після прибуття його до обозу гетьмана біля Павлочі про нього більше не було чути⁸¹. З територією краю пов'язані також події, які розвивалися після Полтавської битви 1709 року. Під час Прутського походу Петра І в Молдавію, біля Рашкова через Дністер 27-28 травня 1711 року переправлялися російські частини генерал-фельдмаршала Б. П. Шереметьєва.

З початком другого десятиліття XVIII століття на Брацлавщині відновилося польсько-шляхетське панування⁸². Сучасна територія Кодимського району стала власністю князів Любомирських. Усі ці землі прибрали нащадки військового діяча і польного гетьмана (1660), польського магната Єжи (Юрія) Себастьяна Любомирського (1616 – 1667). Він був відомий як учасник двох битв в часи національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького: Зборівської 1649 і Берестецької 1651 років. Влітку 1660 року Єжи Себастьян Любомирський разом з великим коронним гетьманом С.Потоцьким очолював польську армію, яка розгромила московські війська на чолі з В.Шереметьєвим поблизу Любара і Чуднова (тепер Житомирська обл.)⁸³.

Сини Єжи-Себастьяна герба Срженява (Szreniawa) започаткували чотири лінії дому Любомирських: ланчуцьку – Станіслав-Герасим (1642-1702), жевушську – Єронім-Август (1647-1706), яновецьку – Юрій-Домінік (1665-1727). Третій із молодших синів, Михал-Олександр Любомирський (†1673), став родоначальником пшеворської лінії. Сам

⁸¹ Антоний Й. На Шпаковом шляху: рассказ из быта Подолии н.18 в. – Киевская старина, 1887 г. – № 4. – С. 717.

⁸² Грушевський М. Ілюстрована історія України/ АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наук. думка, 1992 (544 с.). – С.409.

⁸³ Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За аг. ред.. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 201. – С.434.

Михал був одружений на Анні-Катерині (1650-1699), доньці литовського гетьмана Яна-Павла Сапегі. Він приймав участь в битвах зі шведами біля польського села Варка (7 квітня 1656); з росіянами і українцями 1660 року під Любарем (14 – 27 вересня), Чудновим (14 жовтня – 2 листопада) та Слободищами (7 жовтня). Помер Михал досить молодим і залишив своїх дітей під опікою рідного брата Єроніма-Августа. Старший син Михала – сandomирський воєвода Єжи-Олександр Любомирський (бл. 1699 – 1735) розпочав скупляти землі на Волині і Брацлавщині. Після смерті брацлавського воєводи Яна Конєцпольського 1719 року до Любомирських перейшло поселення Саврань⁸⁴. 1723 року Єжи-Олександр Любомирський викупив у двоюрідних братів Олександра і Франца Валєвських, неповнолітніх спадкоємців Конєцпольських, замок у містечку Рівне. Невдовзі воно було перетворене у значне місто і стало центром для Любомирських пшєворської лінії. За повідомленням А. Ролле, перед своєю смертю Ян-Олександр Конєцпольський записав 1725 року шляхтичу Валєвському 12000 злотих, а своїм дворянам майже таку ж суму, і оформив на них свої українські маєтки. Невдовзі Валєвський скупив претензії інших власників і перепродав разом із своєю власною часткою за 1 млн. злотих коронному підстолю Станіславу Любомирському, який таким чином став власником значної території на Правобережній Україні, в тому числі Київщини і земель Покодимщини, отримавши біля 5 млн. моргів землі⁸⁵.

На кінець 30-х років XVIII століття Любомирські, заплативши дешеву ціну, всього 200.000 тинфів, отримали усі інші володіння Конєцпольських⁸⁶. Так, 24 листопада 1738 року литовський предстолий Йозеф (Юзеф) Любомирський (†1755), внук Михала і син Єжи-Олександра Любомирського, отримав Ягорлицьке староство та м. Дубно, яке потім разом із батьківськими маєтками перейшло у спадок його брату Станіславу Любомирському (1704-1793). У першій половині XVIII століття Любомирські взялися заселяти Кодимське порубіжжя. Більш детально про історію роду Любомирських йдеться у розділі «Крутянський ключ».

З появою нових власників посилювався соціальний, релігійний і національний гніт. Селяни вдавалися до масового антифеодального народно-визвольного руху, відомого в історії під назвою гайдамацького. Джерела фіксують виступи гайдамаків на території Брацлавського воєводства, в тому числі у міжріччях Савранки, Кодими та по р. Ягорлик, до яких примикали малозаселені території або майже пустинні степи. Саме така, найменш заселена та привільна, а також віддалена від центрів управління місцевість, давала

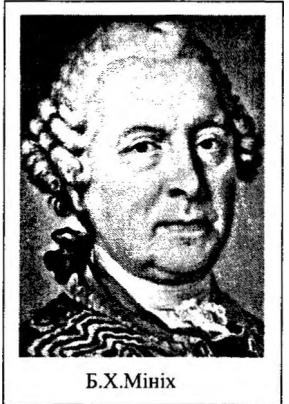
⁸⁴ Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. – К., 1901. – С.16.

⁸⁵ Ролле А. Побужье в XVII и XVIII веках // Киевская старина, 1890. – Т.XXX. – С.462.

⁸⁶ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. – 1897. – С.182.

можливість сформувати значні ватаги гайдамаків. Притоки Південного Бугу та Дністра – ріки Кодима і Ягорлик – не становили ніяких перешкод для переправи в бхід гайдамацьким загонам, а розташовані на підконтрольній полякам стороні ліси давали притулок повсталим. На лівій стороні Південного Бугу від Дніпра пролягали козацькі володіння Запорізької Січі, де завжди існувала значна кількість зимівників та хуторів, до них стікалася велика маса бездомних і тимчасових поселенців. Усі ці вільні заробітчани зразу ж відкликалися на заклик любому «братчику», що задумав «іти на ляхів», а після свого походу усі вони могли знову розраховувати знайти тут безпечні місця. Як правило керівниками гайдамаків ставали особи, що, крім особистої хоробрості та відваги, знали добре місцевість і мали відомості про поселення, де їм приходилося діяти. Тому для таких походів старалися наwerbувати побільше уродженців території, обраної для нападу. У разі малої кількості таких осіб або їх відсутності гайдамаки користувалися повідомленнями

зібраними розвідниками⁸⁷. Таким чином, до гайдамацьких загонів входили українські, молдавські, польські селяни, міщани, ремісники і запорожці. Влітку 1734 року на Брацлавщині почалося одне з найбільших повстань під проводом Верлана. До гайдамацько-селянського повстання тоді примкнула більшість козаків польської «надвірної міліції» із міст Брацлавщини, в тому числі із містечка Рашкова⁸⁸. До 1738 року притулком гайдамацьких загонів Сави Чалого, Григорія Медведя, Прокіпа Рудя залишалися і ліси та околиці по ріках Савранка і Кодима. Ватаги гайдамаків громили маєтки польської шляхти, забирали худобу, хліб, роздавали захоплене у панів майно селянам. В 1755–1757 роках гайдамаки нищили маєтки Любомирських на ріках Савранка і Ягорлик⁸⁹. В той же час із півдня на землі князів Любомирських нападали ординці, які кочували у верхів'ях Ягорлика і Куяльника. Ситуація в краї надалі залишалася нестабільною. Постійні військові конфлікти призводили до розорення уже існуючих поселень. Крім ногайців в Буго–Дністровському межиріччі 1738 року діяли російські частини на чолі з фельдмаршалом Бурхардом–Христофоровичем фон Мініхом. В кінці червня того року 50 тисячна Дніпровська армія вирушила до Дністра. У бойових діях брали участь також українські козаки під командою кошового отамана Івана Мілашевича. Українці були

Б.Х.Мініх

⁸⁷ Антонович В. Исследование о гайдамачестве // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.397-398.

⁸⁸ Антонович В. Исследование о гайдамачестве... – К., 1995. – С.422.

⁸⁹ Гайдамаки штурмують Балту // Бачинський А.Д., Добролюбовський А.О., Новицький Е.Ю. Книга для читання по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. – Выпуск I: С древнейших времен до начала XIX века. – Котовск, 1992. – С.54.

розділені на три загони по 2 тисячі осіб. Очолювали козаків полковники: миргородський В. П. Капніст та київський М. А. Танський, а також генеральний обозний Я. Є. Лизогуб.

Враховуючи дані козаків-розвідників, шлях армії Б.Х.Мініха проліг від Дніпра до Пд. Бугу, а потім по р. Пд.Буг до витоків Савранки і далі по цій річці до верхів'я р. Молокиш, а звідти вниз до впадіння у р. Дністер. Тут було вдосталь кормів, лісів та води. Для цього періоду відома карта «*Teatrum Belli ad Borysthenem Tyram...*» 1738 року, що увійшла до Атласу Російського, 1745 року виданому в Санктпетербурзі (див. Рис.7.) Для нас вона малоінформативна. На ній позначено лише найбільші поселення, розміщені на лівому березі Дністра.

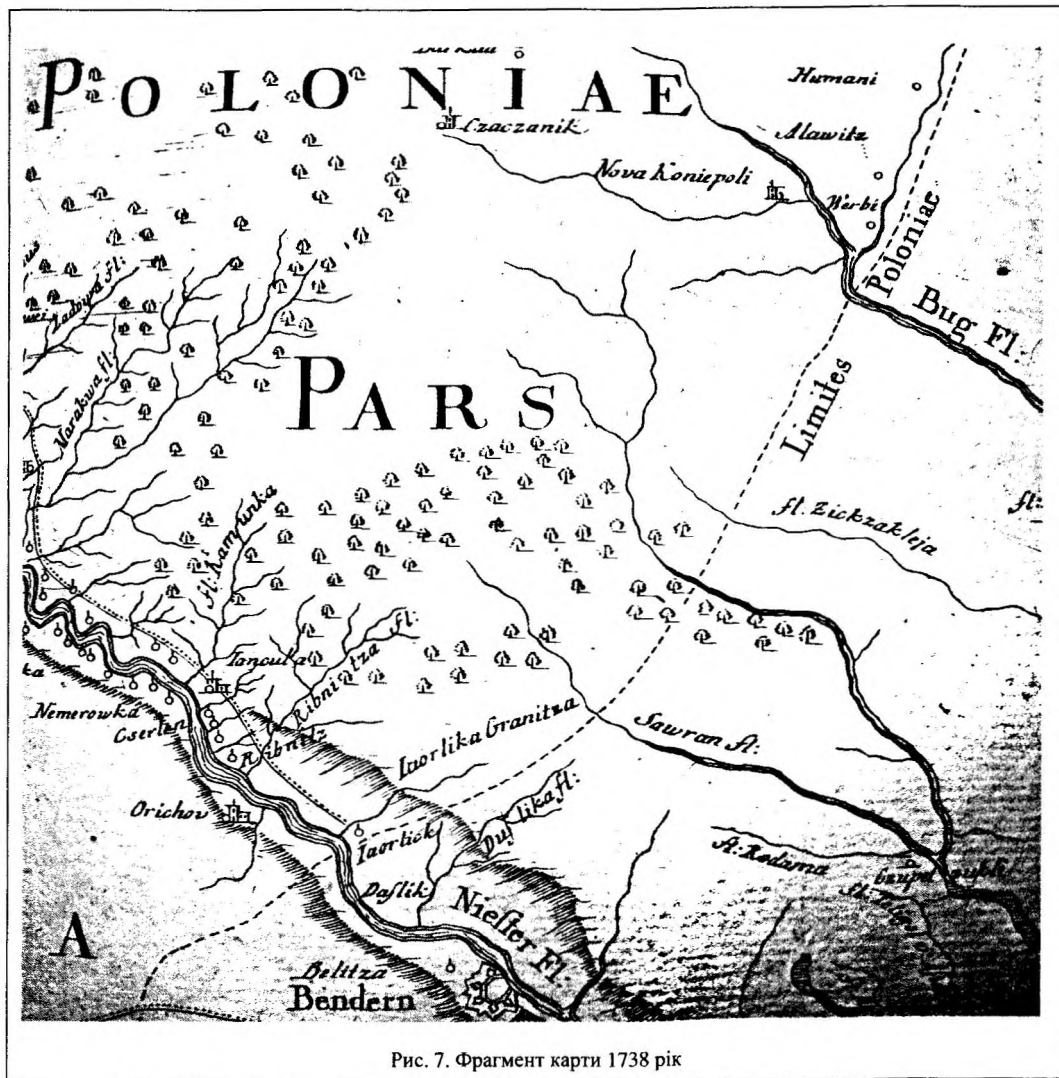

Рис. 7. Фрагмент карти 1738 рік

Турки неодноразово намагалися зупинити хід російських військ на переправах Бугу і Саврані, але безрезультатно. Детальний опис зазначених подій дав О. Михайлов у своїй книзі «Перший кидок на південь»⁹⁰. В розділі «Похід на Очаків і Молдавію» ситуація в краї змальована таким чином: «Переправившись на правий берег Південного

⁹⁰ Михайлов А.А. Первый бросок на юг. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: «Северо-Запад Пресс», 2003. – 429 с.

Бугу, передові частини рушили вгору і надвечір 29 червня зробили перепочинок на р. Кодима. На іншій стороні ріки з'явився противник. На ранок 30 червня турки і 10-тисячна татарська кіннота атакували польові караули 2-ї російської дивізії, але напад було відбито. В центрі росіян туркам вдалося оточити передовий загін із 200 вояків при двох гарматах на чолі із бригадиром Шиповим. На допомогу оточеним із загонами кірасирів, гусарів і запорізьких козаків кинувся сам фельдмаршал Мініх. З лівого флангу підійшла кіннота та піхота гвардійців генерал-лейтенанта Густава Бірона. Противник на деякий час відступив. Росіяни втратили 38 вбитими і 44 пораненими. Втрати турків склали більше 200 осіб. Рухаючись далі, основні сили російської армії переправилися 6 липня через Саврань. Два дні потому перед російсько-українським табором знову раптово з'явилося турецько-татарське військо. Ситуацію врятували запорожці. Козаки зайняли висоти перед правим флангом російської армії та засіли за возами, а потім прицільним вогнем відбили декілька атак турків. У цей час фельдмаршал Мініх мав змогу вивести на поле і вишикувати у бойові порядки інші військові частини. До п'ятої вечора бій закінчився, противник, втративши біля тисячі вбитими, знову відступив. Після вдалого бою армія Мініха 9 липня вирушила далі до р. Білочі та Дністра. На 19 липня три російські дивізії і загони козаків досягли верхів'я Саврані і переправилися біля Попової греблі [нині с. Червона гребля Чечельницького р-ну, авт.]. На карті Є.Сіцинського с. Попова гребля позначено східніше с. Івашків (див. Рис. 1). Після цього подальші військові дії проходили безпосередньо в межах сучасного Кодимського району, де росіяни мали декілька незначних сутичок з татарами. Степан Руданський (1834-1873) у пісні «Мініх» подав це так (уривки)⁹¹

На второй год под царицу

Миних подступает.

И пятьдесят пять тысяч

Войска созывает.

И вызвал сорок тысяч

Еще восемь московских,

А четыре украинских,

А три запорожских.

И вызвал все войско

⁹¹Руданський Степан: Вибрані твори. – К., Наукова думка, 1985.

*И всех атаманов
И пошел в степи,
Бьючи в барабаны<...>.
Но только что Коды [Кодиму, авт.]
Миних перескочи,
Как на его украинцев
Турок наскочив.
А не вспилы украинцы
От турка отразиться,
Как татары начали
Из Минихом биться.
Он Татарив разбивает,
К Днестру подступает,
Но там его Белгородский
Паша выглядит.
И начались малые драки
Но хватит, братия! <...>.*

На жаль, для даного періоду збереглося мало відомих нам документальних матеріалів, тому важко назвати більш конкретні поселення в межах сучасних кордонів Кодимського району. В щоденнику князя Михайла Микитовича Волконського, учасника походу фельдмаршала Мініха до Дністра, згадане одне невідоме нам поселення поміж Савранкою і Кодимою, де росіяни під час походу влаштували свій табір. Після їх відходу село спалили татари⁹².

⁹² Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского / интернет видання. Публікація А. К. Афанасьєва: feb-web.ru/feb/.../rad-009-.htm.

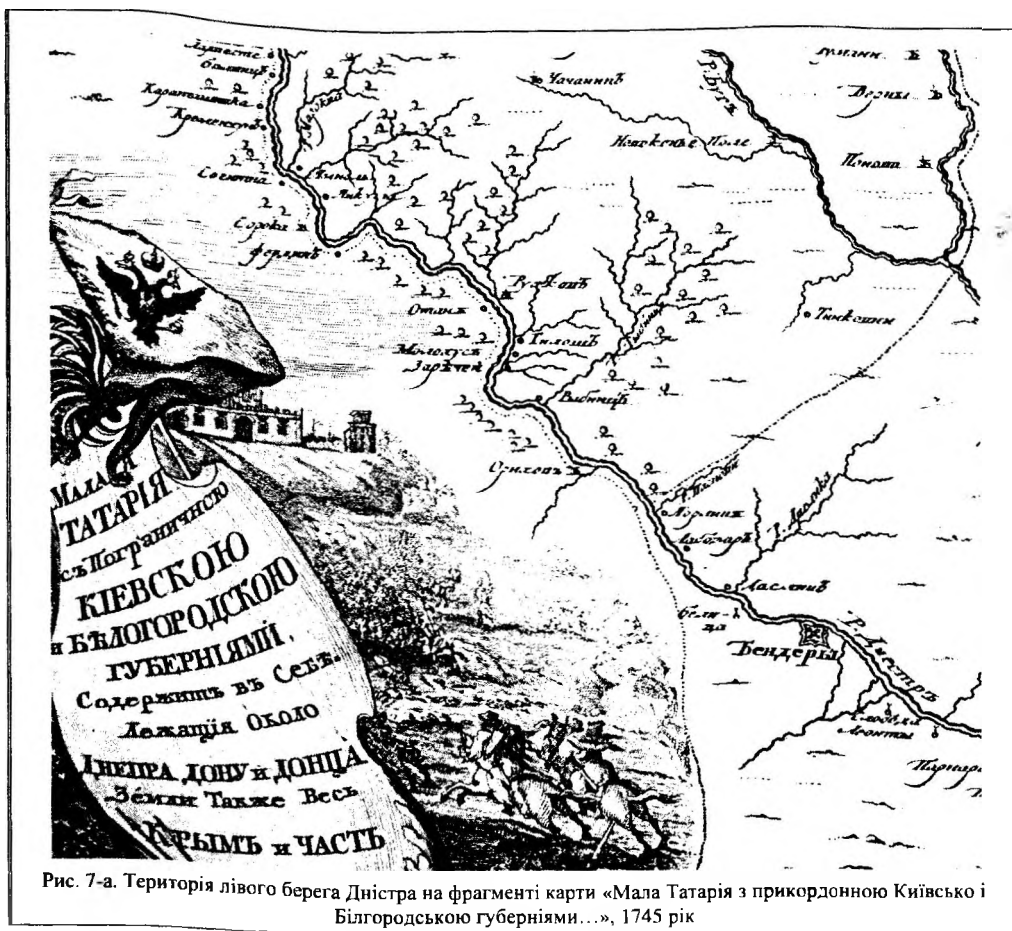

Рис. 7-а. Територія лівого берега Дністра на фрагменті карти «Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями...», 1745 рік

Із доступних авторам картографічних джерел також не можна зробити якихось висновків. Крім згаданої вище карти 1738 року, відома подібна карта із назвою «Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями» з того ж Атласу 1745 року. На ній біля р. Рибниця та її притоках, що охоплювали територію сучасної Кодимщини, також не позначено жодного поселення. Із найближчих населених пунктів до названої території, поміж містечками Рашків і Рибниця, виділено лише три: Білоч, Молокиш та Заречен [сучасні Білоч, Молокішул Марє та Хиржеу у Придністров'ї, авт.].

Північніше Ягорлика, від Дністра до Бугу, виділено кордон поміж Польськими і Кримськими володіннями, південніше якого кочували ногайці Буджацької і Очаківської орд (див. Рис. 7-а)⁹³. Історики вважають, що середньовічне містечко Ягорлик сьогодні затоплене Дубоссарським водосховищем. Судячи із позначень на більшості європейських карт, виданих у XVIII–XIX століть, містечко Ягорлик знаходилося східніше сучасного с. Гояни у Придністров'ї.

⁹³ Повна назва карти: «Малая Татария с пограничною Киевскою и Белгородскою губерніями, содержит в себе лежащие около Днепра, Дону и Донца земли, также весь Крым и часть Кубани с Черным морем / Атлас Российский, состоящий из девятнадцати карт представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочиненной по правилам географическим и новейшим обсервациям с приложенною при том Генеральною картою Великия сея Империи, странами и трудами Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1745 года. – Лист 13.

Після постійних військових конфліктів кінця XVII – початку XVIII століть край ще залишався мало залюдненим. Проте відомо, що для збільшення населення Кодимського регіону польські магнати докладали чимало сил. Вони оголосили по всій Україні, як польській, на Правобережжі, так і на Лівобережжі, яке перебувало під російським протекторатом, що викликають поселян на свої вільні та багаті землі, і обіцяли новопоселеним пільги від усіх податків та панської роботи. Таке запрошення називали «виклик на волю». На своїх «вільних» землях поміщики розмістили хрести з кілками, що означало, на яку кількість років даються пільги, а на встановлених хрестах, з їх наказу, підвішували сніпки хліба, ціпки та серпи. На батьківщину предків поверталися ті, хто раніше полишив Правобережжя під час так званої «Руїни», і оселялися вільно на «слободі»; сюди ішли також ті, хто просто шукав щастя, якого він не знайшов на Лівобережжі; інших приваблювали обіцяні польськими поміщиками пільги⁹⁴.

Заселялися в першу чергу поселення, що уже раніше тут існували, в тому числі на місці Палієвого Озера. На жаль, до сьогодні жоден з істориків не навів точної дати закладення Йозефграда і Балти. Майже усі дослідники історії сучасної Балти використовують дані А.Скальковського і сходяться на тому, що вказане містечко виникло на місці існуючих українсько-польських поселень Палієве Озеро – Йозефгороду і турецького Балти, розміщених по обидві боки р. Кодима. Історики також подають різні дати їх виникнення. У В.М.Кабузана відправною точкою заснування Балти став 1748 рік⁹⁵. На нашу думку, дата є прийнятною, оскільки ще в кінці XIX – на початку XX століття історики вважали, що татари і турки заклали вказане поселення, де утримувався свій митний пост саме в половині XVIII століття⁹⁶.

Існування Балти у названий нами період підтверджують картографічні джерела, зокрема карта «Князівства Молдавського з прикордонними землями», вміщена в тому ж російському Атласі 1745 року (див. Рис. 8).

⁹⁴ *Мордовцев Д.Л.* Гайдамачина (1730-1768) // Гайдамачина: историческая монография в двух частях. – Ч.І. – С.-Петербург: Издание Н.Ф.Мерца, 1902. – С.19.

⁹⁵ Новороссия в годы интенсивного украинского и иностранного переселенческого движения (50-е – начало 70-х годов XVIII в.) // Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII в. – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С.98.

⁹⁶ Г. Балта (Подольской губ): историческая заметка / Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – Т. LXXXV. – К.: Тип. Императорского У-та Св. Владимира, 1904. – С.606.

Проте далі В.М.Кабузан зробив хибний висновок з того, що на території Очаківської області в 1753 році виникли п'ять поселень: Гольм, Перельоти, Ананьєве, Палієве Озеро та Перерита⁹⁷. Церковні літописи та картографічні джерела підтверджують існування перерахованих населених пунктів раніше названої дати. Більшість краєзнавців також розповсюдили хибну версію про виникнення Йозефграда (Юзефграда) на рубежі XVII – XVIII століть. Використовуючи тезу із того ж А. Скальковського, вони вказують на те, що «в 1690-1695 роках на високому лівому березі Кодими, навпроти турецької цитаделі, на місці козацького поселення Палієве Озеро, польський магнат Юзеф Любомирський побудував фортецю. Біля її стін виросло поселення Юзефград»⁹⁸. Помилкову версію і надалі підтримують сучасні дослідники, в тому числі автор історичного есе «Балта» Б.Сушинський⁹⁹.

Із документальних і картографічних джерел якими володіють автори книги є вірним лише те, що Палієве Озеро існувало з кінця XVII століття. Містечко Балта виникла, як зазначено вище, у 1740-х роках, а заснування укріплення і зміна назви поселення Палієвого на Йозефград (Юзефград) потрібно віднести до початку 1770-х років. Перейменування Палієвого Озеро на Йозефград пов'язане з іменем Йосифа Любомирського (1751 – 1817), що був одним із чотирьох синів названого нами Станіслава Любомирського і братом Олександра Любомирського (більш докладніше див. в розд. 1.3).

За Любомирських у селі Палієве Озеро, крім православних українців, почали з'являтися уніати. Під 1730 роком зустрічаємо повідомлення про будівництво у поселенні

⁹⁷ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII в. – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С.98; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3 ч. – 2-е изд., испр. и доп. – Одесса: Гор. тип., 1846. – Ч.І. – С.67.

⁹⁸ Бойко Е.А., Рубин М.А., Свистун Т.А. Балта: Балтський район //История городов и сел. Украинской ССР: Одесская область. – Киев: Институт Истории Академии Наук УССР, 1978. – С.216-217.

⁹⁹ Сушинський Б. Балта: місто, осяєне вічністю – історичне есе. – Одеса: Друк, 2005. – С.19.

найбільш ранньої уніатської церкви св. Михайла, яка припинила своє існування в кінці XIX століття, а на її місці тоді залишалася каплиця¹⁰⁰. Щоправда, в іншому джерелі будівництво церкви св. Михайла датується 1762 роком¹⁰¹. Протиріччя тут не вбачаємо, скоріше, це була відновлена, нова церква, після бойових дій 1738 року.

Окремі історики також вважають, що українці домінували в Палієвому Озері протягом першої половини XVIII століття, а з другої половини, серед населення слободи, збільшився відсоток вихідців з Волоського і Молдавського князівств. Особливо східнороманський етнічний компонент серед мешканців згаданого селища почав зростати по закінченні російсько-турецької війни 1768-1774 і пізніше, після чого тут відбулося поступове витіснення з повсякденного вжитку слов'янської назви селища романською «balta» (низька заболочена місцевість біля ріки)¹⁰². Це цілком узгоджується із А.Скальковським, який на основі зібраних українськими козаками відомостей вказав: у «тих слободах [Гольм, Перельоти, Ананьєве, Палієве Озеро, Перерита та ін., авт.] мешкають волохи, жиди і вважай найбільшу половину у всякій слобідці, народу такого, як малоросійський [український, авт.]»¹⁰³. Але на кінець XVIII століття українці знову чисельністю переважали навіть у селах, заснованих молдованами¹⁰⁴.

Про містечко «Палієве», розташоване на підвладній Польщі території, згадав у своєму донесенні козацький вахмістр Ілля Тарасов ще в грудні 1752 року. Шість років потому «Палієве» названо в донесенні Григорія Федорова до кошового Запорізької Січі, переданому 8 квітня 1758 року Київському військовому губернаторові. Зокрема, у документі доповідалося про те, що «під час поїздки козаків до Буджацького сераскира Девлет-Гірея-Салтана, на зворотному шляху вони заїхали до «каймакана», що кочував у верхів'ях Куяльника, і там зустріли «товмача», як потім виявилось, він був «осадчим» і старостою недавно заснованого в Очаківській області польськими вихідцями [українцями з Правобережжя, авт.] села Палієве¹⁰⁵. Тим «осадчим» навряд чи був згаданий М.Карачківським єврей Додіс Шмуліович¹⁰⁶. Достеменно знаємо, що на жовтень 1758 року, як свідчать російські документи «у містечку Палієве Озеро» обов'язки «польського губернатора» виконував українець Івашко, в той же час у Ягорлику цю посаду займав

¹⁰⁰ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.1-4.

¹⁰¹ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., Т. 2. – С 80.

¹⁰² Канцелярія Новосербського полку / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В. Мільчев, О.Посулько// Джерела з історії Південної України. Том.7. – Запоріжжя, 2005. – С.397.

¹⁰³ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.1. – Одесса, 1850. – С.112.

¹⁰⁴ Кушнір В.Г. Динаміка чисельності молдован Балтшини в XIX – 20-х роках XX ст.// Revista de etnologie și antropologie. – Chișinău, 2008.-vol. 2. p. – 258.

¹⁰⁵ Скальковский А.А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг.//Зап. Одесского общ. истории и древностей (ЗООИД). – Т.1. – Одесса, 1844. – С.266.

¹⁰⁶ Карачковский М. Материалы к истории городов на Подолье в конце XVIII столетия // Историко-географический сборник. – Т.IV. – К., 1931.

Коніконський¹⁰⁷. Обидва губернатори діяли від імені свого пана з початку другої половини XVIII століття. Палієве Озеро згадувалося у документах канцелярії Новосербського полку майже до середини 1770-х років¹⁰⁸.

Дослідник гайдамаччини Д.Л.Мордовцев відмітив характерну рису в обороні польсько-турецького кордону середини XVIII століття. В даний час на просторі усіх своїх південних кордонів Польща не мала жодного потужного укріплення, крім Кам'янця-Подільського і Крилова, оскільки вся роздана територія належала приватним особам і тут зовсім не було частки державної землі. Кордони зі сторони Запоріжжя і Бессарабії залишалися відкритими для вторгнення¹⁰⁹. Південні володіння Польщі в Україні складали вотчини князів Любомирських, Потоцьких, Ржевуських та ін. Це були території, де магнати на кшталт турецьких пашів та пашаликів мали необмежену владу у «республіканській державі». В залежності від настрою пани могли подарувати своїм селянам цілі села або убивати із рушниць своїх підданих.

Польські магнати, як власники усіх прикордонних земель на Правобережній Україні, особливо там, де найчастіше гуляла гайдамаччина, утримували так звані регіменти чи хоругви, особисту кавалерію і за свій рахунок охороняли приналежні їм території і державу. Спочатку це була «панська гвардія», пізніше – надвірна міліція чи городові козаки. До гвардії частіше йшло мілкопомісне дворянство, воно складало власне двірню магнатів, а у козаки набирали ратників із поселян. У «надвірному війську» також служили колишні гайдамаки. Але і дворяни, і козаки більше утримувалися для звеселення пана, ніж для охорони країни, навіть при великих бенкетах у їхні обов'язки входило служити господарю нарівні із прислугою.

Оскільки Любомирські, як і інші вельможі-землевласники, рідко бували у своїх південних маєностях, лише наїздом для полювання на вепрів чи гайдамаків, то від себе у своїх прикордонних містах і містечках вони залишали призначених управителів, яких називали «губернаторами»; останні виконували функції комендантів військових постойів. Кожне коменданство мало свій замок з вежею і гарматами. Якщо не мали замку, то утримувалися за рахунок укріплених казарм із бійницями, так званому «лямусі»¹¹⁰.

¹⁰⁷ Канцелярія Новосербського полку / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В. Мільчев, О.Посулько// Джерела з історії Південної України. Том.7. – Запоріжжя, 2005. – С.296.

¹⁰⁸ Канцелярія Новосербського полку / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В. Мільчев, О.Посулько// Джерела з історії Південної України. Том.7. – Запоріжжя, 2005. – С.146, 201, 296, 318.

¹⁰⁹ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина // Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. – Ч.II. – С.-Петербург: Издание Н.Ф.Мерца, 1902. – С.154-155.

¹¹⁰ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина (1730-1768) // Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. – Ч.І. – С.-Петербург: Издание Н.Ф.Мерца, 1902. – С.33.

Але, як показують документи, поляки мало турбувалися за свої околиці. Фактично охорона кордонів лягла на плечі самих мешканців прикордонних поселень, у тому числі Палієвого Озера. Цікаво, що в окремих документах українських козаків і військових на російській службі містечко «Балта» також вказувалося як «Палієве Озеро»¹¹¹. В першій половині XVIII століття тут не мали ніяких укріплень, за якими його мешканці могли відсидітися під час нападів ворога. Інформація про Балту і Палієве Озеро вміщена на карті «Театр війни Росії і Туреччини...» французького інженера Жозефа Луї де Руж, виданій 1769 року (див. Рис.9). На подібній карті 1770 року Балта і Палієве Озеро позначені більш точніш (див. Рис. 9-а).

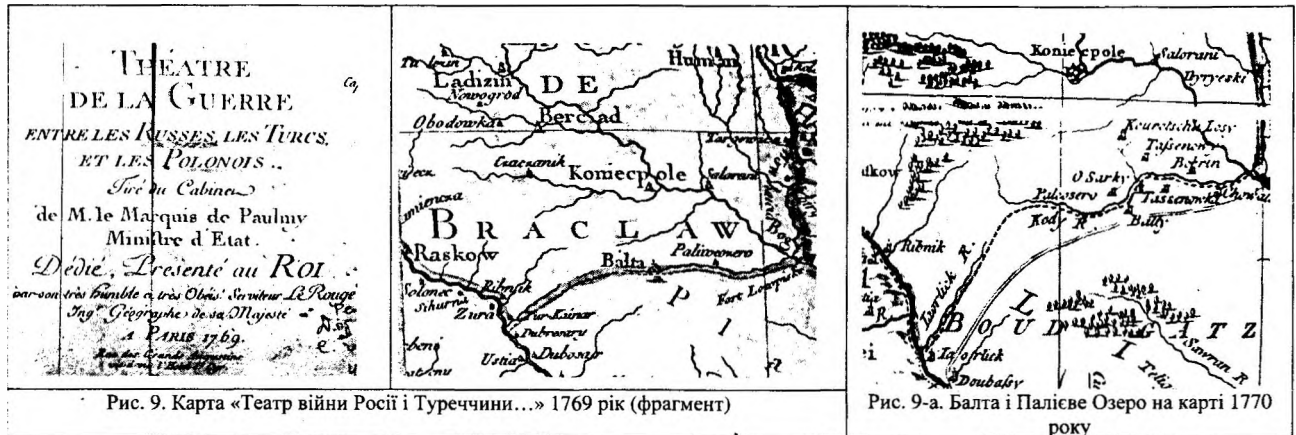

Рис. 9. Карта «Театр війни Росії і Туреччини...» 1769 рік (фрагмент)

Рис. 9-а. Балта і Палієве Озеро на карті 1770 року

В кінці першої половини XVIII століття на території нинішнього Кодимського району, крім згаданого вище села Шершенці, виникли більшість сучасних населених пунктів, але вони не показані на картах з Атласу 1745 року. За відсутністю точних даних єдиним джерелом про рік заснування сіл у даному регіоні може служити дата будівництва релігійних закладів. Так, за цими даними уже існували населені пункти: Смолянка, Грабове, Лабушне, Французьке, Івашків, Будеї, Писарівка, Загнітків, Пиріжна, Баштанків, Серби та містечко Круті. Деякі із сіл, в тому числі Круті, згадувалися в окремих документах, про що буде сказано нижче.

Із перерахованих поселень найдавнішим, за письмовими джерелами, є с. Шершенці, розміщене в угловині берегів долини р. Білочі. До приходу церкви с. Шершенці відносилось с. Каетанівка [Текліївка, авт.], розташоване південніше, на правій стороні р. Білочі¹¹². На лівому березі р. Дністер знаходилося поселення з такою ж назвою (див. вище). 20 червня 1759 року син Станіслава Любомирського і коронний предстолий Олександр Любомирський просив київського митрополита Афанасія Шептицького

¹¹¹ Канцелярія Новосербського полку / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В. Мільчев, О.Посулько// Джерела з історії Південної України. Том.7. – Запоріжжя. 2005. – С.397.

¹¹² Приходи и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский. 1901 год. – С.53.

призначити в поселенні на річці Білочі священика Григорія Лавренка¹¹³. 10 лютого 1765 року, за дорученням Станіслава Любомирського, розпорядник [губернатор, авт.] Б.Івашко виділив землю для церкви Успіння Пресвятої Діви Марії на р. Білочі: «орного поля в 24 дні в одній зміні – зі сторони Молокиш, біля могили Болгани». Поле тягнулося від гори до с. Шершенці, по ліву сторону від дороги до долини Білочі і Переш[ори]. У цій церкві, служив новий священик Юрій Шушкевич, який зайняв кафедру після смерті свого батька¹¹⁴.

В історичному літописі про с. Плоть подавалися легенди, які відносили виникнення цього поселення ще до XIII [так в тексті, можливо XVI, авт.] століття. Далі також вказувалося, що турки і татари заселили ту частину села молдованами, що звалася Слободою, а в другій половині XVII століття тут з'явилося болгарське поселення – Болгарка, із переселених в дану місцевість підданих Османської Порти болгар, де також була збудована церква в ім'я Миколи Чудотворця¹¹⁵. Село Плоть розкинулося на березі р. Молокиш. Колись ця річка брала свій початок за п'ять верст від села. За описами збирачів старожитностей, клімат місцевості був здоровий: ґрунти – переважно чорноземні. «Плоть» із молдавської перекладалася як «осика». Із слів старожилів, місцевість навколо села колись була покрита осиковим лісом, в якій збудував свою оселю чоловік на ймення Логін, він же і дав селу назву Плоть. В першій половині XIX століття поселення складалося уже з чотирьох частин: північної – «Слободи», східної – Руснацької» («руснаками» називали українців), південної і частково західної – «Молдавської сторони» (заселеної молдованами), середньої і західної – «Болгарки» (де мешкали болгари). Заселення села українцями і молдованами літопис змальовував так: Руснацьку частину заселяли українці після Карловицького трактату 1699 року. Переселили сюди їх польські магнати з інших місцевостей. Молдавську сторону заселили молдовани, що прийшли сюди із-за Дністра з Волощини вже у XVIII столітті¹¹⁶.

Село Грабове виникло із двох хуторів, і розкинулося в гористо-кам'янистій місцевості також біля р. Білочі. До 1821 року в поселенні існувала дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці. Точна дата її заснування невідома. В окремих джерелах є дані про те, що в с. Грабове на Брацлавщині церква збудована у 1710 чи 1715 роках (див.

¹¹³ Презента 1759 года, данная князем Александром Любомирским Лавриненку, адресованная на имя киевского митрополита Афанасия Шептицкого // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып. IV (церковно-приходские документы). – Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губ. Правл., 1889. – С. 175-176.

¹¹⁴ Выделение церковных земель 1765 года // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып. IV (церковно-приходские документы). – Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губ. Правл., 1889. – С. 176.

¹¹⁵ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т. 3. – К.: ВУАН, 1929. – С. 178.

¹¹⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т. 3. – К.: ВУАН, 1929. – С. 178.

дод. №1). В ерекції Йозефа Любомирського, брата Станіслава від 12 травня 1752 року наголошувалося, що церква в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії в с. Грабове була збудована ще 20 років тому [тобто близько 1732 року, авт.]. Для церкви князь (іменувався також графом) подарував орне поле в «3-х змінах – по 15 днів, сінокосів на 30 косарів, плац для будівництва добротного будинку з городом і пасікою. Крім того, він дозволив притчу церкви у своєму лісі заготовляти дрова, як для опалення, так і на забудову будинків. Усіх церковників Йозеф Любомирський звільнив від податків. На той час у церкві служив священик Петро Левицький¹¹⁷.

Поселення Смолянка розкинулося в низинах і по схилах гористої місцевості, при витоках невеликої річки, що впадала у р. Савранку. За переказами, місцевість, на якій виникла Смолянка, була покрита сосновим лісом. Перші мешканці займалися збиранням (курінням) смоли із сосни, від чого і отримав свою назву вказаний населений пункт. Трибанну на кам'яному фундаменті дерев'яну церкву тут збудували 1784 року¹¹⁸.

Село Лабушна розмістилося в глибокій угловині балки на схилах чотирьох висот. Посеред села тече невеличка річка. Церковні літописи повідомляють, що перша назва села була «Яблочна», а перша церква Св. Архистратига Михаїла, скоріш за все, збудована 1739 року і проіснувала 107 років, тобто до 1846 року¹¹⁹. У М. Карачківського вказано, що найперші відомості про це поселення маємо з року 1742, коли тут збудували церкву. Пізніше її так описано: «дерев'яна з трьома банями. громадою збудована із уніатської, в ім'я Вознесіння Господнього церква, в якій іконостасу немає, а вставні ікони є старі»¹²⁰. Припускаємо, що свою другу назву село отримало після того, як сюди переселилася значна частина молдован з правого берега Дністра із поселення з такою ж назвою. Державний діяч і письменник Дмитро Костянтинович Кантемир (1673-1723), молодший син молдавського господаря Костянтина Кантемира, у своєму «Описі Молдавії» відзначив існування на правому березі Дністра Лапушнянського округу з головним містом Лапушна, що включав у себе Бендери (Тягиню)¹²¹.

У селі Французьке (нині Лисогірка) уніатська дерев'яна церква Св. Миколи відома з 1745 р.; в с. Пиріжна – уніатська церква Св. Михаїла діяла з 1767 р.; а в с. Баштанків – церква Різдва Богородиці існувала із 1769 року. У селі Івашків одноверха маленька

¹¹⁷ Содержание презенты – эрекции 1752 года, данной Иосифом Любомирским Петру Левицкому, адресованной на имя Леона Шептицкого // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып. IV (церковно-приходские документы). – Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губ. Правл., 1889. – С. 303-304.

¹¹⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский. 1901 год. – С. 52.

¹¹⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский. 1901 год. – С. 46.

¹²⁰ Карачківський М. Північно-Західна Балтія (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т. 3. – К.: ВУАН, 1929. – С. 176.

¹²¹ Кантемир Дмитрій. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – 19-20.

церква Св. Миколи збудована з 1749 року (хоча поселення, за іншими даними, засноване в другій половині XVII століття, а перша церква, можливо, існувала тут із 1680-х років).

Остаточна дата заснування села Писарівка і дерев'яної церкви Покрова Пресвятої Богородиці не з'ясована, проте знаємо, що поселення існувало з кінця першої половини XVIII століття¹²². Писарівка згадується 1754 року в ерекції Йозефа Любомирського у зв'язку з перенесенням хутора, що існував на місці майбутньої Кодими і входив до цього приходу. Згодом на місці поселення виникло село, а потім – сучасне м. Кодима.

Місто Кодима розкинулося на узвишші, при витоках р. Кодими, від якої походить її назва. Тутешні землі спочатку належали Варварі Замойській, потім Конєцпольським і Любомирським. Перша церква Здвиження Животворящего Хреста в поселенні Кодима була збудована із благословення уніатського митрополита Іасона Юноші-Смогоржевського 1780 року, а освячена уніатським деканом із Рашкова – Романом Куфінським 1783 року¹²³.

В с. Загнітків відома уніатська дерев'яна церква, зведена в першій половині XVIII століття і розібрана через тісноту у 1759 р.: тоді ж звели нову дерев'яну, яку спалили татари в 1769 р.; після цього її відбудувати із хмизу та глини у 1770 р. (проіснувала до 1822 р.).

Найперші відомості про село Будає маємо з 1748 року, коли Йосиф Любомирський видав був ерекцію-презенту на будівництво у селі церкви св. Параскеви, та з 1751 року в ерекції, виданій Станіславом Любомирським на будівництво в тому ж селі церкви св. Василя Великого. Перша з цих церков була власне у Будаєх, друга – в Слободі Будейській (більш детально див. нижче)¹²⁴.

Тут зробимо відступ і наголосимо, що із вказаним вище Сербським полком, сформованим в межах Нової Сербії (поміж ріками Синюха Інгул), центром якої стала фортеця св. Єлизавети (сучасний Кіровоград), крім названої вище події, пов'язані і деякі інші сторінки історії Кодимщини. Більшість у військових поселеннях (полках Нової Сербії), крім самих сербів, складали українці і волохи (молдовани), яких насильно переселяли російські військові під час своїх походів (гусари Сербського полку брали участь у битві на р. Кодимі 1738 року¹²⁵). Усі інші йшли до Нової Сербії добровільно з польських володінь, в тому числі із поселень, розміщених на правому березі р. Кодими. Офіційно таке переселення Сенат Російської імперії дозволив лише з 1761 року. Частина

¹²² Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С. 49.

¹²³ Там же. – С. 42.

¹²⁴ Карачківський М. Північно-Західна Балтичина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.163.

¹²⁵ Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг. Первые три года войны. – Спб.: Электро-типография Н.Я.Стойковой, 1906. – С.404.

волохів потрапляла до полку Івана Самійловича Хорвата (? – 1780), інша – в Новослобідський козацький полк, яким деякий час командував серб М.Одобаш. Для новоприбулих життя у військових поселеннях Нової Сербії ставало важким тягарем, що призводило до дезертирства з полків. Переселенці втікали із підконтрольної Російській імперії території до своїх попередніх місць, на підвладні Польщі території. Один із таких фактів наведено у рапорті Новосербської канцелярії. В травні 1761 року у селі Круті вербувальник сербського полку ротмістр Скорич затримав збіглого капрала Григораша Танасієва. Вдруге поселення Круті згадувалося у донесенні за червень-липень 1763 року, коли розглядали справу про викрадення овець у мешканця цього села Іониці Єроша ¹²⁶.

Назва села Серби, розмішеного на схилах джерела р. Білочі, пов'язана із першим поселенцем, що мешкав тут із сім'єю та випасав власну отару овець. Місцевість, захищена дубовим лісом, приваблювала інших селян – збіглих від поміщиків. Деякі прізвища перших переселенців села Серби вказували на місце їх попереднього проживання у поселеннях Поділля, так, наприклад, Дербчинський, ймовірно, прибув із Дербчина, Трембовецький – з Трембівки, Мураховський – Мураховки, Бабчинський – Бабчинців, Ярошевський – Ярошевки, Крикливий – із Крикливців. Відносно назви самого села Серби маємо також декілька версій. У ХІХ столітті старожили вказали, що перший поселянин мав прізвище «Сербин», інші, що поселянин за національністю був «серб». Так, автор подорожного путівника П.Андреев у кінці ХІХ століття вважав, що село Серби було заселено в часи князя Станіслава Любомирського сербськими вихідцями ¹²⁷. Можливо, вказаний «серб» був волохом і служив у сербському полку, тому і отримав назву «сербин». Потрібно також враховувати, що у дану місцевість міг переселитися український поселянин із села з такою ж самою назвою, розмішеного біля Могильова-Подільського на Дністрі і перенести її для вказаного поселення. Дерев'яну церкву Св. Великомученика Дмитра у селі Серби збудували 1777 року ¹²⁸. З інших джерел уніатська церква Св. Дмитра в Сербах відома із 1769 року.

Таким чином, церковні джерела, документи і усні перекази свідчать, що більшість сіл регіону уже існували в першій половині ХVІІІ століття. Підконтрольні полякам поселення заселялися українцями переважно з Поділля і вихідцями з Молдавського князівства.

¹²⁶ Канцелярія Новосербського корпусу /упорядники: В.Мільчев, О.Посунько/Джерела з історії Південної України. Т.7. – Запоріжжя, 2005. – С.191.

¹²⁷ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель.... – 1897. – С.186.

¹²⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский. 1901 год. – С.50.

1.3. КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ

У першій половині XVIII століття землі, на яких виникло містечко Круті, ще належали князям Замойським і відносилися до створеного Красненського ключа з центром у с. Красеньке [нині село у Рибницькому р-ні Молдови, авт.]. До речі, походження назви цього села пов'язують з кольором стін жител і господарських споруд. Глиною червоного кольору змащували зовнішні стіни будівель. У безлісій місцевості будинки зразу ж кидалися в очі¹²⁹. Село Красеньке виникло в кінці XVII століття, оскільки церква тут відома із 1690 року¹³⁰. Вище автори неодноразово наголосили, що Варвара-Іонна Замойська, як придане, передала свої маєтності, в тому числі Круті, Конєцпольським, а потім це невелике поселення з округою дісталось Любомирським і стало новим центром (ключем) для навколишніх сіл¹³¹.

За «Топографічним та камеральним описом Подільської губернії...», упорядкованим губернським землеміром Екстером в кінці XVIII – на початку XIX століть, історія містечка Круті подається так: «на початку 17[...] століття, по розлогих, інколи високих горах, а в деяких місцях і Крутях, які дане містечко оточують, росли дубові ліси; а потім zostався лише степ... В цьому ж столітті, біля третього десятку [1730-х років, авт.], почала осаджуватися [заселятися, авт.] за Андрія [?, можливо Юрія (Єжи-Олександра) Любомирського авт.] Любомирського невелика слобода, названа від крутоярів, що оточували дане місце – Крутою. Потім на цьому місці зібралися міщани єврейського закону і почали проводити торги, ярмарки і, з дозволу поміщика, заводити свої ремесла, чим примножили кількість мешканців містечка...»¹³². Джерела і прізвища подають нам інформацію відносно місця виходу перших мешканців Крутях. До містечка прибували як із Поділля, так і з навколишніх поселень. Поселення складалося з трьох частин: «Білої магали», «Чорної магали» і «Шляхти»¹³³. Серед його жителів у XIX столітті відомі Рашковський, Плотянський, Кодимський, Чечельницький, Будеянський, Вендичанський. Церкву Різдва Богородиці в Крутях звели 1767 року (освячена 8 вересня), за Олександра Любомирського, причому головний корпус її був продовгуватим, до 23 аршин (16.3 м), а шириною 13,5 аршин (9.6 м)¹³⁴.

¹²⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.40.

¹³⁰ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.193.

¹³¹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.44.

¹³² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.194.

¹³³ Кушнір В.Г. Житло і господарчі споруди крутянських євреїв // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С.86. – рис.3.

¹³⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.45.

Непрямим свідченням того, що поселення Круті уже існувало в першій половині XVIII століття і було центром ключа, є зміст згаданої ерекції-презенти 1751 року, наданої графом Станіславом Любомирським для новозбудованої церкви у с. Будеї. В ній, зокрема, наголошувалося, що с. Будеї адміністративно відносилось до «Брацлавського воєводства, Вінницького повіту, Крутянського [підкреслено авт.] ключа, Ягорлицької волості». Тоді ж граф надіслав митрополиту Київському, Галицькому і «Всієї Руси», «асистенту папського трону» Флоріану Гребницькому прохання про затвердження кандидатури «рукоположеного» Федіра Попенка, «а не кого іншого», священиком в с. Будеї. Отець Ф.Попенко звільнявся від «всякої десятини: бджолоїної, овечої, тютюнової і податків під яким би виглядом вони не існували». Щоб священик не збирав поборів із селян, а особливо мірки зерна, Станіслав Любомирський наказав крутянському начальству виділити для користування церкви «в кожній руці по 10 днів поля, всього – 30, сінокосу на 20 косарів, рівно стільки, як було раніше виділено». Всі інші доходи, дозволені законом, церква могла збирати самостійно¹³⁵. Будеї згадано через декілька років. З 1754 року маємо метричний випис, виданий з церкви св. Параскеви якомусь кандидатові на священика Лавриновичу¹³⁶.

З другої половини XVIII століття населення Будеїв зростало за рахунок новоприбулих українців. Розкинулося село в глибокій долині р. Кодима, на декількох доволі Крутях схилах. Ділилося поселення на окремі частини, які мали назви: «Слобода», «Будейка», «Стенянка», «Замогильна», «Пожарна» і «Гуральня». З'ясувати назви походження цих назв не пощастило. Із зібраних свідчень у XIX столітті, дане поселення отримало свою назву від українського слова «буда». Перші поселяни, не отримавши дозволу на заселення від власника землі, спочатку мешкали тут у тимчасових помешканнях – будах. Беручи до уваги те, що нині називається «будою», можемо припустити, що перші мешканці Будеїв, спочатку жили в будах, тобто в шалашах, як тепер пасічники або баштанники. Це не шатро і не намет, а шалаш покритий соломою чи комишем, продовгуватий і з закругленим верхом або просто округлий з гострим верхом. Відомо також, що Слобода розміщена була із правої сторони ставу і до 1829 року складала окремий приход церкви св. Василя Великого. Усі інші були прихожанами невеликої дерев'яної, в три бані, і на кам'яному підмурку церкви св. Параскеви. Церква

¹³⁵ Содержание презенты 1751 года, данной Станиславом Любомирским священнику Федору Попенку, адресованной на имя киевского митрополита Флориана Гребницкого // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып.IV (церковно-приходские документы). – Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губ. Правл., 1889. – С.162-163.

¹³⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтія (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.163.

мала іконостас «гарного письма». Замогиляна розмістилася у південному кінці села, при в'їзді до с. Обжила, названа від могили, що існувала тут ¹³⁷.

Продовжуючи історію родоводу Любомирських, зазначимо, що Станіслав Любомирський (1704 – †19.07.1793) був сином воєводи сандомирського і старости в Новому Сончі Єжи-Олександра Любомирського та Анни-Кароліни Старзхаузен фон Бар. З 1738 року Станіслав був обраний маршалком на трибунал радомський, а потім став підстоїєм [чин помічника капітана, авт.] від польської корони. У 1753 році, крім батьківського спадку, Станіслав отримав також землі Острозьких від останнього ордината Януша-Олександра Сангушка (Дубно, Варковичі і 72 села), а від свого бездітного рідного брата Йосифа йому дісталось містечко Степань і 82 села та ключ Чарторийських. Після смерті польського короля Августа III у жовтні 1763 року Станіслав Любомирський висунув свою кандидатуру на обрання його королем Польщі, що було нечувано для Речі Посполитої. Вчинок князя набрав розголосу, а сам Станіслав став посміховиськом в очах інших магнатів. При новому королеві Станіславі-Августі Понятовському йому надали номінацію на Брацлавське воєводство (15.12.1764)¹³⁸. Пізніше він став очільником Київського воєводства (29.10.1772), центр якого знаходився у Житомирі. В той час Київ був під контролем Російської імперії. Князь Любомирський являвся в той час одним із найзаможніших магнатів в Україні і називався власником «всього Дністра», йому належали 31 місто (в т. числі Рівне і Дубно) і 738 сіл від яких він мав щорічний прибуток у 2.920.000 злотих. Прославився він і як князь-авантюрист. Любомирський висловлював свої симпатії барським конфедератам, проте не підтримав їхнього виступу. Маючи значні кошти Станіслав без міри їх витрачав та програвав у карти. Психічний розлад призвів до того, що сини Станіслава, за для збереження маєтностей випросили 1770 року у короля дозволу встановити опіку над батьком. Сам Станіслав з цього всього відмовитися у 1785 році від київського воєводства, потім переїхав до Варшави де помер у 89-ти річному віці.

Після одруження Станіслава у 1740 році з Людвікою Гоноратою з Посеїв (1720–1786) мав синів Франца-Ксаверія (174 –1819), Олександра (1749–1808), Йозефа (1751–1817), Мелхола (1752–1825) і доньку Людвігу (1750–1825).

¹³⁷ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.163.

¹³⁸ Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T.XVIII /I-. – Zeszyt 76. – S. 50-53.

Франц-Ксаверій Станіславович Любомирський – староста секлеховський, став власником південно-східних від Києва земель (мав 9 міст, 179 сіл і 100000 душ селян); з 1777 року він приєднався до російської армії; з 1781 року отримав чин бригадира, а з 1783 року – генерал-майора. Після другого розподілу Польщі

(1793) перейшов остаточно на російську службу. Тричі був одружений. Від Антоніни Потоцької мав доньок Єлизавету і Клементину; від Теофіли Ржевуської – Амелію, Кароліну, синів Костянтина (1786-1870) та Євгенія; від Марії Львівни Нарішкіної – синів Антонія і Олександра. Останні започаткували російську гілку Любомирських¹³⁹.

Під час російсько-турецької війни 1789-1791 років Франц-Ксаверій Любомирський перебував у Яссах при штабі князя Г.Потьомкіна, проте не міг ніяк потрапити до фаворита Катерини II. 2 січня 1787 року, щоб отримати польське підданство і землі на Правобережжі,

Г.О.Потьомкін домовився викупити у Любомирського за 6 млн. рублів обтяжені боргами і заставами землі Смілянської волості з Межиріцьким ключем (Звенигородщину і значну частину Чигиринського та Черкаського повітів, названих графством Сміла). Ставши, таким чином, польським магнатом, князь Потьомкін сплатив один мільйон рублів, а на решту суми дав письмове гарантійне зобов'язання. Три роки Любомирські очікували несплачених коштів. Поневірання Франца-Ксаверія в таборі при Яссах змалював у своїх спогадах сучасник Любомирського – граф Ф.Г.Головкін. Оскільки князь Любомирський не мав великого розуму і впливу, щоб отримати від Г.Потьомкіна борг, для своєї підтримки до містечка Ясси він викликав власну дружину графиню Ржевуську. Без особливої вроди, проте з умінням звертати на себе увагу Теофіла Ржевуська добилася аудієнції у князя Г.Потьомкіна та нагадала при зустрічі про взяті ним зобов'язання. Князь запропонував Любомирському в рахунок боргу у 2 млн. рублів графство Дубровське [Дубровну в Білорусії, авт.], а на інші 4 млн. рублів пообіцяв видати оформлені векселі. Невдовзі Г.Потьомкін помер, і Любомирські із своїми майновими претензіями звернулися до його п'яти вельможних племінниць, що стали спадкоємцями фельдмаршала, але останні вимагали письмових зобов'язань, виданих князем, яких Любомирські не мали. Процес затягнувся надовго і тільки завдяки старанням Ф.Головіна та третейського суду

¹³⁹ Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T.XVIII /1. – Zeszyt 76. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1793. – S. 32-33.

на чолі з Катериною II, а потім Павлом I Ксаверію Любомирському вдалося повернути частину своїх статків ¹⁴⁰.

Олександр Станіславович Любомирський був каштеляном київським (1785-1790), а після поділу Польщі служив генералом у французькій армії ¹⁴¹. Його дружина Розалія Ходкевич (1768-1793) мала близькі стосунки з королевою Марією-Антуанеттою і разом із нею лягла під гільйотину в часи французької революції, маючи всього 26 років. Відома донька Олександра Любомирського – Розалія-Олександра Любомирська (1788-1865). Із мемуарів В.М.Головіної (1766-1819) відомо, що народилася Розалія у Франції, а після смерті матері залишилася під опікою наглядача тюрми і пережила важкі дні. Олександр Любомирський у цей час знаходився за межами Франції. Дізнавшись про долю Розалії він надіслав свого повіреного за донькою, яку за три дні до того повинні були відвезти до сирітського притулку.

1805 року Розалія Любомирська вийшла заміж у Відні за Вацлава Ржевуського (1755-1831), про якого говорили, що він – «лях з душею запорожця». Під час Віденського конгресу 1814-1815 років Розалія Любомирська-Ржевуська своєю красою вразила зібрання переможців над Наполеоном. Пізніше вона мешкала в Парижі. Тривалий час одним із її друзів був французький письменник Оноре де Бальзак.

Мелхола (Михайло) Станіславович Любомирський служив у польському коронному війську (з 1785 – генерал-майор, з 1790 – генерал-лейтенант), був воєводою київським і брацлавським. Мав маєтки на Волині ¹⁴². Одружений з 1782 року на Магдалені Рачінській герба Наленч (1765-1845) і мав дітей: Казимира (†1812), Йозефа (1785-1870), Костянтина, Марчеліна, Терезу (1793-1847) і Едварда.

Йозеф-Олександр Станіславович Любомирський відомий як староста романівський (1774). Отримав 1790 року від свого брата Олександра київське каштелянство ¹⁴³. У 1791 році виконував обов'язки київського губернатора. Належав до масонів. Нагороджений орденами Польщі і Росії. Свою військову кар'єру Йозеф Любомирський зробив швидко; з 1786 по 1787 роки він служив у 12 піхотному Королівському полку в чині полковника; а з 18 лютого 1788 року – в 5 піхотному

¹⁴⁰ Головкин Ф.Г. Двор и царствование Павла I: портреты, воспоминания /Сост. Исмаил-Заде Деляра Ибрагимовна – М.: «Олма-Пресс», 2003. – Ч.III. – С.208-218.

¹⁴¹ Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T.XVIII /I. – Zeszyt 76. – S. 50-53.

¹⁴² Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T.XVIII /I. – Zeszyt 76. – S. 38-40.

¹⁴³ Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T.XVIII /I. – Zeszyt 76. – S. 27-28.

сторожевому полку. Вказаний полк із 1787 року знаходився спочатку в Бершаді, а з 1789 року – в Чечельнику. Невдовзі Йозеф Любомирський отримав звання генерал-майора військ коронних (1792) і генерал-лейтенанта військ російських (1793), після цього був звільнений з армії із формулюванням «невідповідність займаної посади» і став сенатором у польському Сеймі (1800). Саме Йозеф збудував невелике укріплення поблизу Палієвого Озера і назвав його Йозефгродом.

Йозеф Любомирський

Йозеф-Олександр Любомирський був наближеним до корони і підтримував реформи та нову Конституцію Польщі від 3 травня 1791 року, проте не воював з конфедератами 1792 року, що виступали за відновлення старої системи правління у Речі Посполитій. В той час Йозеф залишався комендантом Кам'янець-Подільської фортеці¹⁴⁴. Він був одружений на Людвізі Сосновській (1751–1836), доньці Йозефа Сосновського (1720–1783 роки; губернатор Смоленський з 1771 та литовський польний гетьман з 1775 по 1780 роки). Відомі діти Йозефа Любомирського: доньки Аделаїда і Олена (1783-1807) та сини Людвіг-Генріх (1777-1850), Фрідріх-Вільгельм (1779-1848), ще двоє – Володислав і Кароль (†1818) померли в дитинстві.

До одруження з Йозефом Любомирським у 1776 році руки панни Л.Сосновської домагався майбутній національний герой Польщі Тадеуш Костюшко (1746–1817). Повернувшись із Франції до Польщі 1774 року, молодий капітан артилерії не міг знайти місця на військовій службі, адже армію після першого поділу Речі Посполитої (1772) значно скоротили. Невдовзі Т.Костюшко поступив на службу до військових казарм розміщених у Сосновичах. За домовленістю з губернатором Тадеуш став вчителем математики і мистецтва для двох доньок Й.Сосновського. В цей час розпочався роман Тадеуша Костюшка із Людвікою. Але батько Людвіги не хотів навіть чути про одруження доньки з необлаштованим і малознаним шляхтичем і дав таку відповідь: «не для горобця горлиця». Тадеуш Костюшко звернувся до короля за допомогою, але після відмови спланував викрасти свою кохану. Затія із викраденням не вдалася, і Костюшко змушений був втікати спочатку до Франції, а потім до Північної Америки, де взяв участь у боротьбі за незалежність США, а після свого повернення боровся за незалежність Польщі.

Людвіга Сосновська

Людвіга Станіславівна Любомирська-Потоцька, каштелянка київська. із 1775 року стала другою дружиною Макарія Юзефа Потоцького (†1821) - власника містечка

¹⁴⁴ Kosk H.P. Generalika polska. – Т.1. – Oficyna Wydawnicza «Ajks» Prusków, 1998.

Монастириська (Підгорного, на Тернопольщині) і старости Галича. Їхні діти: Флоріан-Станіслав (1776-1830), Вікторія (+1840), Ельжбета (1781-1815), Роберт-Антоній (1781-1850) та Людвіга (1789-1874) продовжили рід в Польщі і на Західній Україні.

Роки життя Станіслава припали на епоху занепаду Речі Посполитої, коли більшість заможних польських родів згасали і втрачали свої маєтності в Україні. Але «Любомирщина» фактично була незалежним володінням, яке номінально у міру і бажання їх власників підпорядковувалося Польщі. Остання не могла вплинути на перебіг подій у вказаних володіннях, і навіть навпаки, Любомирські впливали на події в Польщі. Збільшивши свої володіння, магнати разом з тим отримали і право відстоювати їх від козацьких, татарських і гайдамацьких наїздів та різних військових конфліктів. Південніше поселень на р. Кодимі розпочинався степ, у якому до 1770 року ще кочували ногайці Єдисанської орди. Військові конфлікти поляків з Османською Портою та татарами призводили до спустошення поселень, що існували уже на Кодимському порубіжжі. Особливо напружена ситуація виникла в кінці 1758 року, під час протистояння Буджацької (Білгородської) і Єдисанської орд з кримським ханом і турецьким султаном в Очаківській області. Із донесення слобідського козацького сотника В.Кошовенко знаємо, що того року двадцятитисячне військо Білгородської орди з «кибитками їх, з жінками та дітьми» розташувалося при річці Березані і окремо на польському кордоні до Кодими». Для придушення повстання єдисанських і буджацьких мурз кримський хан і турецький султан вислали значні військові сили ¹⁴⁵.

В мирний час поміж населеннями Покодимщини йшла жвава торгівля. В одному із документів є дані про те, що 14 червня 1762 року із містечка Грабове до містечка Палієве Озеро для продажу свого вирощеного хліба їздив волох Костянтин Грекул¹⁴⁶. Із повідомлення французького художника, мандрівника і мемуариста XVIII століття Жана-Анрі Мюнца (1727–1798) також відомо, що «торгівля в Балті була жвавою..., тут знаходилася митниця, яка раніше давала гарний прибуток». Торгували не тільки з Балтою, а й Дубоссарами, Бендерами та Очаковим ¹⁴⁷.

На турецькому березі ніяких укріплень француз тоді не назвав, що ставить під сумнів існування якоїсь значної фортеці на підконтрольній туркам території. Раніше німецький географ Тунманн у своєму описі «Кримського ханства» називав турецьку «Балту» маленьким містечком на Кодимі проти польського містечка «Палеоцери»

¹⁴⁵ Канцелярія Новосербського полку / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В. Мільчев, О.Посулько// Джерела з історії Південної України. Том.7. – Запоріжжя, 2005. – С.286-287.

¹⁴⁶ Канцелярія Новосербського корпусу... – Запоріжжя, 2005. – С. 339.

¹⁴⁷ Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца / упорядник о. Ю.Мищик / Старожитності Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем - У», 2005. – Вип. 12. – С. 45.

[Палієве Озеро, авт.]. За його словами, «деякі безчинства, здійснені тут запорізькими козаками, дали привід османам об'явити війну Російській імперії»¹⁴⁸. У згаданій Тунманном події йшлося про повстання гайдамаків, відомого в історії як «Коліївщина». Виступ гайдамаків відбувся весною-літом 1768 року. У червні гайдамаки на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою захопили Умань. Частина євреїв і поляків, шукаючи порятунку, втекла до Палієвого Озера, а потім – до турецької Балти. В той час від Умані до Балти прибуло 50 кінних козаків з двома гарматами на чолі із сотником Василем Шилом. Збільшивши свої сили за рахунок інших повсталих, гайдамаки захопили на початку липня містечко і в сутичці з татарами спалили Балту та повернулися до Умані¹⁴⁹. Після знищення російським полковником Гур'євим основного гайдамацького табору під Уманню і захоплення керівників повстання до містечка Палієвого відійшла інша частина повсталих, очолюваних Максимом Залізняком та отаманами Неживим, Волошином, Саражином, Швачкою та Журбою. Повторилася попередня ситуація, яка сталася тут недавно із В.Шилом. Гайдамаки знову вирізали частину біженців у передмісті Палієвого, а потім вимагали від турків видати поляків і євреїв, які втекли до турецької Балти, на що балтський каймакан Якуб-ага відповів відмовою. Загін із 300 козаків і 200 гайдамаків з чотирма гарматами атакував Балту. Вдруге поселення пограбували і спалили¹⁵⁰. Можемо також припустити, що серед гайдамаків були мешканці сіл, розміщених на території нинішнього Кодимського району, – сіл Саражинка, Смолянка та Будеїв, заселених українцями. Про перебування у краї колишніх гайдамаків також свідчить А.Свидницький. Він переповів про долю одного із мешканців, який був учасником Коліївщини. «Біля тридцяти років тому [тобто у 1830-х] один скасований (в Подільській єпархії) приход був доручений нагляду заштатного священика NN, древньому старцеві... Із нащадків він пережив правнуків і залишився безрідним. У свій час він також був курінним отаманом на Січі, тому часто користувався приказкою: кошовий батьку, а як потім із запорожця зробився священиком, нікому не відомо. Із грамоти було видно, що «рукоположений» він був у Луцьку і отримав приход в нинішньому Балтському повіті. Скільки мав років від народження, сам того не знав, але самі найстаріші із поселення пам'ятали його уже сивим. Залізняка і Гонту знав особисто: а під час нападу Наполеона схоронив останнього внука, а 1828 року – останнього в роду – свого правнука. Тому священики називали його татусем...»¹⁵¹.

¹⁴⁸ Тунманн. Едисан или Западный Ногай // Крымское Ханство. – Симферополь: Таврия, 1990. – (Б-ка редкой книги о Крыме). – Р.ІІІ.– С.51.

¹⁴⁹ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. – Ч.2. – С.-Петербург: Изд. Н.Ф.Мерца, 1902. – С.199-200.

¹⁵⁰ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина... – Ч.2. – С.-Петербург: Изд. Н.Ф.Мерца, 1902. – С.231-233.

¹⁵¹ На похоронах / Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова Думка, 1985. – С. 222.

Під час погромів 1768 року було пограбоване також містечко Круті. Після цього на місці Крутів залишилася лише пустка, і тільки з 1772 року поселення знову почало відновлюватися. У зібраних В.К.Гульдманом відомостях, що увійшли до книги «Пам'ятники старовини в Подолії», занотовано інше: «року 1769 конфедерати разом із турками руйнують Круті, Чечельник і Бершадь»¹⁵².

За існуючою легендою, відомо, що 1768 року Максим Залізняк зруйнував також с. Плоть. Під час цього нападу особливого лиха зазнала турецька слобода: її було знищено до краю. Помщаючись наступного 1769 року, турки спалили церкву в слободі Болгарка і зруйнували саме поселення. Нову дерев'яну церкву, криту соломомою, відбудував тут власник села князь Любомирський¹⁵³.

Гайдамаки неодноразово демонстрували туркам і татарам фіктивну, так звану «золоту грамоту» з підписами російської імператриці Катерини II та кошового Запорізької Січі П.Калнишевського. Цією грамотою, зі слів повсталих гайдамаків, Катерина II надавали право їм «нищити польські поселення поміж рікахи Случ і Дністер». Таким чином, Османська Порта вважала нападників на підконтрольну їй територію за підданих Російської імперії. Незважаючи на жорстоке придушення гайдамацького повстання з боку урядів Російської імперії і Польщі, турецький султан Мустафа III (1717-1774) захопився за цей інцидент і використав напад на Балту як привід до нової війни. Під час «загальної різни», вчиненої ногайцями Буджацької орди 1769 року, було знищено значну кількість поселень як в самій Очаківській області, так і на правому березі р. Кодими, серед них були згадані вище Загнітків та Будеї¹⁵⁴. З 1779 року маємо заяву від Стефана Пржезєцького, парафіяльного священика у Будеях, який від татарських наїздів залишив село, а тим часом інший панотець зайняв його місце. Під час татарського наїзду спалили церкву [св. Василя Великого], а в 1780 року чечельницький декан освятив в с. Будеї новозбудований храм. В Камеральному описі записано, що церкву св. Василя відновили 1782 року. Церкву св. Параскеви відбудували 1776 року¹⁵⁵. З іншого джерела відомо, що названу церкву відновили на кошти прихожан і освятили 14 жовтня 1777 року. Довгий час вона залишалася маломісткою¹⁵⁶. У 1769 році на р. Кодима знову побували запорожці. Про сухопутний похід козаків частково розповідає «меморіал» Семена

¹⁵² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.195.

¹⁵³ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.178.

¹⁵⁴ Труды комитета для историко-статистического описания (церковно-приходские документы) издан. под ред. Н.И.Яворовского и И.Е.Шиповича. – Каменец-Подольский: Тип. губернского правления, 1889. – С.165.

¹⁵⁵ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.164.

¹⁵⁶ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.38-39.

Галицького. Останній, як посланець «в торгівельних справах», а насправді розвідник від Запоріжжя, став свідком руйнування Балти гайдамаками, від них козак також постраждав. Повсталі забрали майно і коней С. Галицького у містечку Палієве, а потім деякий час утримували його самого біля себе ¹⁵⁷. Із Коша (Запорізької Січі) 3100 козаків виступили 25 вересня 1769 року. Переправившись через річку Синюху, того ж дня вони заночували; а наступного дня переправилися через Південний Буг і дійшли до річки Кодими й тут розташувалися на ночівлю, розставивши по курганах «бекети». Надалі, щойно засвітало, козаки рушили вгору понад Кодимою і йшли до полудня. Опівдні вони знову влаштували перепочинок і від Кодими пішли в степ до Очаківської сторони, де громили кочів'я татар і взяли велику здобич» ¹⁵⁸.

Козаки біля вогню. Репр. худ. Й. Брандта (1841-1915)

В ході російсько-турецької війни 1768-1774 років на території Правобережної України значно посилювався вплив православної церкви. До кінця 1772 року у Переяславську духовну консисторію надійшла велика кількість заяв від різних осіб і парафій з бажанням приєднатися до Переяславської православної єпархії. Так, лише рашківський протопіп подав 24 заяви від священників церков розміщених на лівому березі Дністра ¹⁵⁹. 24 квітня 1774 року у православ'я навернув уніатський священник із Рашкова Іван Делімарко ¹⁶⁰. В 1775 році до православної церкви приєдналися ще п'ять священників, протопопів Чечельницької округи ¹⁶¹. Пізніше, у 1779-1780 роках, священники із сіл Чечельник, Демківка, Дашів, Будеї, Гордіївка, П'ятничани, Бубнівка мотивували свій відхід від уніатства і перехід до православ'я страхом за своє життя та можливістю

¹⁵⁷ Мордовцев Д.Л. Гайдамащина... – Ч.2. – С.-Петербург: Изд. Н.Ф.Мерца, 1902. – С.233.

¹⁵⁸ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків у трьох томах. – Т.1. – Львів: Видавництво «Світ», 1990. – С.272.

¹⁵⁹ Подольские архипастыри (1795-1895). – Каменец-Подольский, 1897. – С.255.

¹⁶⁰ Яворовский Н. Религиозная жизнь в Подолии в конце прошлого века перед воссоединением с Россией // Труды ПЕИСК. – Каменец-Подольский, 1897. – Т.8. – С.206.

¹⁶¹ Подольские архипастыри (1795-1895). – Каменец-Подольский, 1897. – С.256.

втратити майно своїх сімей та близьких, а також тиском з боку брацлавського й уманського протопопів і російських військових команд ¹⁶².

Після повернення поляків міжконфесійні суперечки поміж уніатами та православними набули ще більшої гостроти. Досить цікавий документ з цього приводу відшукав у відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету науковець Ю.В.Легун із м. Вінниці – це скарга православних священників, протопресвітерів чечельницького Луки Романовського та вінницького Іллі Голоскевича до польського короля від 11 березня 1776 року. У листі священники виклали усі кривди нанесені православним церквам і притчу з боку поляків у Київському і Брацлавському воєводствах. Фактично на підконтрольній Польщі території, відбулося насильницьке повернення до унії церковників, що перейшли під час війни у православ'я. У скарзі наведені приклади таких конфліктів. Так, 13 вересня 1775 року комісар Микола Мрочковський із козаками, за наказом князя Олександра Станіславовича Любомирського, «силою відібрав у містечку Круті церкву на унію, а прихожан тієї церкви: Андрія Кожукара, Івана Плошняка та Василя Цирфу, що відмовилися поставити свої підписи за унію, при зібранні громади наказав побити нагаями, а потім вкинути до ями. Усім іншим він також погрожував зробити те саме, після чого мешканці цього містечка підписалися за унію». За відмову від унії «у крутянського священника Петра Стефановича забрали хліб з току і сіно та вигнали його з будинку, з тим, щоб не було його в Крутях». Той же комісар в містечку Рашків «насильно відібрав в унію дві православні церкви св. Миколи і Успіння Богоматері, а людей, погрожуючи побиттям і шибеницею, заставив підписатися також за унію. У рашківського священника Іоанна Делімарко з Миколаївської церкви комісар наказав відібрати 225 овець, шість волів та дві корови з телятами. Такі ж дії були проведені у селах Гидирим, Кульні, Молокіш, Плоть та містечку Рибниці. Із священників, поки вони не вийдуть із зазначених сіл, наказали «брати в двічі більше чинш, проти інших мешканців, та гонити їх на панщину».

В інших селах відбувалося подібне. Так, у селі Студеному уніатський піп Іван Солтиський церкву православну «гвалтовно відбив, святий Антимінс [платок із зашитими частками мощів християнських святих, авт.] православний взяв, приходом і церквою заволодів; в селі Загнітків уніатський піп Роман Недобельський «набіг на церкву православну, священника із неї вигнав і відібрав її до унії»; у червні 1776 року уніатський Ямпольський декан Григорій Любинський «в селі Болгани відібрав православну церкву на унію, а Антимінс православний забрав до себе» ¹⁶³.

¹⁶² Слободянюк П. Украинская церков: История руины и возрождения. – Хмельницкий, 2000. – С.87.

Ямпольський декан Григорій Любинський «в селі Болгани відібрав православну церкву на унію, а Антимінс православний забрав до себе»¹⁶³.

В ході війни, за словами згаданого Тунманна, «Балта була знищена російською армією»¹⁶⁴. Із журналу російського графа П.І.Паніна відомо, що річку Кодима по наведених понтонних мостах російські вояки переходили 11 липня 1770 року¹⁶⁵. Вказана подія також зафіксована на карті «Очаківська Татарія, Ногай і Єдисан» із Атласу Ф. Й. фон Рейлі, виданого у Відні (Австрія) в кінці XVIII століття (див. Рис. 10)¹⁶⁶.

Рис. 10. Карта «Очаківська Татарія. Ногай і Єдисан». 1780-і роки

Після закінчення війни і замирення турки знову утримували залог у яничар у Балті на чолі з «балтянським каймаканом»¹⁶⁷. За умови Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року Російська імперія добилася свого і отримала більшу частину узбережжя Чорного моря. Її кордони перемістилися до р. Південний Буг. Після закінчення війни змінилася також ситуація в Буго-Дністровському міжріччі.

¹⁶³ Легун Ю. Лист 1776 року до польського короля православних священиків Правобережної України / інтернет видання: muzey.vn.ua/node/202.

¹⁶⁴ Тунманн. Едисан или Западный Ногай... – Симферополь: Таврия, 1990. – (Б-ка едкой книги о Крыме). – Р.ІІІ. – С.51.

¹⁶⁵ Службовий журнал графа Паніна: документи //Хаджибей-Одеса та українське козацтво 1415-1797. – Т.ІІІ. –Одеса: ОКФА, 1999. – Р.І. – С.40.

¹⁶⁶ Повна назва карти: Die Otschakowische Tartarey Oder Westliches Nogaj Aue Jedistan. – Franz Johann Joseph von Reilly. – Dörflinger-Hühnel, Atlantes Austriaci, Österreichische Atlanten, 1 Bd.: 1561-1918, 1 Teilbd., S. 84 ff., Rei A, Nr. 12. Teilbd.

¹⁶⁷ Рапорт капітана Д.Тимковського і військового товариша К.Мошенського коменданту м. Покровська І.Синельникову: документи // Гончарук Т.Г., Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Хаджибей-Одеса та українське козацтво 1415-1797. – Т.ІІІ. – Одеса: ОКФА, 1999. – Р.ІІ. – С.75.

По відселенні із Буго-Дністровського міжжріччя Єдисанської орди (1770) та включенні Кримського ханства до Російської імперії (1783) Очаківський степ остаточно перейшов під контроль Туреччини. Раніше тут оселилася частина колишніх козаків-запорожців, що вийшла до Чорного моря після знищення Запорізької Січі (1775). Турки спочатку надали для запорожців землі по ріках Дністер, Кодима і Буг. Виділена територія включала майже увесь Очаківський степ без Очакова та охоплювала лівий берег р. Дністер «навпроти турецьких фортець Білгорода (Аккермана) та Бендер, і вверх на Балту, по польському кордоні Кодимою і по Бугу до Очакова, а від нього до Білгорода». Для поселення і заведення нової Січі козакам відвели місце у витоках Дністра¹⁶⁸. Щоправда довго запорожці тут не затрималися, і більшість їх, на вимогу уряду Катерини II, була відселена до Дунаю, де запорожці заснували Задунайську Січ. Деякий час козаки знищеної Січі перебували на Кодимі та в турецькій Балті. В кінці жовтня 1781 року в цьому містечку стався прикрий випадок, пов'язаний з побиттям і арештом російського прапорщика Петрова та двох супроводжуючих його яничарів Алія і Мегмета. Як кур'єр від російського посланця в Туреччині Я.Булгакова, прапорщик Петров заїхав по дорозі до Балти. Біля будинку каймакана на нього напав один із колишніх запорожців. На бійку збіглися 30 озброєних яничар від бендерського гарнізону і оточили будинок, але запорожця це не заспокоїло, він і далі погрожував росіянину. Приставлені охороняти кур'єра яничари посилялися на охоронні грамоти. На бік козака став яничар військового підрозділу – 44 бюлюка і брат сердара балтського – Осман. Він також вимагав убити кур'єра, а потім сам заарештував прапорщика Петрова і приставлену до нього охорону. Конфлікт залагодили тільки після прибуття до Балти дубоссарського коменданта Шатир-Ісмаїла. Перед арештованим кур'єром Петровим вибачилися і випроводили, а організаторів неспокою, запорізького козака та яничара Османа, взяли під варту. Крім цього, російський емісар у Туреччині вимагав покарати винуватців¹⁶⁹.

Ситуація в регіоні стала більш менш стабільною. Ріки Ягорлик та Кодима і надалі були прикордонною смугою. Після повстання гайдамаків та ногайських погромів 1769 року Любомирські взялися за відновлення зруйнованого містечка Палієве Озеро. За Станіслава Любомирського збудували невелике земляне укріплення і назвали його «Йозефград»¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна. – 1914. – №3. – С.9-11.

¹⁶⁹ Джерела та документи до розділу II (II.55.) // Гончарук Т.Г., Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки): збірка наукових статей, матеріалів та републікацій. – Т.ІІІ., Р.ІІ. – Одеса: ОКФА, 1999. – С.91-92.

¹⁷⁰ Елисаветградская ветвь // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. – 1897. – С.442.

Вважають, що вперше нова назва з'явилася у тексті указу польського короля від 1 листопада 1776 року, яким містечку Йозефгороду, на прохання Олександра Станіславовича Любомирського, надали привілеї Магдебурзького права. Йозефгород уже було позначено на двох картах італійця Дж. Антоніо Річчі Заноні: «Новій географічній карті території Польщі...» 1770 року і на більш інформативній «Карті Османської імперії, Криму, Молдавії, Валахії, Болгарії частини Росії...» 1774 року. Перша перевидавалася у Франції і Німеччині у 1772 та 1773 роках, друга вийшла у Венеції 1774 року (див. Рис. 11 та 11-а).

В інших картографічних джерелах згадку про Йозефгород знаходимо в Антоніо Затта на карті «Татарії і Криму» 1788 року, виданій також у Венеції (див. Рис. 12)¹⁷¹.

¹⁷¹ Повна назва: La Piccola Tartaria colla Crimea. – Venezia, 1798. – Prefsio Antonio Zatta.

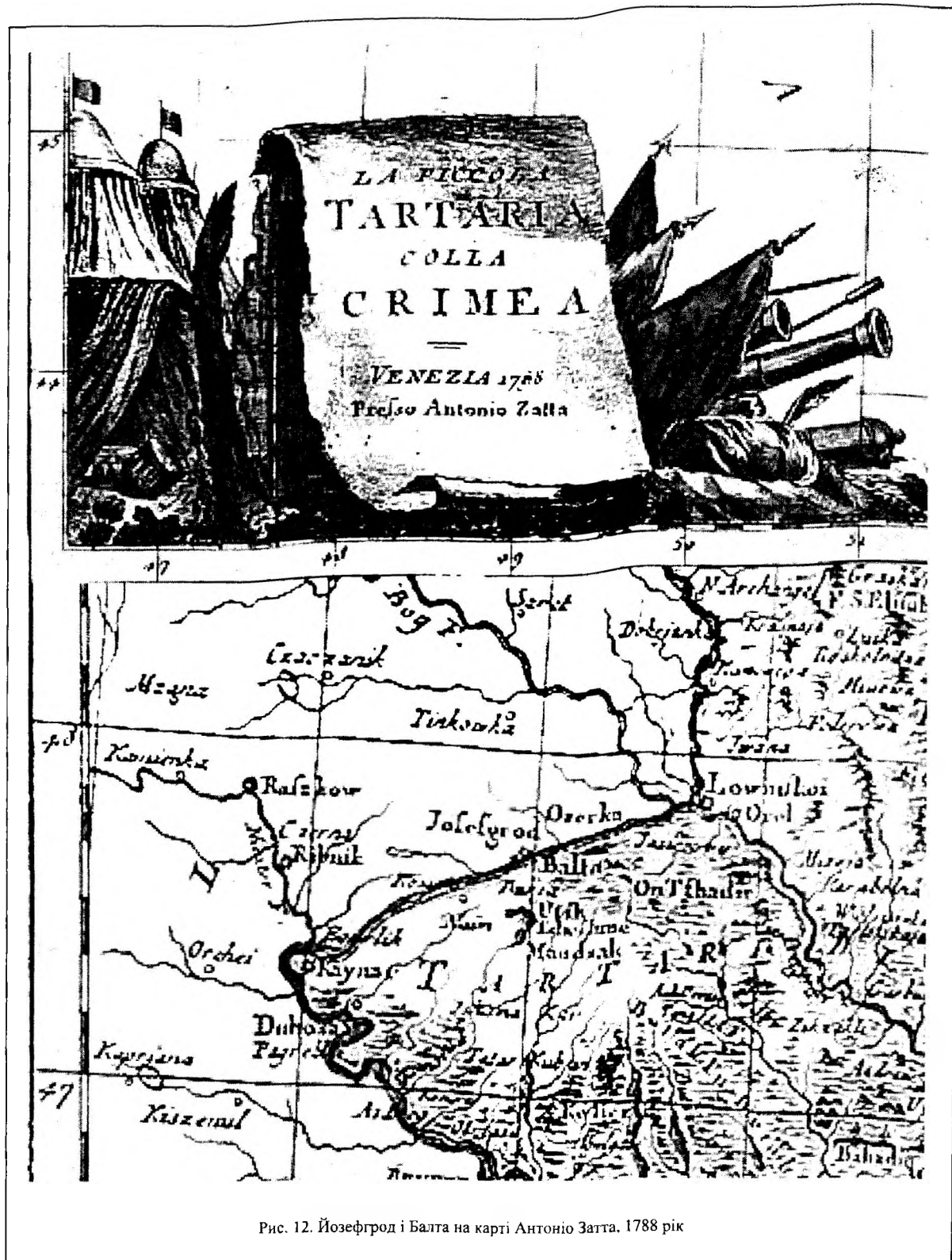

Рис. 12. Йозефград і Балта на карті Антоніо Затта. 1788 рік

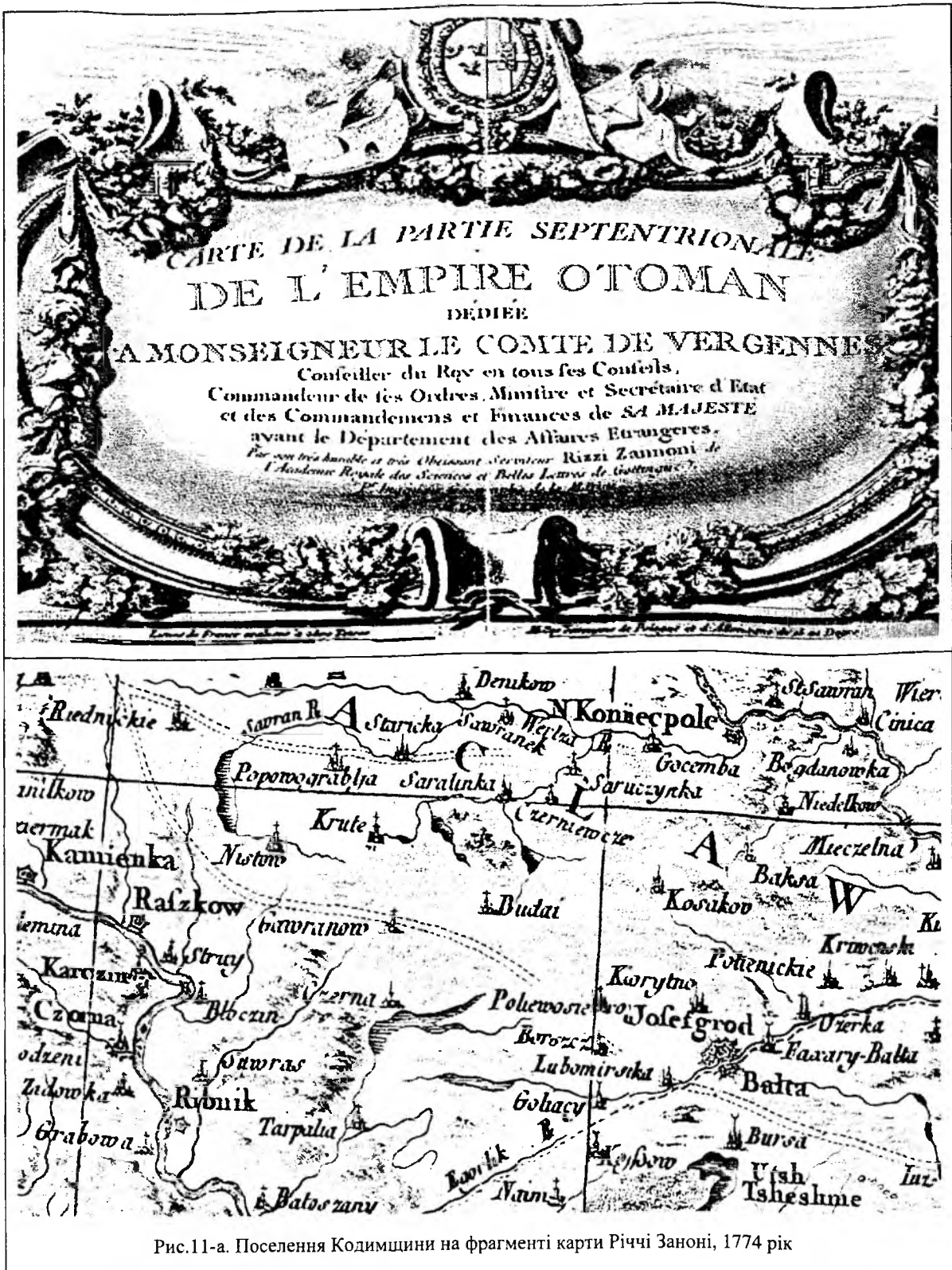
Не менш цікавою для нас є інформація австрійського картографа Франца Йохана Йозефа фон Рейлі, що міститься на карті Брацлавського воєводства 1789 року (див.Рис.13)¹⁷².

¹⁷² Повна назва карти: Der Koniglichen Republik Polen Woiwodschaften Podolien und die untere Polnische Ukraine nahmlieh die Woiwodschaft Bracklaw oder Klein Polens sudlicher Theil. – Vienna, 1789.

Рис. 13. Фрагмент карти Брацлавського воєводства Йозефа фон Рейлі, 1789 рік

Як і на карті Річчі Заноні, у Йозефа Рейлі населені пункти Палієве Озеро (Poliewoziero) і Йозефград (Jozefgrad) показано як окремі поселення, і вони розташовані на значній відстані один від одного. На вказаних картах із сучасних сіл Кодимського району їх автори позначили лише Круті [Krute] та Будеї [Budai] (див. Рис.11-а та 13). У даний період більшість сіл Покодимщини тільки почали відновлюватися після спустошення під час російсько-турецької війни.

Зміни, що відбулися у краї, нашвидкоруч корегувалися європейськими картографами. Саме на «Карті Молдавії і Валахії...» (1785) німецького картографа Франца Людвіга Гюссельфельда (1744 – 1804) Йозефград і Палієве Озеро було написано від руки (див. Рис. 14). На вказаній карті взагалі відсутні будь-які дані про поселення сучасного Кодимського району.

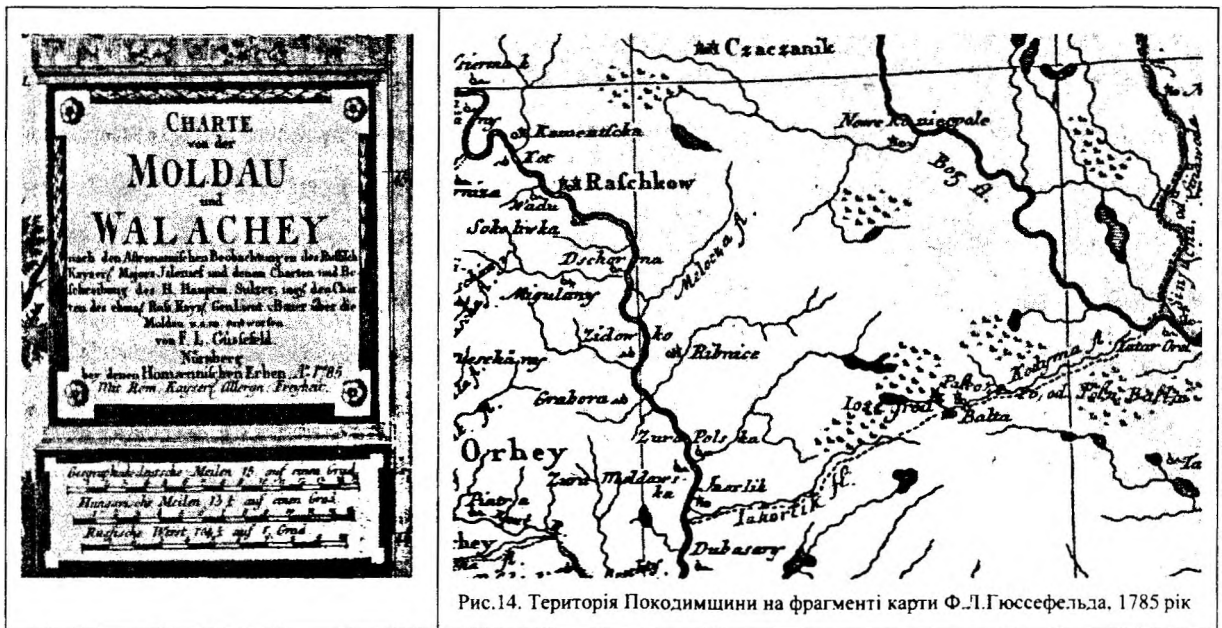

Рис.14. Територія Покодимишини на фрагменті карти Ф.Л.Гюссекельда, 1785 рік

Крім картографічних маємо незначні письмові джерела про край. Француз А.Ж. Мюнц згадав 12 серпня 1781 року Балту та Йозефгород і давній місток над річкою Кодимою, що визначав кордон між територіями, підконтрольними Польщі та Османській імперії. Балта іменувалася по турецькому «Фокшан-Балта», тобто та, що вийшла з вогню. В той час з польської сторони, при в'їзді на міст, було поставлено стовпа з овальною дошкою із зображенням польського герба. Міст утримували на кошти обох держав. Для стягнення мита на підконтрольних турецькій і польській сторонах розмістили митниці. На польській стороні митників охороняв невеликий загін польської кавалерії. Кілька чиновників знаходилися також у містечку Балта.

Вид на Йозефгород-Балту. Малюнок А.Мюнца. 1781 рік

За свідченням Ж.А.Мюнца, відселення орди ногайців скоротило торгівлю в самій Балті, а більшість нечисленних мешканців регіону, що жили з продажу своїх товарів, втратили роботу. Укріпленим залишався лівий (польський) берег, де височів «церковний пагорб осипаний валом, парпетом та ровом». Далі «на півночі виднівся ліс, але населення тут було небагато. Найбільше дворів (до сотні) знаходилося з лівої сторони, де мешкали землероби і жиди-купці»¹⁷³. З малюнка Ж.А.Мюнца видно, що в Йозефгороді діяли дві церкви, перша стояла на вказаному «вище пагорбі», а менша – з правої сторони містка на березі ріки. Одна із них була церквою св. Михайла, інша – св. Станіслава,

¹⁷³ Південна Україна кінця XVIII ст...— Запоріжжя: РА «Тандем - У», 2005. – Вип. 12. – С. 45.

заснована 1762 року. Окремі історики наводять дані про те, що вказаний костел на прохання купців, що мешкали тут, через три роки відвели для вірменської громади¹⁷⁴.

У даний період на лівому березі Дністра найперше відроджувалися старі поселення, знищені татарами в ході війни. За словами А.Ж.Мюнца, у 1774 році від містечка Ягорлик залишилися лише «нещасні рештки»¹⁷⁵. В повоснний період у «нових колоніях», поміж Рашковим і Ягорликом, знову з'явилася невелика кількість мешканців. Край залишався ще малозалюдненим, і це справило на мандрівника неабияке враження. У його нотатках записано: «Велика кількість курганів на всіх пагорбах створювала понурий настрій в цій місцевості, а велика кількість орлів та інших хижих птахів вказувала на слабке заселення обох берегів ріки. Незважаючи на це то був чудовий і плодоносний край»¹⁷⁶.

Серед перших поселенців краю українці та молдавани надалі складали більшість. Основним заняттям для них залишалося скотарство, тому, частіш за все, вони переходили з одного місця на інше. Мешканці у вказаній місцевості розводили овець з довгою вовною, м'ясо їх на думку Ж.А.Мюнца, було смачним, а «глинистий ґрунт, змішаний з перегноєм, ставав родючим і давав можливість вирощувати хліб, льон та коноплю». Чотири п'ятих усієї землі тут залишали під паром. Річкова вода Кодими вважалася «здоровою і придатною до будь – якого вжитку». У витоках р. Ягорлик і долинах р. Кодими водилися куріпки, перепілки, чаплі, зайці, вовки та лиси, які прибували з Татарії Очаківської, багатої на дичину. Ж.А. Мюнц також бачив біля поселень на р. Ягорлик стовпи з 4-ма кілками для приваблення нових поселенців, що означало чотири вільних роки від податків для тих хто хотів осісти на цій землі¹⁷⁷. Майже всі нові поселення на лівому березі Дністра залишалися подібними за характером забудови та ведення селянських господарств. У більшості вони складалися із простих помешкань для людей і не мали загорожі, а худоба утримувалася просто неба. Зібраний врожай зосереджувався біля будинків, оскільки селяни ще не мали власної стодоли¹⁷⁸. До всього цього додавалися важкі роки неврожайів. У церковних літописах в с. Плоть під 1774 і 1799 зазначено голодні роки, що стали наслідком нищення хлібів «особливими хробаками»¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Krzyżanowski S. Skorowidz miejscowości byłego województwa Braclawskiego. – Kraków : 1869. – s. 10; Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1 - 24. – s. 31.

¹⁷⁵ Південна Україна кінця XVIII ст. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 12. – С. 37.

¹⁷⁶ Південна Україна кінця XVIII ст. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 12. – С. 33.

¹⁷⁷ Південна Україна кінця XVIII ст. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 12. – С. 44.

¹⁷⁸ Південна Україна кінця XVIII ст. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 12. – С. 31.

¹⁷⁹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.178.

В кінці 1770-х років Крутянський ключ, крім самого містечка Круті, включав уже сім навколишніх сіл¹⁸⁰. Поселення ключа: Круті, Стримба, Слободзея, Тимків, Бурштени, Плоть, Будеї та інші в середньому давали Любомирським 25.890 польських злотих (3.884 срібних рублів) щорічного прибутку¹⁸¹. На 1790-і роки володіння Любомирських займали половину майбутніх Балтського, значну частину Ольгопольського, Ямпільського, Могилівського і Брацлавського повітів, всього 1.700.000 десятин землі (1.853.000 га)¹⁸². Із збільшенням населення у краї відроджувалося релігійне життя (православ'я). 20 березня 1780 року освятили церкву св. Параскеви у с. Будеї. 17 жовтня 1781 року, за благословінням благочинного єпископа Переяславського Іларіона, заклали церкву Покрова в Крутих (освячена 1787)¹⁸³. У більшості сіл, за відсутності православних священиків, літургії (православні таїнства) проводили уніатські священики (так звані «порохи»). Так, у с. Тимкове 7 квітня 1779 року в приході залишався уніатський священик, а у с. Баштанків 2 березня 1780 року уніатський священик дозволив своєму братові проводити православні таїнства. Лише в Кодимі, 24 листопада 1783 року, уніатам дозволили освятити церкву.

В цей час князі Любомирські двічі надавали привілеї міщанам у містечку Круті: 16 червня 1786 і 29 червня 1794 років. Управляючим маєтком заборонялося «нічого більшого не прибавляти до оренди і для інших податків, окрім встановленого князем». Але побори у містечку, в тому числі на користь церкви здійснювалися і надалі. З цього приводу від 1782 року збереглося декілька скарг на місцевого священика¹⁸⁴.

Із зазначених поселень Крутянського ключа село Стримба виникло у другій половині XVIII століття, на місці хутора, наданому князем Любомирським своєму управителю Врублевському. Крім того, від князя він отримав ще 1000 дес. землі і 200 дес. лісу. Невдовзі хутір перетворився у село, заселене збіглими селянами з інших маєтків. За переказами назва села походила від слова «стримба», що з молдавської означало «крива». Тут від 1784 року діяла уніатська церква Св. Дмитра (Великом. Дмитра Солунського). Вона була «дерев'яна, подібна до хати, крита соломою». Збудували церкву селянин Желовський і прихожани¹⁸⁵. За іншими джерелами, «церква дерев'яна на зразок хати.

¹⁸⁰ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.44.

¹⁸¹ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. – 1897. – С.187.

¹⁸² Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. – 1897. – С.187.

¹⁸³ О православных приходах в имениях кн. Любомирского с 1776 по 1793 годов в местечке Крутые и его предместьях // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1892. – 15 августа.

¹⁸⁴ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.195.

¹⁸⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский. 1901 год. – С.33.

обмащена глиною, з очеретяним дахом» з'явилася у селі 23 квітня 1787 року, освячена 06.10.1789¹⁸⁶.

Село Тимкове розташувалося при р. Рибниця і назване за існуючою легендою, на честь першого поселенця – отамана ватаги «розбійників», скоріш за все, гайдамаки Тимка чи Тимофія. Церква св. Михайла відома в селі з 1774 року, того ж року була спалена татарами. Нова церква св. Архістратига Михайла збудована із благословення уніатського єпископа Леона Шептицького 1779 року. До приходу церкви с. Тимкове належало невелике с. Бурштени.

Населений пункт Слободзея виник у степовій місцевості, також по течії невеликої р. Рибниця, яка брала початок вище цього поселення. Приблизний час заснування села – друга половина XVIII століття. До кінця XIX століття поселення іменувалося «слобода Белінського». Культовий заклад відомий тут з 1782 року. У цьому ж році, на прохання мешканців «слободи Белінського», почалося будівництво церкви Різдва Пресвятої Богородиці, на що отримав дозвіл йозефградський декан Яків Заїнчковський. А 21 вересня 1784 року він мав уже дозвіл на освячення збудованої в селі одnobанної дерев'яної церкви. Споруда проіснувала від дня свого освячення рівно 100 років, потім на її місці збудували нову кам'яну церкву¹⁸⁷.

Мирний період тривав недовго. У 1787 році розпочалася нова російсько-турецька війна. Після закінчення її в 1791 році Очаківська область увійшла до складу Російської імперії, кордони якої охопили з півдня землі Любомирських по р. Ягорлик і Кодима. На фрагменті «Карти новопрیدбаної області від Порти Оттоманської...» 1792 року на лівому березі р. Рибниця позначено незначні поселення, серед них «Круті», «Конунець» (на місці сучасної Слобідки) і «Тимкова»¹⁸⁸.

З приєднанням Правобережної України (1793) до Російської імперії населені пункти Покодимщини – у складі Брацлавського намісництва, а з 27 січня 1795 року його південно-західна частина відійшла до утвореної Вознесенської губернії, що складалася із 12 повітів, в тому числі Єленського (перейменованого Йозефграда) і Ольгопольського (м. Ольгополь, створеного з м. Чечельника, див. Рис.15).

¹⁸⁶ О православных приходах в имениях кн. Любомирского... // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1892. – 15 августа.

¹⁸⁷ Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подол. епарх. историко-стат. комит. (ТПИСК), Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.51.

¹⁸⁸ Повна назва: (Южной полосы) Карта Новопріобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству /Атлас Российской империи: Российский атлас, из сорока карт состоящий и на сорок два наместничества Имперію разделяющий. Соч. А. Вильбрехт; грав. Алексей Савинков, И. Леонов; вырез. Т. Михайлов. – Санкт-Петербург: географический департамент Кабинета Е.И.В., 1792. – Лист 43.

Після скасування Вознесенської губернії 12 грудня 1796 року Ольгопольський і частини Єленського, Тираспольського та Богопольського повітів включили до Подільської губернії. 26 вересня 1797 року «слободу Балту» також передали до Подільської губернії і приєднали до того ж Єленського повіту «з перейменуванням Єленська у Балту»¹⁸⁹. Адміністративно населені пункти сучасного Кодимського району розподілили поміж Ольгопольським та Балтським повітами Подільської губернії. Такий адміністративний поділ зберігався до початку XX століття. Із межового плану Ольгопольського повіту кінця XVIII століття, віднайденого київським дослідником А.В.Пивоваром, видно, що населені пункти Грабове, Загніткове, Івашків, Кодима, Пиріжна, Писарівка, Серби, Смолянка та Шершенці віднесли до Ольгопольського повіту (див. Рис. 16).

Рис. 16. Межовий план Ольгопольського повіту. Кінець XVIII ст.

¹⁸⁹ Новороссия во второй половине 90-х годов XVIII в. – начале XIX в. (1795-1802) // Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII в. – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С.62, 64.

У даний час продовжувалися зміни і в релігійному житті краю. Російська влада і православна церква повернула до православ'я мешканців населених пунктів Покодимщини. Найбільше зусиль до цього доклав священник, протоієрей Федір Атаназієвич, що служив у Крутях в церкві Покрова Пресвятої Богородиці. Після 1793 року він брав активну участь у підпорядкуванні уніатських храмів до православної церкви. Так, було замінено уніатських священників на православних: Романа Куфінського на Василя Чорнобильського (Кодима, церква Хрестовоздвиженська), Івана Бровчинського на Василя Шпилярського (Французьке, ц. св. Миколи), Івана Мізюнського на Кіпріана Цибульського (Серби, ц. Дм. Солунського), Федіра Титомира на згаданого Федіра Атаназієвича (Круті, ц. Різдва Богородиці), Фому Прибильського на Олександра Кульчицького (Лабушна, ц. св. Михайла). У вересні-жовтні 1794 року до православ'я перейшли уніатські священники: протоієрей Іван Слодецький і Федір Ставинський (Слободзея, ц. св. Михайла), Стефан Сурмієвич (Пиріжна, ц. Арх. Михайла, служив із 1767), Яків Багінський (Тимкове, ц. св. Михайла), Роман і Константин Недобильські (Загніткове, ц. св. Михайла), Стефан Крижанівський (Баштанків, ц. Різдва Богородиці), Іван Писнячевський (Писарівка, ц. Покрова, служив у приході з 1786), Йосип Крижанівський (Шершенці, ц. св. Михайла), Григорій Писнячевський (Грабове, ц. Успіння, служив із 1772), Іван Ізюмський (Серби), Михайло Бельський (Стримба, служив з 1784), Яків Кравчинський (Французьке, служив із 1745), Євдоким Белявський (Будеї) Іван Полегецький (Будеї, ц. Параскеви Сербської, служив з 1754), Федір Завадовський (Слобода Будейська, ц. св. Василя), Федір Сулима (Смолянка)¹⁹⁰. Кількість населення, що перейшло до православ'я складала: Шершенці – 655 осіб (323 чол. і 312 жін.), Грабове – 412 (272 чол. і 240 жін.); Баштанків – 1399 (716 чол. і 683 жін.); Писарівка – 675 (334 чол. і 341 жін.), Загніткове – 1298 (654 чол. і 635 жін.), Пиріжна – 844 (431 чол. і 413 жін.), Будеї – 1288 (643 чол. і 645 жін.), Серби – 1335 (463 чол. і 472 жін.), Французьке – 749 (407 чол. і 342 жін.), Лабушна – 593 (300 чол. і 293 жін.), Стримба – 334 (169 чол. і 165 жін.), Слободзея – 680 (364 чол. і 316 жін.), Тимкове – 509 (227 чол. і 282 жін.), містечко Круті – 294 (130 чол. і 164 жін.), Кодима – 468 (235 чол. і 233 жін.)¹⁹¹.

На той час Любомирські так занедбали свої справи, що вимушені були приступити до продажу власних великих наділів. Уряд Російської імперії викупив у Любомирських майже всі їхні спадкові володіння поміж Бугом і Дністром, заплативши за 425.000 дес.

¹⁹⁰ Материали для истории унии в Подольской епархии. Список униатских приходов перешедших в православие в 1794-1795 гг. // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып.2. – Каменец-Подольский, 1878-1879. – 7-62.

¹⁹¹ Материали для истории унии в Подольской епархии... – В.2. – К.-Подольский, 1878-1879. – С.63-64.

[463.250 га, авт.] 8 мільйонів срібних рублів¹⁹². Більшість земель Любомирських залишили у державній власності, інші роздали приватним особам у тимчасове користування та вотчині володіння. Село Шершенці дісталось молдавським князям Гіка, а потім графу Сумарокову–Ельстону (3100 дес)¹⁹³. В другій половині XIX століття кінець цього села із північного-сходу, від с. Грабове, називався Павлівкою; протилежний, із південно-західної сторони – Калішовка, де мешкали галичани привезені раніше поміщиком для польових робіт. Пізніше на схід від центру села виник виселок Слобідка¹⁹⁴.

Село Серби дісталось графині Софії Квіст, уродженій Орловій (1275 дес.)¹⁹⁵. У другій половині XIX століття їй також належав маєток біля с. Писарівка (3500 дес.). Поселення Грабове перейшло титулярному раднику Івану Гаєвському (на 1820 рік тут мешкало 286 чоловік). В 1847 році Грабове тимчасово належало колезькому раднику і генерал-майору Ігнатію Куликовському¹⁹⁶. Останній володів селом Малий Молокиш, у якому в 1850-х роках згадується його близький родич Костянтин Куликовський [29:38-39]¹⁹⁷.

За неперевіреними даними Петра Надутика поселення Кодима у 1798 році стало власністю землевласника Мар'яна Антоновича Хоментовського¹⁹⁸. Серед польської шляхти авторам відомий Антін (Антонін) Соха-Хоментовський (1780-1847) герба «Воїсца», але він мав від Людвіги Сіраковської дітей: Стратона (1811-1871), Кароліну (1820-1873), Ельвіру (1826 р.н.); Казимиру (бл. 1831 р.н.), Азуліну (бл. 1839 р.н.) та Олену (бл. 1841 р.н.). Сам Антонін був сином Йозефа Соха-Хоментовського (1750 р.н.) і пані Івановської (1760 р.н.). Від іншої своєї дружини – Анни Кржковської – Йозеф Хоментовський мав ще доньку Розалію та синів Францишка і Станіслава. У свою чергу Розалія Соха-Хоментовська (1789-1859) стала дружиною Петра-Павла сина Йозефа Чіховського (1782-1848). По дружині Петро іменувався також Хоментовським. Припускаємо, що саме цей Петро Чіховський-Хоментовський міг бути тим Петром Хоментовським, про якого згадують джерела початку XX століття, і він якимось чином наглядав за наділом біля поселення Кодима. На 1820 рік в Кодимі, за Петра Хоментовського, мешкало 320 селян¹⁹⁹.

¹⁹² Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.185.

¹⁹³ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель.... – 1897. – С.186.

¹⁹⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.53.

¹⁹⁵ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель.... – 1897. – С.186.

¹⁹⁶ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.41.

¹⁹⁷ Приходы и церкви Подольской епархии... – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.38-39.

¹⁹⁸ Надутик П. Дума про Кодиму // интернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.2.

¹⁹⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.41.

Згідно «Топографічного і камерального опису Подільської губернії...», на початок XIX століття в Кодимі налічували 124 будинки та 598 осіб (295 чол. і 303 жін.). Із них шляхти службової 5 осіб (3 чол. і 2 жін.); шляхти чиншової – 2 будинки, 11 осіб (6 чол. і 5 жін.); скарбових селян українців 115 будинків, 555 осіб (273 чол. і 282 жін.); скарбових селян мазуриків – 2 будинки, 10 осіб (5 чол. і 5 жін.); євреїв – 5 будинків, 17 осіб (8 чол. і 9 жін.)²⁰⁰.

У першій чверті XIX століття в містечу Кодимі, на лівому березі долини, неподалік від церкви і праворуч від дороги, Хоментовські збудували один навпроти одного два кам'яні будинки. Колись то була економія пана. При будинках на косогорі висадили великий сад. Вище цих будинків, від ріки, розмістилися конюшня і сарай, а за двором, нижче будівель, стояв дерев'яний на кам'яному фундаменті будинок. На протилежній стороні влаштували кухню, а біля неї розвели городину та вирощували капусту, цибулю, буряк і петрушку. Нижче від вказаних кам'яних будинків, по р. Кодима, збудували ще один невеличкий дім із прусського каменю, хлів з погрібцем, конюшню та хлів; а навпроти, у низ по річці розмістилися невеликі будиночки, сарайчики та хліви. Поряд з будинками селяни молотили хліб на току, а у хлівах утримували худобу: 15 корів, 200 овець та 30 свиней. За фільварком пана розмістився старий дерев'яний двір без будівель. При церкві стояли дві єврейські корчми, нова більша і менша стара, а при останній ще й склади та погрібці. Над річкою, навпроти корчми, діяла єврейська дерев'яна винокурня «на три малі лотки», що виробляла горілку із зерна. Кожен корець хліба [100 кг., авт.] коштував 75 коп., проте з нього викурювали 15 кварта горілки [18,45 літра, авт.]. До винокурні через жолоб потрапляла ставкова вода, а дрова для куріння возили із лісу. Горілку продавали у місцевій корчмі²⁰¹.

Хоментовські також придбали у Любомирських с. Французьке, а в останнього чотири п'ятих наділу викупив російський полковник Микола Кич. Син останнього, дійсний статський радник Павло Миколайович Кич, на 1891 рік числився головою Одеського комерційного суду²⁰². Микола Юрійович Кич згадується також 30 вересня 1859 року, коли його власні селяни у своєму листі, надісланому на ім'я російського імператора, прохали захисту та скаржилися на непосильну панщину і жорстоке ставлення

²⁰⁰ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.162.

²⁰¹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.161-162.

²⁰² Список должностных лиц Херсонской губернии на 1891 год // Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих лиц в Российской империи на 1891 год. – Санкт-Петербург, 1891.

до них з боку свого пана. Під час придушення цього виступу селянин Гнат Васильович Рябоконь-Олійник смертельно поранив полковника Кича сокирою²⁰³.

Ще одна – п'ята – частина села Французького була конфіскована державою до скарбниці за борги. Потім перша половина цього поселення перейшла у спадок поміщику Володимиру Олександровичу Колобову, інша – була передана в довгострокове користування князю Костянтину Олександровичу Іпсіліані і принаймні до 1843 року знаходилася в оренді²⁰⁴. До реформи 1861 року с. Французьке було розділене на поміщицьке і державне поселення.

Село Плоть спочатку належало графові Комарову, згодом – князям Орловим [Олексію Федоровичу (1761-1861) і його єдиному сину від Анни Олександрівни Жеребцової – Миколі (1827-1885); сини останнього: Олексій (1867-1885) і Володимир (1869-1927) Орлови у кінці XIX століття ще мали власність біля м. Чечельник, авт.]. Із 1856 до 1868 роки село Плоть знаходилося у власності графа Едварда Ронікера, а потім (разом із 4700 дес.²⁰⁵) його отримав князь П.Трубецькой²⁰⁶. Церкву, також кам'яну з однією банею, збудували тут ще у 1812-1813 роках [2:177]²⁰⁷. На 1800 рік населення с. Плоть розподілялося таким чином: 144 будинки та 841 особа (446 чол. і 395 жін.). Із них шляхти правної – 1 будинок, 4 особи (3 чол. і 1 жін.); шляхти правної, що служить в скарбі, – 1 будинок, 5 осіб (3 чол. і 2 жін.); шляхти чиншової – 26 будинків, 139 осіб (77 чол. і 62 жін.); скарбових селян українців – 22 будинки, 96 осіб (52 чол. і 44 жін.); скарбових селян-волохів – 87 будинків, 556 осіб (286 чол. і 270 жін.); циган – 6 будинків, 33 особи (21 чол. і 12 жін.); старовірів-пилипонів – 1 будинок, 8 осіб (4 чол. і 4 жін.)²⁰⁸.

Населений пункт Слободзея належав поміщику і графу Комарову, який сприяв збільшенню населення в цьому селі. Так звану «шляхту» (вільних поселенців-однодвірців) поміщик поселив на правах сплати «чиншу», тому частина поселення мала назву «шляхтчина». В 1822 році тут уже мешкало 560 осіб²⁰⁹. Пізніше Слободзея перейшла від графа Комарова поміщику М.К.Сулятицькому, а потім його нащадкам з 4100 дес. лісу²¹⁰.

У «Топографічному і камеральному описі» є також відомості про поселення Будей. Вище від цього села, під самим лісом на правій стороні р. Кодима, розмістилася пилипонівська слобода (старовірів) із каплицею, де проповідував дяк. Каплиця належала

²⁰³ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profilforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.20.

²⁰⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.52-53.

²⁰⁵ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.187.

²⁰⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.178.

²⁰⁷ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.177.

²⁰⁸ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.179.

²⁰⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.51.

²¹⁰ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.188.

Герб Замойських – Єліта

Ян Замойський (1541-1605)

Томаш (Фома) Замойський (1594-1638)

Ян «Собіпан» Замойський (1627-1665)

Станіслав Конєцпольський (1591-1646)

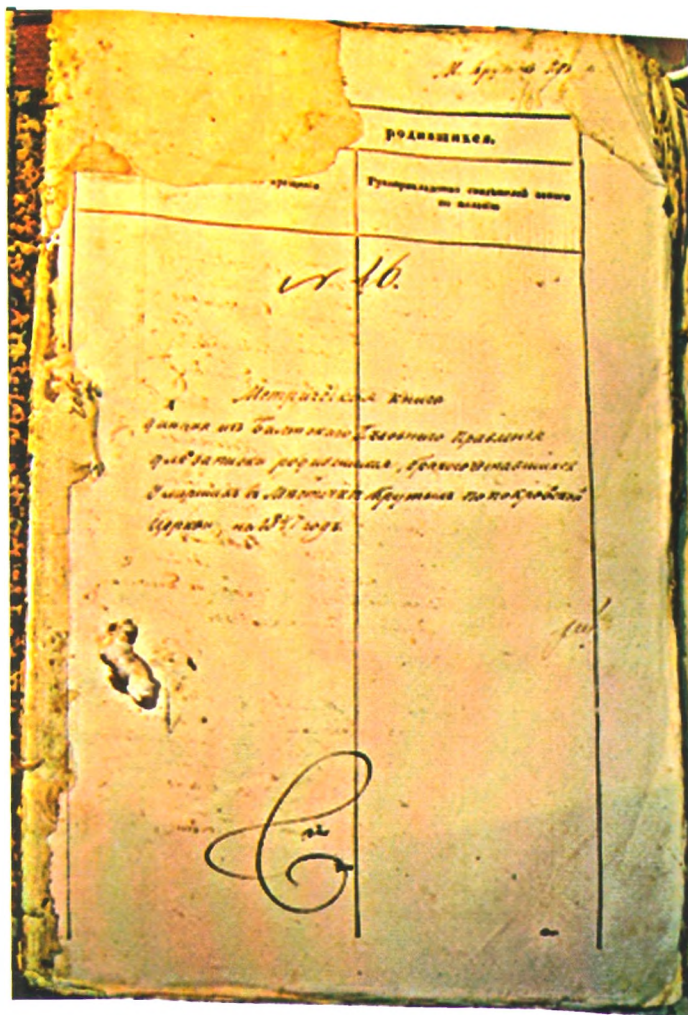
Герб Конєцпольських – Побог

Герб Хмельницького – «Абданк»

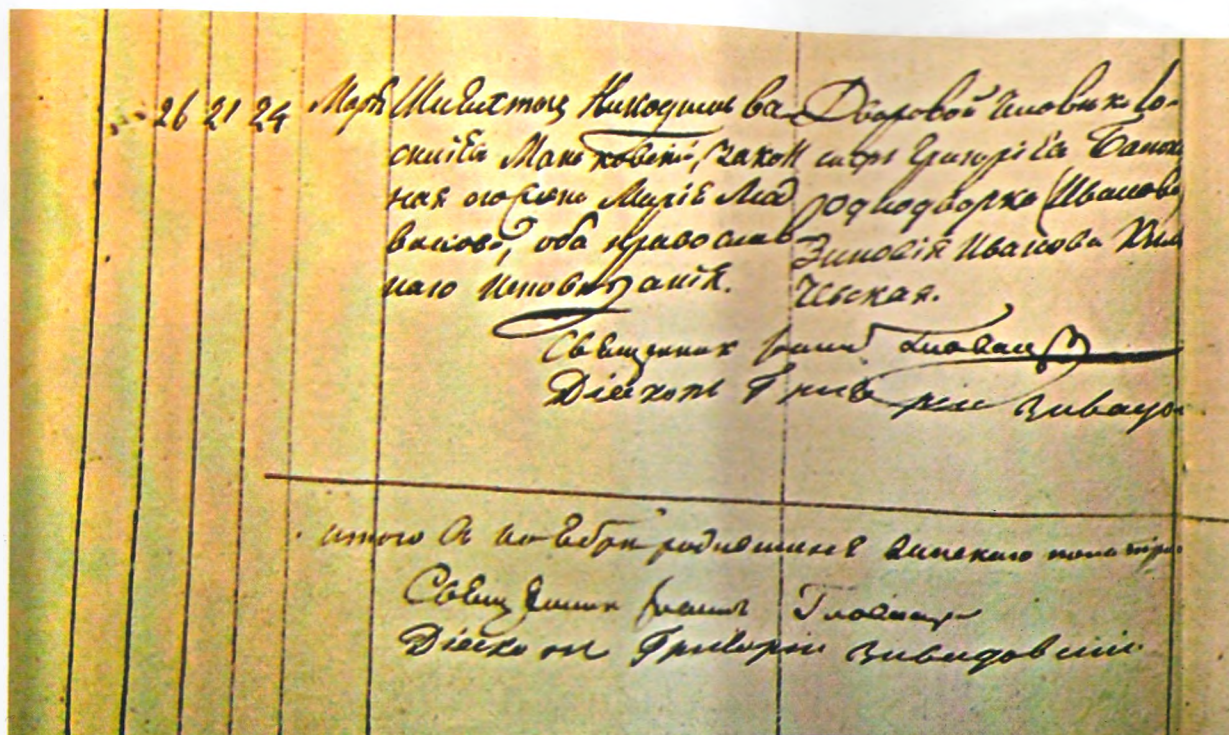
Богдан Хмельницький (1595-1657)

Метрична книга Покровської церкви Крутів 1847 рік

Печатка Духовного правління

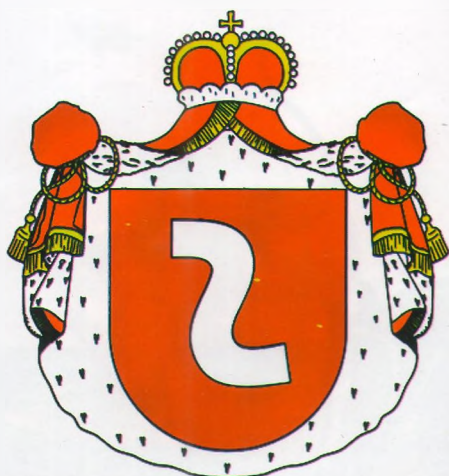
Запис про народження (21.11.1847) і хрещення (24.11) Марії, доньки шляхтича Никодима Васильовича Маньковського // ДАОО. Ф.37. Оп.8. Спр.1а. Арк.175

Вид на Балту. 1871 р. Ж.-А. Мюнц

«Австерія». С.Кругі

Герб Любомирських
– Шренява без хреста

Єжі-Себастьян Любомирський (1616-1667)

Олександр Станіславович
Любомирський
(1749-1809)

Олександр-Михал Любомирський (†1673)

Козак біля річки. Худ.Ю.Брандт

Козацький роз'їзд. Худ. Ю.Брандт

Татарський лучник

Похід татар. Худ. Ю.Брандт

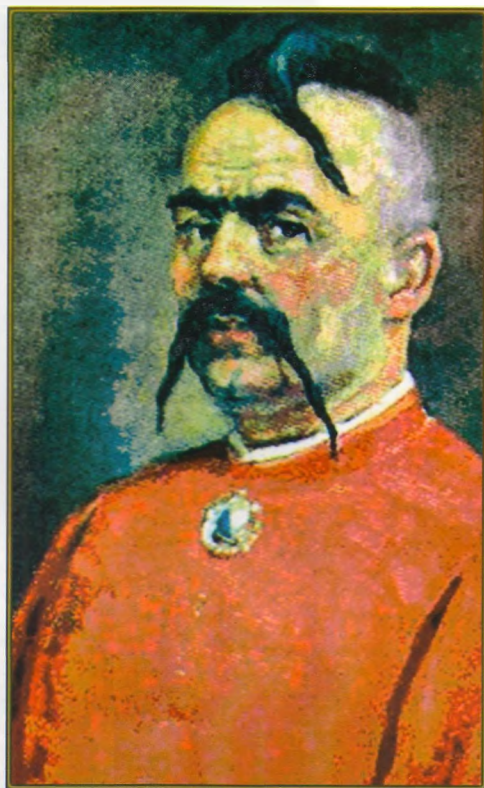
Табір. Худ. Ю.Брандт

Козак на посту. Худ. Ю.Брандт

Максим Залізняк (1740-1768)

Семен Палій (†1710).
Худ. Г.В.Киянченко

Іван Гонта (†1768)

Чумаки. Худ. К. Трутовський

Чумаки. Худ. Й. Брандт

Анна Давидівна Абамелік-Баратинська
(1814-1889)

Семен Давидович Абамелік-Лазарєв
(1815-1888)

Єлизавета Христофорівна Лазарєва
(1832-1904)

Семен Семенович Абамелік-Лазарєв
(1851-1916)

Марія Павлівна Демидова-Абамелік
(1876-1955)

Жиди їдуть на ярмарок. Худ. Й.Брандт (др. пол. XIX ст.)

Ярмарок в Балті. Худ. Й.Брандт

до них з боку свого пана. Під час придушення цього виступу селянин Гнат Васильович Рябоконт-Олійник смертельно поранив полковника Кича сокирою²⁰³.

Ще одна – п'ята – частина села Французького була конфіскована державою до скарбниці за борги. Потім перша половина цього поселення перейшла у спадок поміщику Володимирі Олександровичу Колобову, інша – була передана в довгострокове користування князю Костянтину Олександровичу Іпсіліані і принаймні до 1843 року знаходилася в оренді²⁰⁴. До реформи 1861 року с. Французьке було розділене на поміщицьке і державне поселення.

Село Плоть спочатку належало графові Комарову, згодом – князям Орловим [Олексію Федоровичу (1761-1861) і його єдиному сину від Анни Олександрівни Жеребцової – Миколі (1827-1885); сини останнього: Олексій (1867-1885) і Володимир (1869-1927) Орлови у кінці XIX століття ще мали власність біля м. Чечельник, авт.]. Із 1856 до 1868 роки село Плоть знаходилося у власності графа Едварда Ронікера, а потім (разом із 4700 дес.²⁰⁵) його отримав князь П.Трубецькой²⁰⁶. Церкву, також кам'яну з однією банею, збудували тут ще у 1812-1813 роках [2:177]²⁰⁷. На 1800 рік населення с. Плоть розподілялося таким чином: 144 будинки та 841 особа (446 чол. і 395 жін.). Із них шляхти правної – 1 будинок, 4 особи (3 чол. і 1 жін.); шляхти правної, що служить в скарбі, – 1 будинок, 5 осіб (3 чол. і 2 жін.); шляхти чиншової – 26 будинків, 139 осіб (77 чол. і 62 жін.); скарбових селян українців – 22 будинки, 96 осіб (52 чол. і 44 жін.); скарбових селян-волохів – 87 будинків, 556 осіб (286 чол. і 270 жін.); циган – 6 будинків, 33 особи (21 чол. і 12 жін.); старовірів-пилипонів – 1 будинок, 8 осіб (4 чол. і 4 жін.)²⁰⁸.

Населений пункт Слободзея належав поміщику і графу Комарову, який сприяв збільшенню населення в цьому селі. Так звану «шляхту» (вільних поселенців-однодвірців) поміщик поселив на правах сплати «чиншу», тому частина поселення мала назву «шляхтчина». В 1822 році тут уже мешкало 560 осіб²⁰⁹. Пізніше Слободзея перейшла від графа Комарова поміщику М.К.Сулятицькому, а потім його нащадкам з 4100 дес. лісу²¹⁰.

У «Топографічному і камеральному описі» є також відомості про поселення Будей. Вище від цього села, під самим лісом на правій стороні р. Кодима, розмістилася пилипонівська слобода (старовірів) із каплицею, де проповідував дяк. Каплиця належала

²⁰³ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.20.

²⁰⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.52-53.

²⁰⁵ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.187.

²⁰⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.178.

²⁰⁷ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.177.

²⁰⁸ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.179.

²⁰⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.51.

²¹⁰ Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.188.

до куренівського приходу, у якому правив пилипонівський священник». М. Карачківський припускав, що пилипонівська слобода стояла на тому місці, де тепер куток – Слобідка, а стара Слобода зіллалася із самим селом. В той час на річці існував «скарбовий невеликий млин на один постав, а при греблі цього млина став»²¹¹. За селом проліг Березівський яр – названий від с. Березівка, розташованого на правому боці р. Кодима; а інший яр, де «знаходилися невеликі хутори для утримання худоби, фільварку, току і сінокоси», називався Чабанка²¹². На кінець XVIII століття у с. Будеї налічували 150 будинків та 746 осіб (405 чол. і 341 жін.). Із них шляхти службової – 1 будинок, 3 особи (1чол. і 2 жін.); шляхти чиншової – 21 будинок, 78 осіб (44 чол. і 34 жін.); скарбових селян-українців – 110 будинків, 582 особи (320 чол. і 262 жін.); циган – 1 будинок, 4 особи (1 чол. і 3 жін.); пилипонів – 17 будинків, 79 осіб (39 чол. і 40 жін.)²¹³.

В той же час у с. Лабушна зареєстрували 123 будинки, 811 осіб (409 чол.і 402 жін.). В тому числі шляхти правної – 3 будинки, 16 осіб (8 чол. і 8 жін.); шляхти чиншової – 1 будинок, 4 осіб (2 чол. і 2 жін.); духівництва уніатів – 1 будинок, 4 особи (2 чол. і 2 жін.); скарбових селян-українців – 64 будинків, 373 особи (190 чол. і 183 жін.); скарбових селян-волохів – 50 будинків 398 осіб (200 чол. і 198 жін.); циганів – 2 будинки, 9 осіб (4 чол. і 5 жін.); пилипонів – 2 будинки, 7 осіб (3 чол. і 4 жін.)²¹⁴.

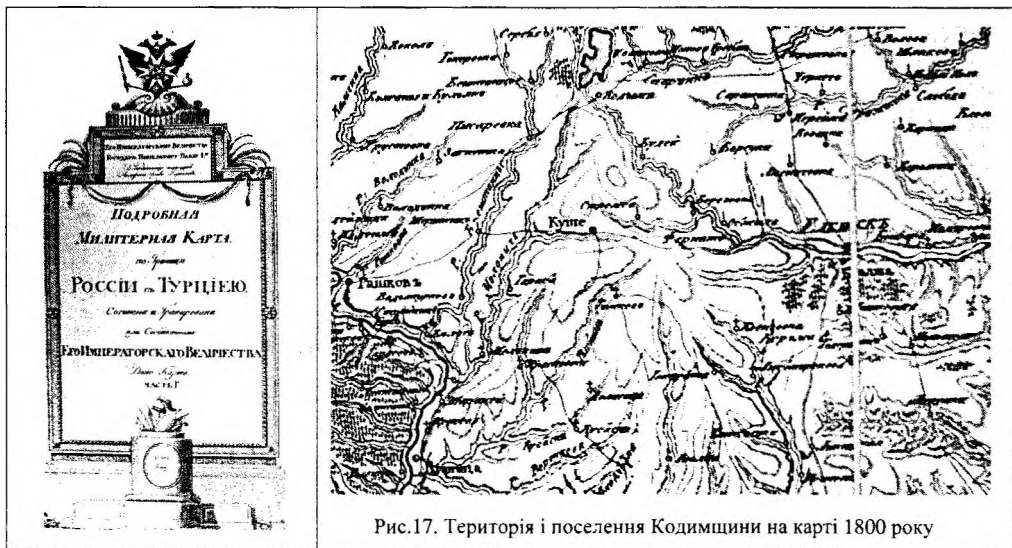

Рис.17. Територія і поселення Кодимщини на карті 1800 року

Названі вище поселення, в тому числі Сербі, Баштанків, Загнітків, Кодима, Писарівка, Шершенці, Будеї, Тимкове, Круті, Стримба та інші, позначені на «Детальній міліарній карті по кордону Росії і Туреччини 1800 року (див.Рис.17).

²¹¹ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.164.

²¹² Карачківський М. Північно-Західна Балтшина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.165.

²¹³ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.164.

²¹⁴ Карачківський М. Північно-Західна Балтшина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.176.

1.4. КНЯЗІ АБАМЕЛІК

У кінці XVIII століття біля м. Круті отримала землю родина князів Абамелік.

Названа сім'я походила від знатного старовинного тифліського і вірменського роду, який брав свій початок від князів Маріобізьких Агдезинських. Представники роду Абамеліків переселилися із Курдистану до Грузії 1421 року. З цього роду вийшли вірменські священики, серед них Сімеон Оханович Абамелік (Семен Іванович, 1743 р.н. – дата смерті невідома). З одруження його доньки Олени (1770–1836) із грузинським царевичем Давидом Георгієвичем (помер 13.05.1819) родині Абамелік надали титул князів третього ступеня: Сімеону Охановичу грамотою Кахетинського царя Іраклія

Давид Георгієвич

II від 29 березня 1788 року, а його брату Абелю Охановичу – з 1 березня 1794 року. В Росію Абамеліки перебралися на рубежі XVIII–XIX століть, а після приєднання 1801 року Східної Грузії (Картле-Кахетинського царства) до Російської імперії остаточно тут оселяються. За наказом імператора Олександра I, до Петербурга був також вивезений із сім'єю царевич Давид, де мешкав до останніх років свого життя, не залишивши по собі нащадків.

На своїй новій батьківщині князі Абамелік, крім земель в Росії (Тульській губернії) також отримали наділи в Україні (Балтському повіті Подільської губернії). Відомо, що на 1795 рік містечко Круті уже належало князям Абамелік. Першим відомим власником Крутів став Петро Абамелік – син Семена Івановича. Після переїзду з Грузії до Росії Петро Семенович служив в російській армії. У військових хроніках князь Петро Абамелік згадувався у званні штабс-ротмістра і підполковника лейб-гвардії гусарського полку. Він брав участь у Вітчизняній війні 1812 року з французами, а в бою під селом Красним навіть отримав шаблю з написом «За хоробрість». У відставку П. Абамелік вийшов в чині полковника і помер 1844 року²¹⁵.

Гусар Лейб-гвардії
гусарського полку

У кінці XVIII століття у самому містечку Круті налічували 243 будинки, 900 осіб (437 чол. і 463 жін.). Серед них шляхти правничої дідичної – 2 будинки, 7 осіб (3 чол. і 4 жін.); шляхти правної службової – 4 будинки, 14 осіб (9 чол. і 5 жін.); шляхти правної чиншової – 91 будинок, 160 осіб (81 чол. і 79 жін.); гусар, що раніше служили у Любомирського, – 8 будинків, 35 осіб (17 чол.

²¹⁵ Асадов Ю. 1000 офицерских имен в армянской истории: историко-биографические очерки. – Пятигорск, 2004.

і 18 жін.); міщан-євреїв – 70 будинків, 219 осіб (97 чол. і 122 жін.); угорців – 1 будинок, 2 чол.; скарбових селян-українців – 37 будинків, скарбових селян волохів – 28 будинків, циган – 2 будинки – усіх разом 463 осіб (228 чол. і 235 жін.)²¹⁶.

Відомі навіть дати поселення в Крутях окремих родин. Так, за роками тут оселилися Макарський Тихон та відставний рядовий Василь Колянковський – з 1800 року; Терлецький – відповідно 1805; Яким Яблонський та Григорій Лучицький – 1820; Боярські Павло, Агафон, Митрофан – 1830 року; Станішевські – з 1839; Іван Чечельницький – 1840, Маньківські – 1834 року²¹⁷.

За сприяння Петра Абамеліка, у містечку відкрили Крутянське духовне повітове училище (в народі іменувалася «бурсою»), що проіснувало тут до 1860-х років. Ініціатором створення і наглядачем Крутянського училища став протоієрей Євфимій Ілліч Лозинський (1811–30.02.1876 рр.). Для семінарії князь Абамелік пожертвував (1835) свій власний дім. У наступному році о. Євфимій відкрив бібліотеку із книг, подарованих Петром Абамеліком та іншими благодійниками. Сам Є.І.Лозинський із 1832 по 1842 роки обіймав посаду настоятеля Балтського міського собору²¹⁸.

Училище в Крутях вважалася одним з кращих у Балтському повіті. Вісім років в Крутянському училищі працював син священика із с. Окниць Ольгопольського повіту, кандидат богословських наук Феофан Драгомирецький. Він закінчив Київську духовну академію і викладав до цього у різних навчальних закладах України. Наглядачем

Архієпископ Нектарій

вказаного училища Ф. Драгомирецький став 1840 року²¹⁹. У Метричній книзі церкви Покрова Крутів за 1847 рік згадується «вчитель нижчого училищного відділення Крутянских училищ Ієремій Савів Гарнішевский» (див. Дод.№4).

1846 року Крутянське училище оглядав майбутній архієпископ Нижегородський і Арзамаський (1860 –1869), а на той час магістр Покровського монастиря в м. Бар – о. Нектарій (Надеждін Микола Самуїлович, нар. 30.11.1819 в м. Моршанське Тамбовської губернії – помер 11.09.1873 в м. Бар на Поділлі).

²¹⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.176.

²¹⁷ Кам'янець-Подільський державний архів.- Ф.112.-Оп.2.- Спр.4221.

²¹⁸ Никольский А. (Половцов). Некролог // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский, 1876. – №7. – С.183-186.

²¹⁹ Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. – Вып. Девятый / Под редакцией священника Евфимия Сеницакого: Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1901. – С.47.

У свій час в Крутянському духовному училищі, із 1843 по 1851 роки, навчався український письменник, зачинатель українського соціального роману, етнограф, педагог та громадський діяч Анатоль Патрикесевич Свидницький (03.07.1834 – 18.07.1871).

Першим серед діячів української літератури, хто спромігся відтворити біографію та проаналізувати на початку ХХ століття творчість самого письменника, був Микола Зеров. Завдяки його пошукам сьогодні відомо, що походив Анатоль Свидницький із сім'ї священика. Батько А.Свидницького, отець Патрикій, служив в 1832-1834 роках дияконом у с. Крутеньке, а потім переїхав до Гайсинського повіту. Крім Анатolia, майбутнього письменника, в родині о. Патрикія виховувалися інші діти, старший син Яків (народ. 1832), молодші Ісайя (нар. 1836) та Амос (нар. 1845) і дві доньки: Марія та Уляна (Юлія, нар. р. 1842). Із трьох старших синів о. Патрикія один Яків вийшов у панотці (також закінчив Крутянське училище і був одним із кращих його учнів); двоє інших – Анатоль і Ісайя – спробували прокладати собі життєву доріжку за власним бажанням. Сам А.Свидницький, після навчання, працював у Миргороді, на Чернігівщині, в Одесі і Києві. Був одружений з дочкою лікаря Івана Величківського – Оленою. мав четверо дітей (відомо лише про дочку Юлію і синів Василя та Івана)²²⁰.

Свої власні спогади про містечко Круті та навчання А.Свидницький помістив у романі «Люборацькі», де записано: «Круті, місто на Поділлі в Балтському повіті; стоїть воно на двох горах і має <...> в собі дві парафії: міську і другу, де нема жодного жида. Як їхати від Кодими, то в'їжджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатися поміж хати й хатки, поки доберешся до «міста». «Місто» – то саме чоло містечка; по самій середині чотири гранястий пляц, де ярмарок стає, кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих луччих домів – все жидівських. Нема в цих рядах жодної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься перія, – це повздожня перія, то поперечна. Це саме чоло міста: тут найбагатші купці, тут крамниці і все... Серед пляцу колода стоїть. За главними періями, чим далі від міста – дімки все дрібніші, жиди все бідніші, все більше неохайності.

²²⁰ Анатоль Свидницький, його постать і твори // Микола Зеров. Від Куліша до Винниченка: нариси з новітнього українського письменства. – Електронна бібліотека української літератури (www.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Zerov-Vid-Kulisha.pdf). – С.69-79.

Як іти та іти, то кинеться в очі, що вийдеш на пусте місто, де ні однісінької хати; а там ізнов починаються за будинки, і всі на другий штиль: де двірок стоїть, де просто як сільська хата.

Це вже пішли хрещені люди. Так всюди; і ніде нема того, як в правобіцькій Україні, що живуть мішма, – що й не впізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом де-небудь особий пляц, де також стають ярмаркові – уже з кіньми та з товаром. Цей пляц зветься торговиця і ділиться на кінську торговицю і на волову торговицю. Кому, що завгодно купити, так і знає, куди вдаритися, де чого шукати. То таке місто Круті. Поза містом живуть хрещені люди, – і місто наче в загорожі. На захід сонця поза місто йде поперечний яр; і яром вода слизить. Цей яр сходиться з поздовжнім, що ділить Круті на дві половини – міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, зуть: ця магалá, та магалá – нібито: ця сторона, та сторона – де хто живе, ту сторону і зве: ця магалá...».

Про економію князя Абамеліка і школу у А.Свидницького написано: «Їдучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже доїжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим городом, – двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий пляц, штахетами обгороджений. Проти воріт навпоперек якийсь забудинок – тож мурований – немазаний був, то й видно, що з білого каменю. Це станя [стайня, авт.], маштарня [возовня, авт.], броварня [пивоварний завод, авт.] і комора під одним дахом, а той двірок – класи. Князь дав. Класи біля міста стоять на косогорі, – як іти від воріт, стоять по праву руку, і по дорозі по тім же боці на стороні розбитий дзвінок висе...»²²¹. В школі «ступанка не довга була, сходців шість, а там вправо іще ступанка в сінці – на два сходці. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилося, уздыхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелічив. Топтався і я тут... Здається, з меншим острахом ставали люди перед суд інквізиції, як отут. Душа було завмре, зовсім завмре, як мухи восени. І землі під собою не чуєш, і світа перед собою не бачиш; тільки в вухах шумить та серце б'ється, як рибка на гачку. Вертаєшся було, то наче ззаду чорт доганяє, – так помикаєш. Аж тоді трохи відійде на серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою...»²²². І далі про сам клас: «Треба зігнутися, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть – сволок підпирає; коло самісінького порога – мисник, а по другий бік – піч... Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кровати, аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити бога. На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни

²²¹ Люборацькі. Сімейна хроніка. Роман / Свидницький А. Роман, оповідання, нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С.40, 44.

²²² Люборацькі. Сімейна хроніка... – К., 1985. – С.45.

білою, і підведеного чорним. На глухій стіні килим висе, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини, і на ній написано: «Nota». Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи – «мужичить» [розмовляє українською, авт.]. Її доти треба носити, доки не спіймеш другого в такій же провині. Кожного, хто «мужичив», записують в журнал і за кару назначають вивчити скількадесят латинських слів підряд – до трьох раз, а там уже б'ють. Від ноти висе мотузок, як нашільник. Тут, під стіною і кровать старшого. На дверях написано по первій значці кожного дня в неділі по рядку: «Н», «П», «В», «С», «Ч», «П», «С»; і над кожною написано число дня – останнє число п'ятнадцяте липня. Ці значки, опріч того, щей так толкують: (Н) не пий, (П) попе. (В) вина. (С) сиди. (Ч) читай, (П) письмо, (С) святе...»²²³. «В духовних школах старші – а ше в давнину – мали велику власть, навіть мали право різками дати; то їх тіні боялася дівора і сиділа нишком. нічирк<...>»²²⁴.

В першій чверті XIX століття церква Пресвятої Богородиці уже потребувала ремонту. Нову церкву, з такою ж назвою, збудували 30 серпня 1819 року. Храм освятив Балтський протоієрей Петро Товстицький²²⁵. Церква Покрови діяла і в 1830-х рр.²²⁶.

З іменем Петра Абамеліка пов'язане переобладнання в 1833 році іншої – замиської церкви Різдва Богородиці, до приходу якої входили частина самого містечка Круті та навколишні хутори, в тому числі поселення Петрівка. Виконали це за допомогою прибудов з фронтонами на 4-х кам'яних колонах із західної, північної і південної сторін, а посередині храму звели дерев'яний купол на 16 колонах. При церкві також влаштували дзвіницю. Після цього вона стала хрестоподібною²²⁷. А.Свидницький повідомив: «Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абамелік і не жалував коштів. І в хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить; вирізали пляц на цвинтар і вигнали храм божий на диво дивнеє на весь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів – піддашки на товстих мурованих стовпах. Що вже повироблювано горорізьбою, то ніщо казати! Долівка камінням виложена, плитами – і по даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так і піде якийсь голос – не луна, а задзвенить – тр-р-р! З трьох сторін такі піддашки. На кожній хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. Посередині, де сходяться хрестом балки, баня виведена зкругла-гранчаста; одна гранка більше, а друга менша, і на кожній більшій гранці вікно, а на меншій – замість вікна маняк з чорного мармуру, кажуть, проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена; та ще не остання: на великій бані шия – тож з вікнами

²²³ Люборацькі. Сімейна хроніка... – К., 1985. – С.43.

²²⁴ Люборацькі. Сімейна хроніка... – К., 1985. – С.104.

²²⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.45.

²²⁶ Труды Подольского церковного историко-археологического общества (ТПЦИАО), 1916 г., Т. 12. – С. 172.

²²⁷ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.44-45.

– вже з білої бляхи – маняки, і тож з стовпами на шиї – голова, там маленький перехват, і зверху яблуко, а на ньому хрест стоїть. Тут дах покрито білою бляхою, і як сонце сяє, то він так і миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сіре, що в зелене, стоять по праву руку, – хоч по-китайськи, проте, якимось до смаку; а тоді були тільки в сіре помальовані. Любо оком глянуть на цю церкву! Здалеку здається, що вона на воздусі стоїть – так вище хатів; і будівля якась легесенька. Незважаючи на те, що церква чимала махія, а здається легка така, аж вгору зноситься, мовби летіти хоче і тільки жде, нім помоляться добрі люди, а там і вознесеться. І в середині церква хороша, багата; і мальовання дороге – святі наче живі стоять, а над головою, над крилатим ліхтарем, дух святий – і не так що, як проміння там-то вдатне змальовано! О як після дощу, коли хмара за гору засувається і сонечко от-от має вигріти. то по небі якраз таким промінням стріля, як тут духа святого намальовано.

А золота в церкві – аж капає<...>. Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок вище коліна зкругла-гранчастий; на підмурку по краях – саме де гранки сходяться, пообабіч помуровані стовпи – всіх шість пар, здається, вишиною сажень в три; на тих стовпах мурований піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко і на яблуці хрест. Стоїть собі дзвіниченька, і хрест на ній наче пишається; наче йому величніше стояти на такім пишнім забудівлі<...>²²⁸.

Для першої чверті ХІХ століття відома «Генеральна карта Подільської губернії», видана в Атласі Російської імперії 1823 року²²⁹. На жаль, рукописна карта подає інформацію лише про основні поштові дороги. На картографічному документі відсутні більшість населених пунктів сучасного Кодимського району, проте позначено містечко Круті, через яке у вигляді хреста проходили дві проїжджі дороги: перша – із містечка Рашків до повітового міста Балта; друга – із півдня на північ, від містечка Ягорлик, розміщеного біля Дністра, до Ямпільсько-Ольгопольської губернської дороги. Північніше Крутів, позначено ще один населений пункт сучасного Кодимського району – це село Французьке (див. Рис. 18).

У 1852 році священик Никодим Міхневич із с. Стара-Вербка Ольгопольського повіту зібрав етнографічні повідомлення про населення регіону, до якого також відносилися села

²²⁸ Люборацькі. Сімейна хроніка. Роман / Свидницький А. Роман, оповідання, нариси. – К.: Наукова Думка, 1985. – С.41-42.

²²⁹ Повна назва: Генеральная карта Подольской губернии с показанием почтовых и больших дорог, станции и расстояния между оными верст. Сочинена по новейшим и достоверным сведениям 1820 года в Санкт-Петербурге / Атлас Российской империи 1823 года: Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского, расположенный по губерниям на двух языках, Пядышев В.П., Санкт-Петербург, 1823. – Лист 2.

сучасного Кодимського району. У своїй невеликій статті він зазначив, що в Одесу від містечка М'ясківка через с. Гарачківку проходив так званий «Шпаків шлях». Біля поселення Попелюхи він повертав у Балтський повіт через містечко Кодима. Історики другої половини XIX століття вказували, що Шпаків шлях пролягав від Немирова поміж Брацлавом і Красним, далі йшов біля Шпикова, а потім поміж Тиманівкою і М'ясківкою до Кодими і Крутів²³⁰.

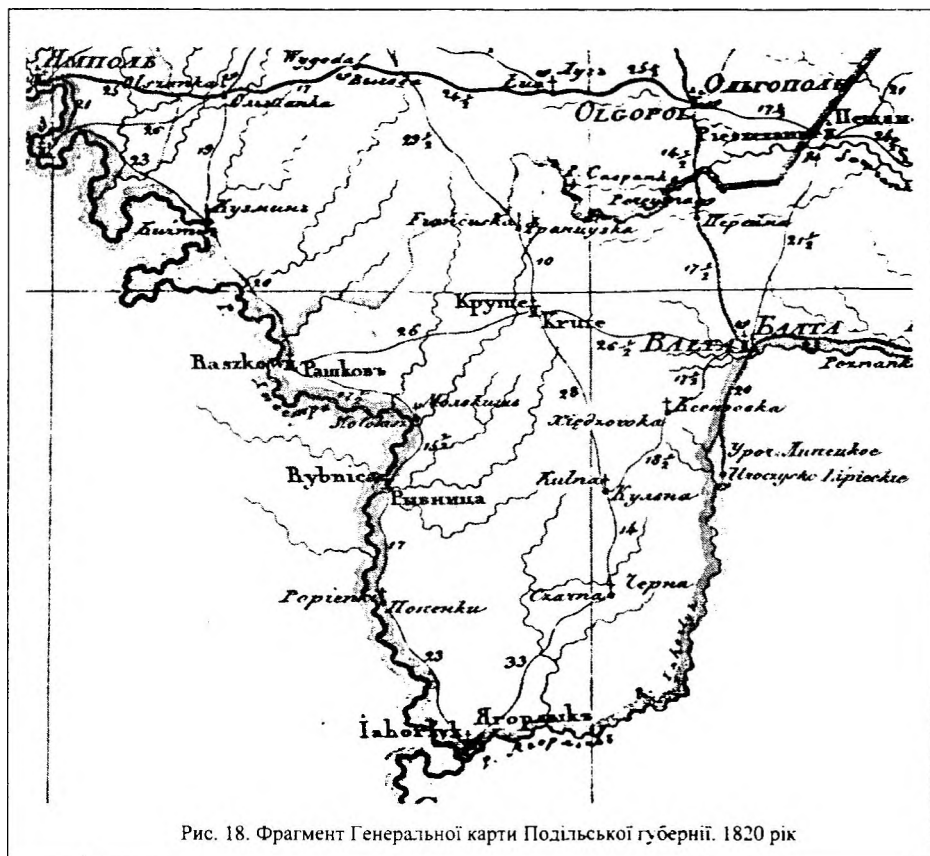

Рис. 18. Фрагмент Генеральної карти Подільської губернії. 1820 рік

За свідченнями Анатолія Свидницького, Шпаків шлях проходив тією ж місцевістю по якій пролягає сучасний шлях Кодима – Балта. А мешканці села Будеї ще й досі пам'ятають корчму Махтули, що стояла край дороги «біля грушечки». У романі «Люборацькі» А. Свидницький згадав також про шинок. В описі дитинства героя роману Антося Люборацького, що мешкав після смерті свого батька «на тій магалі – за містом [Круті, авт.] та за яром, на крутій горі у шляхтянки пані Петрової», він зазначив так: «Вийшли на степок – цілина за селом ще перед дільницями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця і на полудень; під сонце зараз же долина і друга гора; по горі вітряки і хатки по узгір'ю; а на полудень верств за сім поперечну гору видно, на горі

²³⁰ Антоний Й. На Шпаковом шляху: рассказ из быта Подолии н.18 в. – Киевская старина. 1887 г.. – № 4. – С. 703.

ліс і шинок»²³¹. Дорогу із Крутів через поселення Крутянське (сучасна Олександрівка – авт.) до Будеїв добре видно на карті 1851 року (див. Рис. 19).

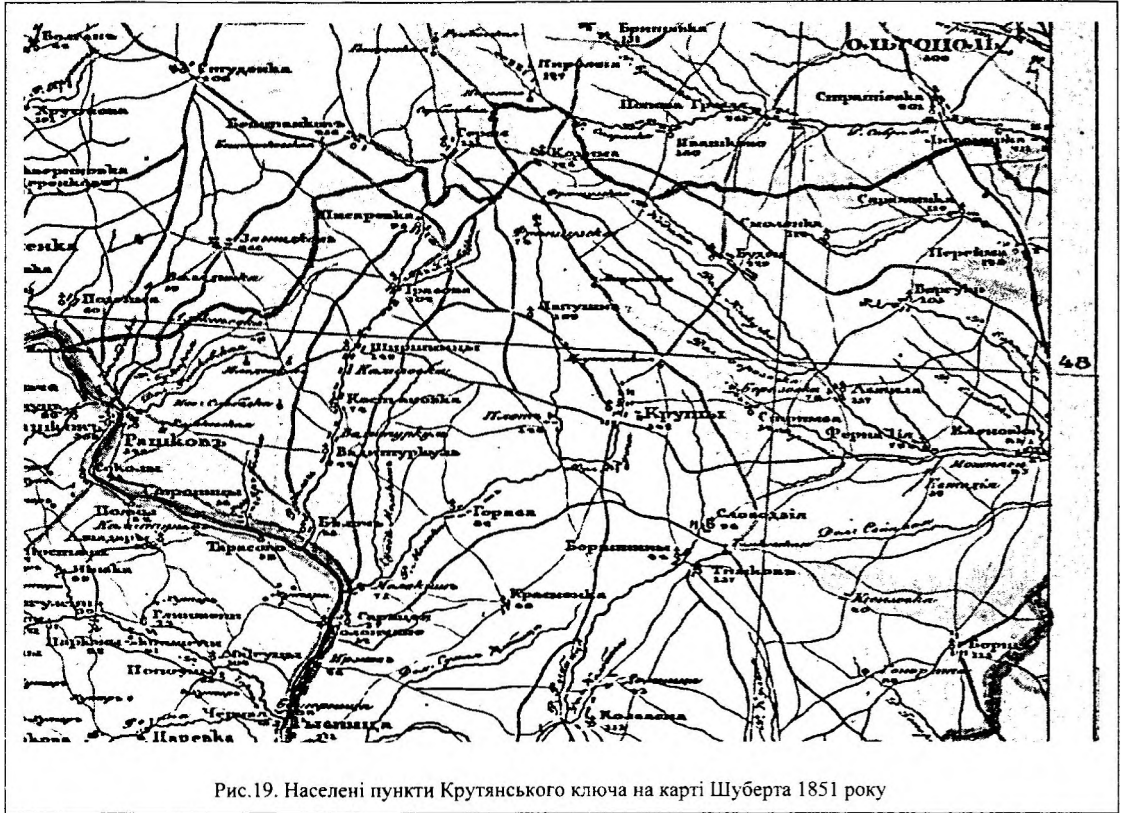

Рис.19. Населені пункти Крутянського ключа на карті Шуберта 1851 року

Згідно легенди, записаної Никодимом Міхневичем, «Шпаків шлях» отримав свою назву від «невідомого українського козака Шпака, який проїздив цією дорогою із своїм загоном, але зустрівшись із російськими частинами в часи імператриці Катерини II, поклав тут свою голову»²³². За іншою версією, Шпак був одним з відомих чумацьких отаманів, який добре знав чумацьку справу, шляхи та найкращі місця для перепочинку чумаків. Про козака Шпака, сучасника С.Палія, ми повідомили вище, і мешкав він значно раніше часів Катерини II. Народна пам'ять зберегла згадку про отамана Ф. Шпака; саме він, після захоплення Немирова полковником Самусем в 1702 році, узятих там полонених поляків продав туркам в Дубоссари, і від того нібито шлях, яким їх вів отаман, прозвали Шпаковим²³³. У другій половині XIX ст. чумацтво занепало, і в цей час можна говорити лише про перевізників.

Навесні другої половини XIX століття Шпаковим шляхом розпочинався рух перевізників і всілякого торгового люду, які перевозили пшеницю в Одесу. Коли ціни на

²³¹ Свидницький А. Люборацькі / Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка. 1985. – С.103-104.

²³² Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде... Ч.6., кн.1. – Санктпетербург, 1852. – Отд. VI. – С.23-24.

²³³ Антоний Й. На Шпаковом шляху: рассказ из быта Подолии н.18 в. – Киевская старина, 1887 г.. – № 4. – С. 701.

хліб в Одесі піднімалися, валки ставали багатолюдними, і нерідко вози займали дорогу у два ряди. Але найбільший рух селян і торговців фіксували на св. Трійцю, коли в Балті проводили ярмарок. Балтські купці в цей час завозили до своїх лавок різноманітний товар. Згідно Пам'ятної книжки Подільської губернії на 1859 рік, перший ярмарок у Балті проходив з кінця травня – початку червня на свято Троїці, другий – у липні в день св. Петра і Павла²³⁴.

Никодим Міхневич також повідомив, що «більша частина товарів йшла через Ольгопольський повіт на російських трійках; за ними, брязкаючи дзвіночками, плелися жидівські каруци, криті білими полотнами, з товарами оптових і мілких купців з Бердичева, Кремінця, Умані та інших місць. Далі вели ручних коней. везли екіпажі, дерев'яні вироби – колеса, вулики, ободи, господарчі знаряддя, за якими йшли місцеві мешканці. Потім везли мізерний товар промисловики Волині – дошки і дьоготь, або смолу, і на самкінець рухалася маса жидів, дюжинами на одному возі, з новим запасом хитрощів і обманом. Такий рух трактами Ольгопольського повіту бував і у зворотному напрямку на четвертий і п'ятий день після Трійці»²³⁵. Ярмарок у Балті залишався важливим ринком збуту і обміну товарами. Для прикладу: 1857 року на Святотроїцький ярмарок товарів привезли на 1.063.807 руб., а на Петропавлівський – на 1.177.082 руб. Продаж товарів на першому тоді складав 144.411 руб., на другому – відповідно 453.354 руб.²³⁶.

В самому містечку Круті щорічно діяли чотири ярмарки. Перший розпочинався під Новий рік, другий – на св. Георгія (6 травня), третій – на св. Іллі (2 серпня), а четвертий – на Покрову (14 жовтня)²³⁷. Про ярмарок за містом повідомив А.Свидницький (див. вище). Із визначних будівель у Крутях, в першій половині XIX століття залишалася корчма, розміщена у центрі містечка. В «Топографічному і камеральному описі...» зазначено: «казенна, велика, кам'яна продовгувата зроблена корчма, що називалася місцевими «австерією»; мала в середині новий і великий заїжджий двір, а по краях по дві в кожному із кутів у два поверхи світлиці, під якими по обидва кінці два казенні кам'яні, доволі великі погребі»²³⁸.

²³⁴ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год с двумя фотографическими видами г. Каменца изданная Редакцией Подольских Губернских Ведомостей. – Каменец Подольск: Тип. Губ. Правл. 1859. – С.117.

²³⁵ Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде... Ч.6., кн.1. – Санктпетербург, 1852. – Отд. VI. – С.23-24.

²³⁶ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск. 1859. – С.118.

²³⁷ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск. 1859. – С.117.

²³⁸ Карачківський М. Північно-Західна Балтішина... // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.193.

В містечку Кодимі проводилися щоденні (крім суботи) невеличкі ярмарки. Усі вони тривали не більше першої половини дня. На ярмарки купці із Крутів та Чечельника привозили свій роздрібний товар, а селяни із навколишніх сіл – доволі хліба, масла, сала, городини та різної худоби і фури лісу. Більшість селян і купців скуплялися тут для своєї власної потреби, але були й оптовики, що брали товар для перепродажу в інших місцях, де ціну давали дорожчу²³⁹.

Важливим є повідомлення о. Никодима Міхневича про використання в поміщицьких маєтках машин для обмолоту зерна. В той час молотильні агрегати складали важливу складову у господарстві. Зерно на продаж заготовляли зразу ж, не зважаючи на погоду, і притому руки, вільні від ціпків, використовували на інших роботах. Корпус молотарки виготовляли із будівельного лісу. Це була велика на той час споруда, яка потребувала сили восьми коней, із переміною їх по два рази на день і 36 робітників обох статей. Машини молотили в день до 120 кіп пшениці [копа – стіжок із 60 снопів пшениці, таким чином машина за день молотила 7200 снопів, авт.]. Були також машини з меншим виробітком²⁴⁰. Коли працювала така машина, шум від її колеса чули за кілометри.

Не менш цікавим, з етнографічного погляду, в описах названого священика подано побут та звичаї українців. Хоча вони стосуються Ольгопольського повіту, проте їх можна віднести також і до поселень тодішнього Балтського повіту (див. дод. №3). Більш повний огляд фольклорно-етнографічної минувшини Поділля подав згаданий нами А.Свидницький. Найбільш відомі його нариси і статті: «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського», «Великдень у подолян», «Залишки від часу доісторичного: народні повір'я». В одному із своїх нарисів він зазначив, що на «Поділлі у нинішніх її межах, в Балтському повіті, поміж Бугом і Дністром, Кодимою і Дністром, існує свято русалії, яке співпадає із першим днем Петрова посту, проводиться молодіцями, без участі чоловіків і дівчат, під відкритим небом (на степку) і, якщо можливо, біля води. В Ольгопольському, в Гайсинському, Брацлавському і інших повітах, навіть немає слова русалка...»²⁴¹.

Після смерті Петра Абамеліка землі навколо Крутів перейшли у власність його рідним братам. За переказами старожилів, на честь князя Петра Абамеліка названо один із населених пунктів Кодимського району – це село Петрівка. В історії міст і сіл УРСР є

²³⁹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.162-163.

²⁴⁰ Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде... – Санктпетербург, Кн.1, Ч.6. – 1852. – Отд. VI. – С.26.

²⁴¹ Свидницький А. Великдень у подолян (по поводу «Быта подолян» Шейковского. Выпуск 1-й, 1860 г., Киев) / Анатолий Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С.456.

повідомлення про те, що село Петрівка згадується 1795 року ²⁴². Автори книги мають підстави вважати, що Петрівка виникла значно пізніше, спочатку як хутір, і лише у 1850-х роках перетворилася на село. Нижче про це буде сказано більш детально.

Найбільш відомими серед братів Петра Абамеліка були Іван (1768–1828), Давид (1774–1833), Георгій (капітан), Олександр (корнет). Захарій (Лазар, народився близько 1770 р., з 1818 надвірний радник, в 1818–1824 з перервами служив губернатором, володів нероздільно з братами 724 душами в Балтському повіті).

Про близьких родичів Петра Абамеліка маємо такі відомості: *Іван Семенович Абамелік* (07.01.1768–23.08.1828) переїхав до Петербурга 1798 року і з наступного року служив в артилерії; 1810 – став полковником, а 1821 – генерал-майором. Обіймав посаду начальника арсеналів у Києві і Петербурзі, вивчав артилерійську справу в Берліні. За своє життя брав участь у військових кампаніях при Аустерліці (20 листопада 1805 р., Австрія), Гутштадті (24 травня) і Фрінланді (2 червня 1807 р., Пруссія); у Вітчизняній війні 1812 року при Бородіно (26 серпня) та закордонних походах (1813–1814 рр.), побував у Парижі 18 березня 1814 року. За свою військову кар'єру і бездоганну службу отримав 16 жовтня 1821 року орден Св. Анни I-го ступеня.

Давид Семенович Абамелік (10.03.1774 – 23.10.1833) служив в російській армії з 15 років. Кар'єрний ріст його був досить швидким: корнет лейб-гвардії гусарського полку з 29 жовтня 1798 року; ротмістр із 6 травня 1807 року; полковник і командир ескадрону лейб-гвардії Гусарського полку з 30 грудня 1815 року. Князь Д.С.Абамелік брав участь у поході російської армії проти Наполеона Бонапарта у 1805-1807 роках. На початку вторгнення Наполеона в Росію 1812 року Д.С.Абамелік перебував у складі 1-ї Західної армії Барклая де Толлі. На головному напрямку цієї армії тоді діяли 4-и ескадрони вказаного полку (входили до 1-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф.П.Уварова). Ще один запасний ескадрон лейб-гвардії Гусарського полку перебував на Петербурзькому напрямку, у зведеному гвардійсько-кавалерійському полку корпусу генерал-лейтенанта П.Х. Вітгенштейна. Із самого початку гвардійськими гусарами командував полковник Н.Я.Мандрика, а після його поранення полк очолив полковник Д.С.Абамелік.

Молодий полковник відзначився при Бородіно (24–26 серпня 1812), Тарутині, Малоюрославці, В'язьмі (вересень–жовтень 1812). На початку 1813 року у битві біля с. Красне він захопив 175 ворожих вояків. Під час закордонного походу Д. Абамелік брав участь у боях в королівстві Саксонії, при Люцені і Бауцені (1813). За свою звитягу мав

²⁴²Петрівка: Населені пункти, центри сільських і селищних рад Кодимського району // Історія міст і сіл УРСР: Одеська область. – К.: АН УРСР, 1969. – С.530.

нагороди: орден Св. Анни IV ступеня (1806), орден «За Достоїнство» (Пруссія, 1807), орден Св. Володимира III ступеня і орден Св. Анни II ступеня (1813). Орден Св. Георгія IV ступеня отримав за битву при Фрінланді. Тоді, 2 червня 1808 року, полковник Давид Семенович замінив полковника Загряжського і прийняв на себе командування ескадроном та кинувся на переважаючого противника, чим стримав наступ французів на позиції росіян. Крім того, разом з штабс-ротмістрами Бороздіним і Забеліним відбив три гармати, захоплені ворогом у Воронезького мушкетерського полку, а також визволив з полону підполковника Свечина.

Пізніше Давид Семенович призначався командиром Таганрозького (1815–1816), а потім Борисоглібського (1816–1818) уланських полків. Отримавши чин генерал-майора 30 серпня 1818 року, став командиром 2-ї бригади 2-ї уланської дивізії і залишався на цій посаді до 1824 року. Потім вийшов у відставку, а 1826 року знову став командиром резервної бригади 4-го резервного кавалерійського корпусу. Служив до 1829 року.

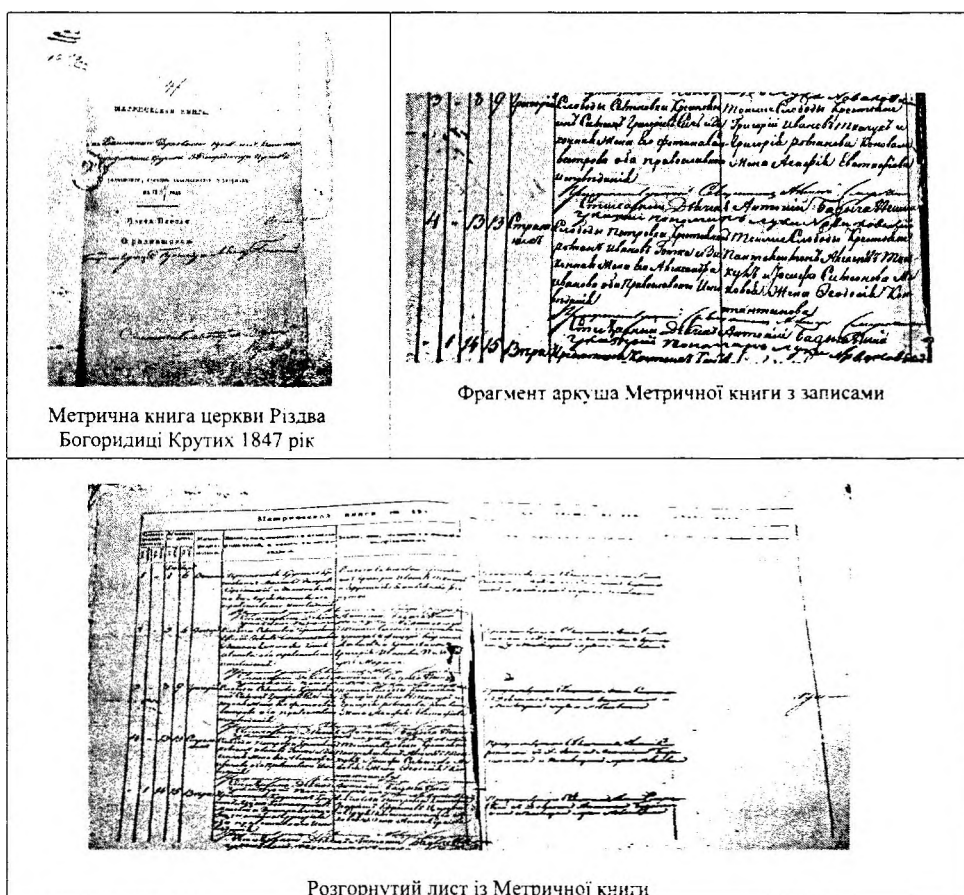
Давид Абамелік читав і писав вірменською, російською, грузинською, вільно розмовляв турецькою. Був одружений на доньці засновника Московського інституту східних мов Іоакіма Лазаряна – княгині Марфі Лазарян (Марфа Якимівна Лазарєва, померла 19 червня 1844). Мав синів Семена Абамеліка-Лазарєва (1815–1888), Іоакіма (Аким, 1819–1885, відставний поручник), Артема (1822–1885) та доньок Катерину (1817 р.н. – дата смерті невідома), Софію (1822–1889) і Анну Абамелік-Баратинську (1814–1889).

Із дітей Давида Семеновича найбільш відомим став *Семен Давидович Абамелік*. Народився він 1816 року в Санкт-Петербурзі, служив в російській армії і 1850 року, отримав чин полковника лейб-гвардії Гусарського полку. В цьому ж полку, 1838 року служив відомий російський поет М.Ю.Лермонтов, з яким був знайомий Семен Абамелік. Князь С.Д.Абамелік вийшов у відставку з 1859 року в чині генерал-майора. Після цього він зайнявся мистецтвом. За історичний живопис (полотно «Св. Стефан Пергамський») Петербурзька Академія мистецтв присудила йому у 1865 році звання художника. У 1873 році Семен Давидович одружився на доньці Христофора Якимовича Лазарєва – Єлизаветі (1832–1904) і став іменуватися князем Абамелік-Лазарєвим. Він також володів землями в Подільській і Тульській губерніях. Мешкав у Санкт-Петербурзі і після смерті 1888 року був похований на Вірменському цвинтарі. Мав від першої дружини синів Семена-старшого (1853–1855), Семена-молодшого (1851–1916 рр.) та доньок Олену (1854 р.н.), Катерину (1856 р.н.) і Єлизавету (1866 р.н.).

На честь князя С.Д.Абамеліка названо населений пункт Семенівка, що виник також у 1850-х роках. Але Петрівка та Семенівка відсутні на «Спеціальній карті західної

частини Російської імперії» Ф.Ф.Шуберта, перевиданій 1851 року (див. Рис.19). На північ від містечка Круті показано лише поселення Крутянське (Олександрівка). Даний факт можна пояснити тим, що автори вказаної карти при її перевиданні не врахували зміни, які відбулися на території краю в кінці першої половини XIX століття. Віднайдені авторами книги документи підтверджують, що Петрівка і Семенівка уже існували у даний період.

Зокрема, у фондах Державного архіву Одеської області збереглися Метричні книги Балтського повіту, в тому числі «Метрична книга церкви Різдва Богородиці» за 1847 рік²⁴³. В той час серед причту Богородичної церкви значилися священник Олексій Смеречинський (з жовтня Іоанн Гловацький), дяк Антоній Бадичанський та пономар Лука Новаківський. Благочинним Баштанського округу, до якого входив приход, був протоієрей Авксентій Белінський. Серед прихожан Богородичної церкви уже записані мешканці передмістя Крутів, Семенівки та Петрівки.

Метрична книга церкви Різдва Богородиці Крутих 1847 рік

Фрагмент аркуша Метричної книги з записами

Розгорнутий лист із Метричної книги

До речі, у цьому ж фонді за вказаний рік є також Метричні книги Покровської церкви Крутів і Хрестовоздвиженської церкви, розміщеної в Кодимі. Випис із Метричних книг церкви Різдва Богородиці і церкви Покрова вміщена авторами у додатку, і він, безперечно, стане цікавим для мешканців краю (див. дод.№4).

²⁴³ Метрическая книга из Баштанского духовного правления предместья Крутые во Богородичную церковь: родившихся, браком сочетавшихся и умерших. – Ч.І-ІІ // Державний архів Одеської області (далі ДАОО) – Ф.37. – Оп.8. – Спр. 1а. – Арк.198-217.

Що стосується Крутянського маєтку, то він управлявся уповноваженим від князя Абамеліка поміщиком Л.Колянковським і довіреними від останнього економами (в Крутів – поміщиком Ольгопольського повіту Петром Григоровичем Кострожицьким; в с. Петрівка – поміщиком Станьковським). Сам Л.Колянковський отримав від князя підтвердження своїх повноважень 1842 року, під час зустрічі із С.Д.Абамеліком у Балті. Крім вказаних осіб у Крутянському маєтку князя Абамеліка служили: писарем – Йосип Басюк, осавулом – Кирило Іванес, лісничим – Карл Беренс. Останній був підданим німецького королівства Ганновер, прибув до Росії і мешкав на основі виданого 29 серпня 1851 року паспорта. Мав дружину Венедикту, синів Леопольда, Петра і Еразма та доньку Каталіну. До осені 1855 року К.Беренс мешкав в Ольгопольському повіті (біля м. Чечельник) і служив лісничим у маєтку графа Гудовича, а потім переїхав до містечка Круті Балтського повіту. 18 березня 1856 року К.Беренс отримав інструкції від управителя Колянковського по Крутянському маєтку. Крім нагляду за лісом, у його обов'язки також входило отримувати оброк з населення, слідкувати за витратами зерна, наглядати за винокурнею, бджільництвом, скотарством і панськими будинками.

Із К.Беренсом пов'язана судова справа, що тривала із 1859 по 1866 роки. На думку мешканців Крутях, лісничий перевищив свої повноваження і вдався до самочинного покарання підданих князя Абамеліка. З цього приводу потерпілі селяни-однодвірці Григорій Петрович Станішевський, Софрон Ільїч Саницький та кишинівський міщанин Василь Андрієвич Адаменко написали скаргу до суду. Зведена справа міститься на 256 аркушах і нині зберігається у фондах одеського архіву²⁴⁴. Суть її зводилася до того, що 22 травня 1859 року К. Беренс викликав до винокурні вказаних вище осіб і в присутності обраних «судців» Михайла Коновала, Івана Івановича Мельника та Василя Гловацького наказав покарати кожного із них 10 ударами тернових різок із шипами за те, що «вони отримали за квітень оплату від фельдфебеля Іванова на утримання військових 3-ї роти 1-го батальйону Житомирського полку, розквартированих у Крутях, а кошти ніби-то прогуляли». Крім того, вони підписали квитанцію від мешканців висілку Семенівки і не повернули їм їхню частку оплати. Покарані в свою чергу пояснювали, що в числі усіх вільних міщан і селян від Крутів вони дійсно видали квитанцію на 34 осіб нижніх чинів, розквартированих в самому містечку у його мешканців, за що отримали від ротного 7 руб. сріблом, із них 5 руб. роздали усім тим, хто харчував військових, а 3 руб., за погодженням з іншими селянами, пожертвували на церкву Різдва Богородиці. Більше ніяких квитанцій вони не підписували, а мешканці поселення Семенівки отримали кошти окремо. Потерпілі лише поставили свої підписи за неграмотних селян Семенівки, таким чином

²⁴⁴ ДАОО – Ф.445. – Оп.1. – Спр. 738. – 256 аркушів.

управитель незаконно вимагав заплатити селянам Семенівки 3 руб. сріблом, витрачених на церкву. Скаржники також наголошували на тому, що іноземець Беренс не мав права карати селян, як підданих Російської імперії, оскільки таке право належало власнику маєтку і його управителю. Тим більше, що в даний час К. Беренс був лише писарем і касиром у маєтку князя. 28 червня 1860 року в суді під присягою з цього приводу також свідчили 24 селянина князя Семена Давидовича Абамеліка та священник Іоанн Гловацький, в тому числі від Крутів (у дужках зазначено вік) – Тодосій Петрович Козак (50 років), Гнат Прокопович Гончарук (55), Василь Микитович Коваль (45), Микита Васильович Чумак (45), Гнат Іванович Зарічний (35), Степан Васильович Чумак (34), Петро Кирилович Саницький (30); від Семенівки – Симон Григорович Сич (45), Іван Тимофійович Татарин (35), Никифор Семенович Коновал (50), Артем Никифорович Білий (25), Федір Мартинович Кодимський (35), Герасим Микитович Носач (44), Василь Матвійович Плотянський (26), Тодор Фомич Безштаньковський (50), Олександр Іванович Бордюжа (45); від Петрівки – Милиян Федорович Дворовий (60 років), Федір Єфтодієвич Носач (60 років), Роман Іванович Готка (60 років), Ананій Іванович Минилатій [варіанти Минілентій, Монолатій, авт.] (64 років), Федія Андрійович Тишкул (35 років), Йосип Семенович Тишкул (35 років), Григорій Іванович Гричишин (30 років) та Яків Іванович Минилатій (50 років)²⁴⁵. На 1866 рік згадані мешканці Крутьях: селяни – Григорій Григорович Бондаренко (60), Гаврило Іванович Столярчук (55), Степан Пилипович Дерев'янка (55), Яким Олександрович Гладковський (35), Северин Леонтійович Орловський (50); однодвірці – Володимир Мартинович Крижанівський (50), Андрій Васильович Маршалковський (42); продавець – Іван Йосипович Лапушинський (50)²⁴⁶.

Із близьких родичів Семена Давидовича відома княжна *Анна Давидівна Абамелік-Баратинська* (15.04.1814–25.11.1889), що народилася в Петербурзі. Напередодні її одруження імператор Микола I своїм указом від 20 квітня 1834 призначив Анну фрейліною імператриці. Після свого одруження (1835) Анна мешкала в Казані, де служив її чоловік Іраклій Абрамович Баратинський, брат відомого російського поета Євгенія Баратинського.

Анна Абамелік-Баратинська вільно володіла англійською, французькою і німецькою мовами. Перекладала з російської на іноземні мови і видавала в Європі твори О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, Ф.І.Тютчева, О.К.Толстого, М.О.Некрасова. З європейських мов на російську переклала Гейне, Шіллера, Байрона, Мура. У свій час (9

²⁴⁵ ДАОО. – Ф.445. – Оп.1. – Спр. 738. – Арк.107-108.

²⁴⁶ ДАОО. – Ф.445. – Оп.1. – Спр. 738. – Арк.311.

квітня 1832 року) чотирнадцятирічній Анні Абамелік у її дівочий щоденник записав свої вірші російський поет О.С.Пушкін («Княжні А. Д. Абамелік»):

Когда-то (помню с умилением)
Я смел Вас нянчить с восхищеньем,
Вы были дивное дитя.
Вы расцвели – с благоговеньем
Вам ныне поклоняюсь я.
За Вами сердцем и глазами
С невольным трепетом ношусь,
И Вашей славою и Вами,
Как нянька старая, горжусь.

Молодший син Семена Давидовича – *Семен Семенович Абамелік-Лазарєв (Сімеон Лазарян)* став знаменитим археологом та геологом. Народився Семен Семенович 1851 року в Москві. У молоді роки він захоплювався літературою, мистецтвом і археологією та мріяв про кар'єру науковця. У 1881 році юнак закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету із ступенем кандидата, потім служив у Міністерстві народної освіти. Після цього разом з художником В.Д.Полєновим і професором мистецтв Петербурзького університету А.В.Праховим князь Абамелік здійснив подорож по Середземномор'ю. З 1882 року брав участь у розкопках Пальміри (Сирія) і віднайшов двомовний напис на арамейській і грецьких мовах, так званий «Пальмірський тариф», який увійшов у світову науку як пам'ятка семітської літографії. Через три роки здійснив нову подорож на Близький Схід.

В Італії С.Абамелік придбав 1897 року палац Торрі (32 га) в історичній частині Рима, напроти Ватикану. Маючи славу великого мецената, князь влаштував на своїй віллі виступи класичного

балету, що не поступалися вечорам у знаменитій римській залі Санта-Сичілія. Особливо Семен Семенович опікувався молодими художниками і скульпторами які перебували на стажуванні в Італії. Ще одну віллу «Пратоліно» С.Абамелік мав у Флоренції.

Після повернення до Петербурга, князь Абамелік зайнявся своїми гірничими заводами, успадкованими від вірменських підприємців Лазарянів у Пермській губернії. Із 1897 року він став членом, а невдовзі головою Гірничого комітету. До 1913 року Семен Абамелік володів тут залізоплавильними, чавуноплавильними і вугільними заводами,

соляними та платиновими родовищами. Крім того, сім'я Абамелік отримала родове гніздо батька в Подільській (Круті – 3295 дес.) і маєтності тітки А.Х.Делянової (4400 дес.) в Тульській губерніях.

Як придворний службовець, князь Семен Абамелік мав чин III класу – шталмейстера. На громадській роботі проявив себе як почесний опікун Лазарєвського інституту східних мов, призначався почесним мировим суддею Тульської губернії, дійсним членом Особливого комітету по підсиленню військового флоту на добровільних внесках. У Римі опікувався будівництвом храму Св. Миколи.

У 1897 році Семен Семенович Абамелік одружився з Марією Павлівною Демидовою (1876–1955) – донькою П.П.Демидова (1839-1885) і княгині Олени Трубецької (померла 28.07.1917 в Одесі). Від матері Марія Павлівна успадкувала свій титул княгині Сан-Домінго.

Сам Семен Абамелік особисто був знайомий з відомим російським письменником Л.М.Толстим. Тульське помістя Абамеліків знаходилося поряд з Ясною Полянню, де часто доводилося бувати Семену Семеновичу. В щоденниках Льва Толстого за 1890 рік є запис: «12 серпня приїхав Абамелік. Я осоромився за обідом, розмовляючи з ним про картину Ге [художника Миколи Ге, авт.]. Говорив йому неприємності. Далі поїхав із ним до Колпни, де палали пожежі, а потім заїхав на пошту...»²⁴⁷.

Помер С.С.Абамелік 16 вересня 1916 року. Він був останнім представником чоловічої лінії Абамелік–Лазарєвих. Похований в усипальниці Лазарєвих на вірменському Смоленському кладовищі в С.–Петрербурзі, а в храмі на віллі «Протоліно» під Флоренцією, з наказу його дружини Марії Павлівни, вмурували барельєф із зображенням профілю С.С.Абамеліка. На Римській віллі Торрі скульптор Мартин Какосян встановив пам'ятник князю. Кошти на пам'ятник зібрала вірменська діаспора Рима.

Ще один брат Петра Семеновича Абамеліка – *Олександр Семенович Абамелік* – під час служби отримав чин корнета. Народився він в м. Круті. Дружиною О. С. Абамеліка стала Єлизавета Павлівна Туманова. Від неї мав сина *Павла Олександровича Абамелік* (28.08.1829–22.06.1895). Останній був одружений з донькою колезького радника Петра Курдіманова – Марією, від якої мав своїх дітей: Олександра (10.08.1851 р.н.–1923), Анну (Беннет–Абамелік, 17.04.1858 р.н.) та Софію (Суровцеву–Абамелік, 12.03.1858 р.н.).

Швидше за все, з ім'ям Олександра Семеновича Абамеліка пов'язана друга назва села Крутянське – Олександрівка. На «Спеціальній карті західної частини Російської

²⁴⁷Дневники и записные книжки 1890 год //Л.Н. Толстой. Полное собрание сочинений в 90 томах, академическое юбилейное издание. – Т. 51: Государственное Издательство художественной литературы. – Москва – 1952: OCR: Габриел Мумжиев.

імперії» Олександрівка ще позначена як Крутянське (див. Рис.19), але у «Метричній книзі церкви Різдва Богородиці» 1847 року є уже повідомлення про вказане поселення. За 20 квітня того року, при хрещенні доньки Василя Івановича Зарічного із Семенівки, згадується Анна Гаврилова – дружина Івана Івановича Зарічного із слободи Олександрівки (див. дод. №4). Дослідники кінця ХІХ століття вважали, що Олександрівка заснована як виселок із переселенців із м. Круті лише після селянської реформи 1861 року.

Сина Олександра Абамеліка – Павло навчався в Одеському Рішельєвському ліцеї. Під час своїх канікул перебував у батька в с. Крутеньке (Крутянське) та містечку Круті. У тій же Метричній книзі за 1847 рік є запис за 24 березня, де вказано, що П.Абамелік став хрещеним батьком для Хрисаника – сина приходського священика Олексія Смеречинського. На військову службу Павло Олександрович Абамелік вступив 17 жовтня того ж року і став унтер-офіцером гусарського генерал-фельдмаршала князя Варшавського і графа Паскевича–Сриванського полку. Невдовзі отримав звання юнкера (01.01.1847), а потім корнета (21.01.1850). Числився в 5-й легкокінній кавалерійській дивізії 2-го резервного кавалерійського полку. Під час служби із 18 січня 1849 по 12 березня 1850 роках перебував у Дунайському князівстві (Молдавії). Звільнився із армії 10 січня 1851 року у званні корнета. В 1856 році за Павлом Олександровичем Абамелік налічувалося 9000 дес. землі і 565 душ селян.

В мирний час Павло Абамелік обирався депутатом від дворян Тираспольського повіту (служив на цій посаді з 28.09.1856 по 28.02.1858), а потім 8 січня 1865 року став предводителем дворянства цього ж повіту і неодноразово переобирався до 10 листопада 1871 року. З 28 жовтня 1869 року був обраний почесним мировим суддею Тираспольського судового мирового округу, а 6 квітня – головою з'їзду мирових судів цього ж округу. В тому ж році, 30 серпня, отримав чин надвірного радника. Прізвище корнета П.О.Абамеліка вписане серед чиновників Тирасполя в «Адрес-Календарі Херсонської губернії» за 1866 рік. За вірну службу князь Павло Олександрович Абамелік був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня з імператорською короною (30.06. 1867). Мав також бронзову медаль в пам'ять Кримської (Східної) війни 1853-1856 рр. Після відставки мешкав у своєму маєтку, а 30 серпня 1876 року він отримав чин камер-юнкера двору Його Величності.

У Кам'янець-Подільському архіві зберігся документ про передачу Павлом Олександровичем Абамеліком в оренду землі мешканцям навколишніх сіл. Серед них були: Левицький Федір Михайлович – 4 десятини; Маньківський Олексій Матвійович – 4 десятини; Маньківська Леонтія Антонівна – 4 десятини; Маньківський Матвій

Авксентійович – 2 десятини; Маньківський Потап Антонович – 1 десятина; Маньківський Карпо Федорович – 2 десятини; Маньківський Ілля Матвійович – 2 десятини; Маньківський Петро Антонович – 2 десятини; Тростянецький Прокоп Васильович – 4 десятини. Власнику землі чиншовики сплачувати грошима і натуральним продуктом. Однак у 1894 році Абамелік продав землю і чиншовики мали вступати у стосунки з іншим власником, чого вони, звісно, не бажали і, посилаючись на закон про оренду від 1886 року, вимагали вічно-чиншового права. При цьому посилались на свідків – мешканців с. Олександрівка: Міну Андрійовича Іванеса, Григорія Трохимовича Крикливого, Олексія Семеновича Трибусовського. Скаржився до суду і Федір Трибой – корінний олександрівчанин, який разом з батьком взяв на чинш 12 десятин на 50 років. Старшиною Крутянської волості на той час був К. Гончарук, а сільським старостою Ф. Скрипник²⁴⁸.

На кінець XIX століття у власності П.О.Абамеліка залишався родовий маєток в Тираспольському повіті Херсонської губернії при містечку Павлівка і Гіржевій – 7057 дес., і Подільській губернії Балтського повіту при містечку Круті і с. Олександрівка – разом 1600 дес. Крім того він володів купленою в Тираспольському повіті землею при містечку Петроверівка (на правому березі р. Великий Куяльник) та селах Єлизаветівка, Олександрівка, Вікторівка, Клементинівка і хуторі Водяному, всього 11994 дес. [109]²⁴⁹.

Після смерті Павла Олександровича більшість спадку дісталася його сину – штабс-

О.П.Абамелік

ротмістру *Олександру Павловичу Абамеліку* (народився 10.08.1851 року в містечку Петроверівці, помер 26.02.1923 року в м. Ніш (Югославії)). Олександр Абамелік після шлюбу з донькою відставного Івана Гижицького – Анною мав дітей: Олену (02.11.1877–20.08.1901), Павла та Любов Єленеву–Абамелік (15.05.1879 – після 1913).

Олександр Павлович закінчив курс Харківського університету. В армії почав служити від 9 листопада 1873 року на правах вільнонайманого у Лейб-гвардії Гродненському гусарському полку в чині унтер-офіцера.

Згодом, 16 листопада 1874 року, отримав чин портупей-юнкера; 1 вересня 1875 року був призначений діловодом полкового суду, а 4 лютого 1877 року переведений в запасний ескадрон полку, після чого 21 лютого здав свою посаду. В кінці березня того року отримав звання поручника, а 12 травня був відновлений знову на посаді, і в липні Олександр

²⁴⁸ Кам'янець-Подільський державний архів.- Ф.112.-Оп.2.- Спр.4221.

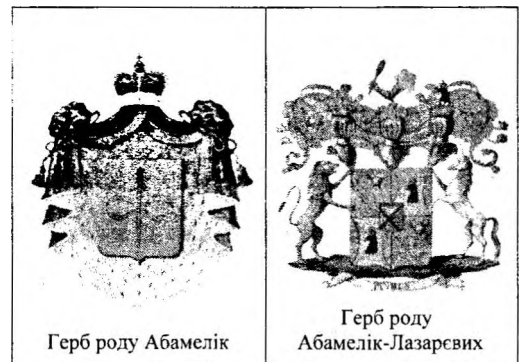
²⁴⁹ Російський Державний Військово-історичний архів (РДВІА). – Ф.400. – Оп.14. – Спр. 13659. – Арк.15-22.

Абамелік уже формував маршеві ескадрони для полку гусар. У квітні-травні 1878 року, з метою переведення, перебував в 22-й артилерійській бригаді, після чого знову повернувся до ескадрону і став ескадронним ад'ютантом. Під час бригадних навчань в середині серпня того ж року О.П.Абамелік отримав травму в ліве бедро від удару копита коня. Після цього Олександр Павлович подав заяву про відставку і 30 вересня був звільнений з армії у чині штаб-ротмістра. Мешкав О.П.Абамелік біля станції Калинівка на Одесько-Київській залізничній дорозі ²⁵⁰. На 1909 рік родина Абамелік знаходилася у Санкт-Петербурзі, де Олександр Павлович мав власний будинок. У Балтському повіті на 1906 рік, при м. Крутях (с. Олександрівка) Крутянської волості йому належало 1748 дес. ²⁵¹.

У вересні 1907 року згадується син останнього – *Павло Олександрович Абамелік*. Він став одним із членів організації перших в Україні аматорських автомобільних перегонів по маршруту Одеса – Миколаїв – Одеса. На 1902 рік П.Абамелік значився серед студентів Новоросійського університету ²⁵².

Князі Абамелік внесені 8 жовтня 1856 року до 5-ї частини родовідної книги списку дворян Подільської губернії, а 27 серпня 1886 року до цієї книги записали синів Давида Семеновича Абамеліка: Семена, Якіма та Артема, а також князя Павла – сина Олександра Семеновича Абамеліка. У 1873 році генерал-майору Семену Давидовичу Абамеліку (1815-1888), одруженому на доньці Христофора Якимовича Лазарєва, імператор Олександр II дозволив взяти прізвище тестя і іменуватися у подальшому князем Абамелік-Лазарєвим. Крім того, рід Абамелік занесений до 5-ї частини родовідних книг губерній Московської і Тульської ²⁵³.

Родина Абамелік і Абамелік-Лазарєвих була позначена в Пам'ятних книгах губерній: Тульської і Подільської (1909), Сувальської (1910), Єриванської (1914), Санкт-Петербурзької та Закаспійської (1915).

²⁵⁰ РДВІА. – Ф.400. – Оп.9. – Спр. 15631. – Арк.1-9.

²⁵¹ Вєсь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Издание 1-е. – Киев, б.г. [1913]. – С. 1030, 1031.

²⁵² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 14.

²⁵³ *Абрамян Р.М., Гулордава Д.А.* Герб князей Абамелик и Абамелик – Лазаревых // Гербовед. – 2000. – № 6 (44). – С. 68 – 70.

1.5. ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Новий період у розвитку населених пунктів сучасного Кодимського району настав у 70-х роках XIX століття після проведених реформ, які скасували кріпосне право. Напередодні селянської реформи 1861 року у селах Балтського повіту уже поширювалися чутки про волю. Навесні 1860 року селяни поміщика Костянтина Івановича Соха-Хоментовського без його дозволу пішли на заробітки до Бессарабії. Повернувшись до своїх домівок, вони почали ухилятися від панщини, а 29 липня навіть побили ненависного їм панського осавула Кирила Ковалишина. Для покарання «бунтівників» власник землі викликав підмогу. Загін стражників арештував ініціаторів виступу Якова Гіля, Григорія Ковальчука, Михайла і Федора Чорних та Семена і Михайла Паламарчуків. Але селяни, озброївшись вилами, визволили своїх товаришів. Виступ вдалося придушити лише завдяки прибулій із Балти військовій команді ²⁵⁴.

Після скасування кріпосного права і проведення земельної реформи селянам на Правобережній Україні із 1864 року почали виділяти викуплені у поміщиків земельні наділи, в той же час проводилося межування власних селянських ділянок. Оскільки розмежування поміщицьких і селянських наділів супроводжувалося зменшеннями дореформеного землекористування селян, відведенням їм гірших земель, позбавленням лісів, сінокосів, то зрозуміло, що селяни противилися цьому розмежуванню. У більшості мешканці сіл регіону виступали проти сільської, волосної і повітової адміністрації. Так, селяни с. Сербі в 1870 році побили і відсторонили від посади свого сільського старосту, який вимагав сплатити високий викупний земельний платіж. Тільки після суду над ініціатором цього дійства – місцевим селянином Омеляном Фометом – мешканці села визнали владу знятого старости ²⁵⁵.

Новою формою боротьби залишався невихід селян на сезонні сільськогосподарські роботи (відробітки) в економіях поміщиків. Передовсім така форма боротьби пов'язувалася з антисанітарними умовами життя найманих робітників у маєтках поміщиків та кабальними умовами праці. В травні 1881 року із Плотянської економії (с. Плоть) князя П.Трубецького достроково полишили роботу 12 робітників ²⁵⁶. Іншою формою боротьби селян проти поміщицької власності стали масові потрави поміщицьких покосів, сінокосів і висівів. Такі потрави були здійснені селянами м. Круті 1893 року ²⁵⁷.

²⁵⁴ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.92-94.

²⁵⁵ Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900) гг. – Днепропетровск, 1960. – С.165.

²⁵⁶ Пойда Д.П. Крестьянское движение...– Днепропетровск, 1960. – С.3374-375.

²⁵⁷ Пойда Д.П. Крестьянское движение...– Днепропетровск, 1960. – С.331.

Боротьбу з поміщиком Квістом, за право користуватися лісом вели мешканці с. Серби. Вони отримали раніше право косити сіно в поміщицькому лісі і вважали його своїм, інколи мешканці села тут також заготовляли деревину. Коли поміщик продав його на вируб купцю Авербаху, то селяни почали масову вирубку лісу. До села прибули повітовий пристав, два урядники і вісім поліцейських. Вони намагалися арештувати селянина Трембовецького. Саме на нього, як ініціатора «незаконної» вирубки, вказав поміщик. На захист односельця стали інші селяни. Вони вибігли із лісу, озброєні кілками, та накинулися на урядників і десятників²⁵⁸.

За підпал шкіряного заводика Константина Соха-Хоментовського в Кодимі до суду 1868 року було притягнуто селян І.С.Цехмейстера, А.С.Габара, І.С. Гарячого, П.С. Мрочка, а за вирубку лісу селян Саву і Амбросія Волинських, Юхима Козаченка, Амвросія Нагуляка, Степана Олійника, Григорія Лисого та Федора Козаченка²⁵⁹.

Розвиткові капіталістичних відносин у селах колишнього Крутянського ключа сприяло будівництво залізниці Одеса–Балта, що мала протяжність 213 км. Залізнична дорога будувалася державним коштом з 1862 по 1865 роки. Це була перша лінія Південно-Західної залізниці. В травні 1868 року розпочали будівництво Києво-Балтської залізничної дороги. Для її будівництва прибуло три дивізії солдат і значна кількість штрафників. Для робіт з усіх околиць також зігнали селян. На роботах тоді задіяли біля 30 тисяч робітників. Рух потягів на цій лінії відкрили через 4 роки, а саме 7 червня 1870 року. У цей день об 11 годині 30 хвилин із Києва відійшов перший потяг, який прибув о 6 годині 27 хвилин ранку наступного дня до станції Бірзула (сучасне м. Котовськ).

Рис. 20. Поселення Балтського повіту на «Карті Херсонської губернії»
Н. А. Соколова (фрагмент), кінець XIX ст.

²⁵⁸ Пойда Д.П. Крестьянское движение... – Днепропетровск, 1960. – С.345-346.

²⁵⁹ Надутук П. Дума про Кодиму // интернет сайт: literary-studio.proforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.2.

На землях князів Абамелік, поблизу Крутів і с. Петрівка, відкрили одну із станційних зупинок. Спочатку станція отримала таку ж саму назву, яке мало сусіднє містечко, – залізнична станція «Круті». Але в Ніжинському повіті Чернігівської губернії уже існувала залізнична зупинка із подібною назвою – «Крути», що призводило до деяких непорозумінь, і станцію «Круті» перейменували на станцію «Абомеліково». На одній із карт кінця XIX століття ще збереглася стара назва цієї станційної зупинки (див. Рис. 20). В «Подольському Адрес-календарі» 1895 року вказані начальники залізничних станцій, у тому числі на станціях: Кодима – Меленевський Генріх Олександрович, помічники Брюховський Іван Павлович і Селіванов Константин Михайлович; Абамелікове – Вроблевський-Дідик Варфоломей Михайлович, помічник Сабадашев Олексій Григорович; Слобідка – Янушевський Йосип Йосипович, помічники Асєєв Никандр Герасимович та Кржимовський Болеслав Петрович²⁶⁰.

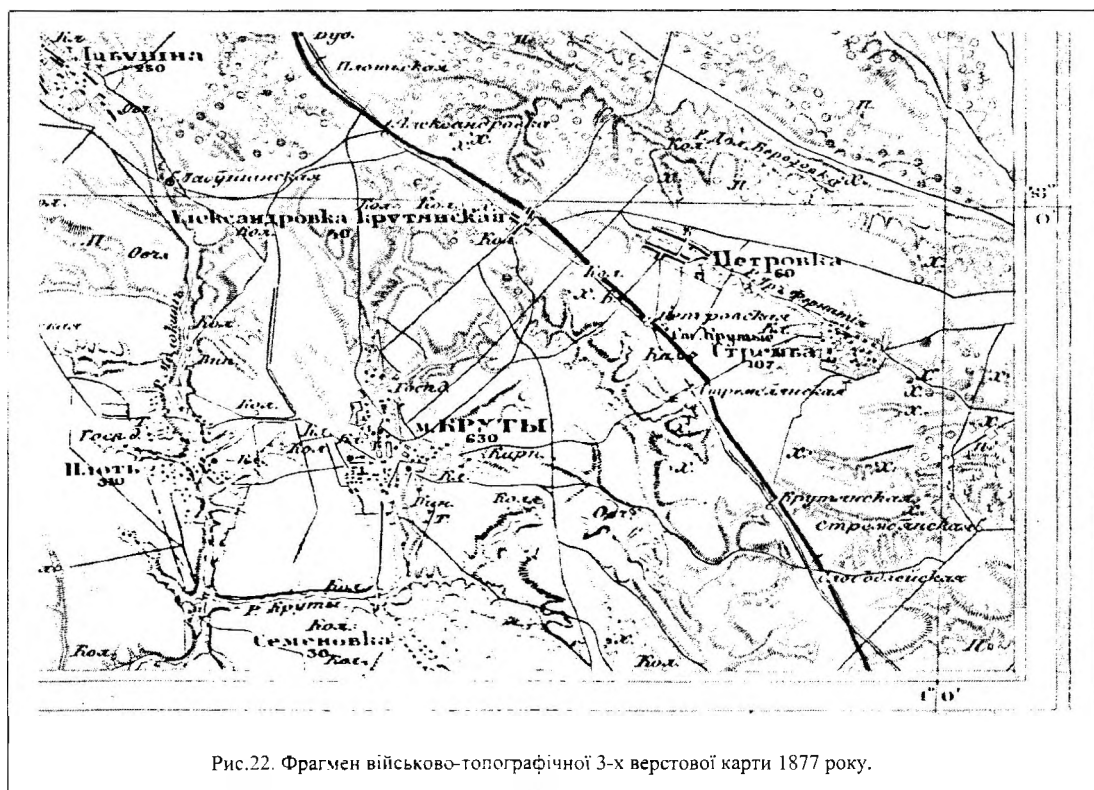
Сьогодні станція Абомеліково входить до Одеської залізниці на ділянці Слобідка–Рудниця. Залізнична гілка Київ–Одеса зв'язала села Кодимщини з найбільшим портом на Чорному морі. До Одеси селяни і надалі вивозили хліб та худобу. Залізниця сприяла швидкому господарчому розвитку краю та збільшенню населення у навколишніх селах. З іншого боку до найбільшого чорноморського міста-порту виїздили селяни, які не мали землі або шукали додаткового заробітку.

Для другої половини XIX століття маємо карту «Подільської губернії» О.Ільїна, видану в Атласі Російської імперії 1871 року, на якій уже позначено більшість сіл краю, в тому числі Петрівку та Семенівку (див. Рис.21)²⁶¹.

Більш детальну інформацію про окремі населені пункти сучасного Кодимського району навколо Крутів містить військова 3-х верстова карта 1877 року, виправлена по рекогносцировці 1868 року чиновником Скоробогатовим і топографом Кириловим (див. Рис. 22). Фрагменти із цієї карти щодо інших населених пунктів автори подали у додатках (див. дод. №1).

²⁶⁰ Подольский адрес-календарь: сост. В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский: Издание Подольского статистического комитета., 1895. – С.24.

²⁶¹ Повна назва: Карта Подольской губернии с планом города / Атлас Российской империи 1871 года: Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. Издание картографического заведения А. Ильина. – Санкт-Петербург, 1871. – Лист 39.

Відкриття залізниці і початок руху потягів із Києва до Одеси стало причиною появи різних довідників про станційні зупинки і прилеглі до колії поселення. В ілюстрованому путівнику по південно-західній залізниці П.Андрєєва є дані про населення у містечку Круті. На 1896 рік тут вказано 5000 мешканців. В той же час Крутянський маєток Абамеліків обіймав 5800 дес. землі²⁶². Більш точні відомості про Круті знаходимо в енциклопедичному словарі Ф.А.Брокгауза і І.А.Єфрона: на 1895 рік тут у 525 дворах мешкало 4510 осіб. У містечку розмістилися єврейська синагога, 2-а молитовні будинки, школа, церковно-приходське училище і дві православні церкви²⁶³.

Мешканці Крутів і навколишніх околиць надаті залишалися прихожанами двох храмів: Покрова Пресвятої Богородиці та Різдва – Богородиці, розмішених у містечку. Кам'яна церква Покрова Пресвятої Богородиці із дзвіницею була збудована 1881 року. На будівництво церкви державна скарбниця виділила тоді 11590 руб., а власник маєтку Павло Олександрович Абамелік пожертвував 3500 руб., прихожани зібрали 5350 руб., а із церковних коштів виділили ще 1000 руб. Це була четверта за рахунком церква Покрова у даному приході. Перша колись розташовувалася при виїзді із Крутів у с. Олександрівку (її місце позначалося невеликим кам'яним хрестом); друга стояла раніше на городі селянина Федора Вендиченка (місце церкви в той час також позначили хрестом, а там, де був святий престол, заклали камінням); третя церква, про яку уже згадали раніше, була збудована 1819 року (місцеположення її позначалося на церковному погості металевим хрестом). Остання церковна будівля залишалася «малопривабливою» і затісною для прихожан, тому з 1872 року почали будувати нову. Цього року в Покровській церкві м. Круті служили священник Йосиф Іларіонович Базилевич і диякон Каленик Ковальський²⁶⁴. У користуванні церкви знаходилося 2 дес. 2133 сажнів присадибної, 75 дес. орної землі, 28 дес. 722 сажнів дубового розсадника. Уся земля була виділена в одному місці за 4 версти від села Олександрівка.

Після того, як збудували церкву, прихожани взялися за будинки для священнослужителів і завершили їх будівництво у 1884–1885 роках. Серед відомих служителів церкви Покрова Пресвятої Богородиці згадують священників Іоанна Головацького (служив 1845–1867, помер і був похований на приходському кладовищі у м. Круті) та Арсенія Преображенського (служив 1872–1898, уродженець Тверської єпархії).

²⁶² Линия Киев-Одесса // Андреев П. Иллюстрированный путеводитель... – 1897. – С.187.

²⁶³ Круты // Энциклопедический словарь. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – С.-Петербург. 1895. – Т.ХVI. – С.858.

²⁶⁴ Список чинам состоящим на службе в Подольской губернии: составлен по 1-е июня 1872 года. – Каменец Подольск: Тип.Губ. управ., 1872. – С.3.

де закінчив курс богослов'я; саме він доклав немало зусиль для будівництва церкви Покрови; його могила знаходилася біля колишньої церкви на церковному кладовищі).

Всього по даному церковному приходу числилося 1853 прихожан (934 чол. і 919 жін.), із них 934 православних, 8 старовірів (4 чол. і 4 жін.). Із загальної кількості у м. Круті мешкало 1418 осіб (740 чол. і 714 жін.), а в Олександрівці 435 осіб (230 чол. і 205 жін.). Крім того, в Крутях проживали 2000 євреїв та 30 сімей німців-колоністів села Семенівка колонії «Моїна» (ще називалася «Майно», «Майн»), згадується 1897 року. Сама колонія розміщувалася ближче до залізничної колії і по ліву сторону дороги, що пролягала поміж Семенівкою і Крутями.

Прихожанами церкви залишалися православні українці і молдовани. Усі вони займалася хліборобством. Міщани частково орендували землю, а деякі із них утримували дубильні та займалися вичинкою овечих шкір, з яких потім шили кожухи. Кожного понеділка на місцевому базарі проходила торгівля салом, кавунами, а також худобою. До речі прихожанами цієї ж церкви були і селяни Семенівки.

Другий церковний приход складався із трьох частин: власне південної частини м. Круті і сіл: Петрівки (знаходилося за 8 верств від містечка) та присілку Семенівки (відповідно за 3 версти). Центром цього приходу залишалася церква в ім'я Різдва-Богородиці, яка знаходилася у передмісті містечка Круті. Прихожанами церкви залишалися селяни містечка і навколишніх сіл Петрівки та Семенівки. Це були переважно українці і молдовани. Мешканці сіл Петрівка і Семенівка займалися хліборобством та скотарством, а жителі Крутів, крім землеробства і скотарства, ще й торгівлею і ремеслами: чоботарством, вичинкою шкіри та візництвом.

У пореформений період церква Різдва-Богородиці також мала свою історію. Так, 20 червня 1864 року після сильного буревію, який зруйнував дзвіницю храму, її тимчасово укріпили на 4-х стовпах, а 1873 року, на кошти Семена Давидовича Абамеліка, збудували дзвіницю з цегли. Пізніше, 1882 року, князь знову виділив кошти на ремонт церкви. Храм розширили прибудовою 2-х цегляних притворів із північної і південної сторін. На 1871 р. – в церкві Богородиці служив диякон Єлевферій Тарновський, наступного року згадується диякон Єлевферій Ковальський.

Найвідомішим священиком церкви Різдва – Богородиці став священик Даміан Сливинський (служив тут з 1880, помер 14 жовтня 1898, похований на церковному кладовищі). При ньому церкву привели у благовидний вигляд, придбали дзвін на 120 пудів та ін. Священики користувалися церковною землею у кількості 3 дес. присадибної, 68 дес. 2328 саж. орної, 19 дес. 480 сажнів сінокісної, ще 1 дес. 660 сажнів залишалися під дорогою. В приході діяли три змішані школи грамоти: у с. Петрівка з 1891 року, в с.

Семенівка із 1893 року. В самому містечку Круті для дівчаток відкрили школу грамоти 1897 році²⁶⁵.

Більшість храмів краю і самі священики потребували матеріальної допомоги. У другій половині XIX століття свою частку для утримання церковного причту вносили мешканці навколишніх сіл. Так, волосний старшина с. Будеї, селянин Федір Лучкін за пожертвування на церкву отримав 25 січня 1865 благословення від Синоду²⁶⁶. За такі ж пожертви церквам у інших селах подяку отримали прихожани: с. Загнітків (16 грудня 1867 року²⁶⁷); с. Олексіївка (26 січня 1868 р.²⁶⁸); м. Кодима (23 вересня 1870 р.²⁶⁹) і т.ін.

Відмітимо також, що благочинних православних приходів у Балтському повіті були декілька, із них на 1895 рік до 2-го округу (благочинний священик Євгеній Волянський у с. Нестоїта) відносилися приходи сіл: Плоть (священик Іларіон Баржицький), Стримба (відповідно Микола Голосов), Тимків (Андрій Іллічов); 3-го округу – (благочинний священик Євграф Тарчевський у с. Шершенці) приходи сіл: Будеї (Мелетій Крижанівський), Грабове (Євграф Демкович), м. Кодима (Василь Лапинський), м. Круті із селами Олександрівкою і Семенівкою (Арсеній Преображенський), передмістя Крутих із присілком Семенівкою (Даміан Сливинський), Лабушна (Григорій Демянович), с. Писарівка (Володимир Подруцький), Сербі (Фома Воронін), Слободзея (Володимир Соколов), Смолянка (Григорій Зелінський), Французьке (Ксенофонт Корніч), Шершенці із Каєтанівкою (Євграф Тарчевський)²⁷⁰. В Ольгопольському повіті до 2-го благочинного округу (благочинний протоієрей Олександр Шургаєв у с. Чарномин) поселення: Івашків (Олександр Зінкевич), Пиріжна (Онуфрій Кашубський); 5-го благочинного округу (благочинний священик Тимофій Карабінов у с. Северинівка) села – Олексіївка (Георгій Подруцький), Баштанків (Володимир Багінський), Волядинка (Іпполіт Стрельбицький), м. Загнітків (Стефан Долинський)²⁷¹.

На 1892 рік хворими в Крутях опікувався дільничний лікар Володимир Васильович Молчановський²⁷². Невдовзі у містечку відкрили лікарню імені імператриці Марії на 10 ліжок; тут працювали лікар, фельдшер і акушерка. Містечко кожного року відвідували до 3000 осіб. Згодом, 1895 року, сільською лікарнею завідував лікар Станіслав Андрійович

²⁶⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.45-46.

²⁶⁶ Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода. 1865.

²⁶⁷ Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода. 1867. – С.795.

²⁶⁸ Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода. 1868.

²⁶⁹ Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода. 1869.

²⁷⁰ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226-227.

²⁷¹ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский. 1895. – 209-210.

²⁷² Адресы должностных лиц правительственных учреждений и частных фирм находящихся в г. Каменец-Подольске и должностных лиц учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской губернии. – Каменец-Подольск 1892. – С.74.

Тхоржевський²⁷³. На території краю працювали інші лікарі, серед них – Борис Самуїлович Левін (в Крутях) та Казимир Вітольдович Вілінський (в Кодимі)²⁷⁴. Діяли також аптеки: в Крутях – спадок провізора Ігнатія Смоленського орендував і управляв провізор Самуїл Аврамович-Янкелєв Галка; в Кодимі – власність провізора Станіслава Константиновича Гофмана орендував і управляв провізор Оскульський Микола Францевич²⁷⁵.

У двох містечках працювали поштово-телеграфні станції, завідувачими їх були: начальник і губернський секретар Петро Федорович Шидловський (Крутях) та начальник контори Григорій Григорович Левицький (Кодимі)²⁷⁶. Крім названих медичних закладів, приймальня лікаря знаходилася ще у селі Загнітків Ольгопольського повіту²⁷⁷.

З 1868 року в Крутях відкрили державне однокласне приходське училище (початкова школа: один клас з 3-х річним навчанням). Будівля школи розмістилася в приході передмістя. На 1895 рік дітей навчали священик Сливинський Даміан Михайлович та вчитель Кульчицький Костянтин Іасонович²⁷⁸. Із 1898 року школа грамоти перейшла до новозбудованого будинку. Така ж школа грамоти знаходилася у с. Олександрівці²⁷⁹. Крім православних навчальних закладів в Крутях існувала приватна чоловіча єврейська школа

Стара школа у с. Крутих

²⁷³ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.233.

²⁷⁴ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.290.

²⁷⁵ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.234.

²⁷⁶ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.220-221.

²⁷⁷ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.212.

²⁷⁸ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – С.223.

²⁷⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.44-45.

Халамейзера Медніка²⁸⁰. В інших селах станом на 1895 рік працювали також однокласні приходські школи, в тому числі у Загніткові (законовчитель священик Долинський Стефан Іванович, вчитель Цибульський Володимир Аполінарійович); Будеях (законовчитель священик Крижанівський Мелентій Григорович, вчитель Крижанівський Павло Мелентійович); Сербах (законовчитель священик Воронін Фома Григорович, вчитель Марцишевський Олександр Ксенофонович)²⁸¹. Змішані школи, для навчання хлопчиків і дівчаток, відкрили в селах Петрівка (01.09.1891) та Семенівка (01.09.1893); тільки для дівчаток – у Семенівці (01.09.1897)²⁸².

Стосовно судочинства. Частина населених пунктів Кодимщини на початок ХХ століття входила до першої мирової дільниці (мировий посередник Савицький Степан Васильович), до складу якої входили волості Балтського повіту: Крутянська (волостний старшина Гончарук Кузьма Васильович, писар Влага Іван Миколайович) і Писарівська (волосний старшина Мельник Авксентій Семенович, писар Негреченко Василь Герасимович)²⁸³. В Крутих знаходився становий пристав 2-го стану поліцейського управління – колезький асесор Недзевицький Іван Фабіанович²⁸⁴. Інші села входили до волостей Ольгопольського повіту.

На території краю також діяли невеликі підприємства. Ще в кінці 1850-х років у всіх поселеннях Ольгопольського і Балтського повітів селяни вирощували для своїх потреб льон та коноплю; в той же час збирали врожаї кукурудзи – до 100.000 четвертів [2. 623. 900 літрів, авт.], із цього врожаю третина йшла на винокуріння²⁸⁵. В кінці ХІХ століття у межах Ольгопольського повіту, в містечку Загнітків, розмістився винокурний заводик власника Болеслава Скаржинського, що знаходився в оренді єврея-купця Герца Дулицького, а управлявся іншим євреєм-міщанином Нахманом Гальпаріним; а у с. Баштанків працював винний заводик землевласника і дворянина Єловицького Едуарда Євстратієвича²⁸⁶. У Балтському повіті, в с. Писарівка, працював винокурний завод, що належав графині-вдові Софії Северинівні Квіст; орендував підприємство селянин Мардар Григорій Авксентійович, а управляв ним міщанин Дзявульський Октавій Осипович. Із 24835 відер вина виробленого з винограду у 1895 році в повітах Подільській губернії, найбільше дали Балтський – 10135 відер і Ольгопольський – 9 тис. відер.

²⁸⁰ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.224.

²⁸¹ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – 205, 222, 223-224.

²⁸² Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1903. – 29 ноября.

²⁸³ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.215.

²⁸⁴ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.218.

²⁸⁵ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск, 1859. – С.115.

²⁸⁶ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – С.316, 328.

ИЗВЕСТЬ

высшаго качества выжигается въ усовершенствованныхъ Румосрдскихъ печахъ въ селѣ Баштанковѣ, около ст. Кодыма, ю.-в. ж. д.

Цѣна: на ст. Кодыма, 16 коп. на ст. Одесса-Товарная 22 коп. за пудъ.

Заказы принимаются у владѣльца Баштанкова Э. В. Еловицкаго (адресъ: Под. губ., ст. Кодыма); въ Одессѣ въ конторѣ И. Нашескаго, Екатерининская площадь, д. № 2; у Софрона Діордіенно Южная ул. д. № 25; въ Елпсаветградѣ у С. И. Потоцкаго домъ Делюха № 51, и на ст. Кодыма у Н. Захаржевскаго

Тамъ-же можно видѣть образцы и ознакомиться съ результатомъ химическаго анализа из-

вланнмъ пров. Новорос унвер. М. Петріевымъ.

1520—43

Объява про продаж вапня в с.Баштанків

Три вапнякові заводици утримували в с. Грабове (два із них належали селянину Якову Бураку, а один – місцевій громаді селян, від імені них управляв селянин Федір Бабчинський). У с. Шершенці водяний млин складав власність графа Павла Сумарокова-Ельстона, а управлявся селянином Дзиржковським Миколою Мартиновичем²⁸⁷.

Розділ II. РОЗВИТОК КРАЮ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. РОКИ РЕВОЛЮЦІЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

На початок ХХ століття населені пункти нинішнього Кодимського району в адміністративному відношенні входили до Писарівської, Будейської і Крутянської волостей Балтського повіту, потім Балтського округу. Після 1917 року Балтський округ включав 32-і волості і став складовою частиною Одеської губернії.

За вказаний період при збільшенні населення і безземеллі селян знову постало питання перерозподілу поміщицьких наділів. Більшість поміщиків, яким належали землі, здавали її в оренду або доручали наглядати за їх обробітком приставленим управляючим. Останні брали досить високі відсотки за користування поміщицькими наділами, що також стало однією з причин невдоволення селянства. В 1900 році селянин Артем Лебзяк убив управителя Мурашка в економії поміщика А.Б.Рішаві (Кодима), який намагався відібрати

²⁸⁷ Подольский адрес-календарь... – Каменец-Подольский, 1895. – 318, 328, 337.

у нього півдесятини землі²⁸⁸. За скоєний злочин А.Лебзяка засудили до каторжних робіт. Крім поміщика Рішаві, землями навколо містечка Кодима володіли землевласники Фінк-Фіновицький (149 дес.), Любинська (75 дес.) та Соха-Хоментовська І. К. (733 дес.)²⁸⁹.

Особливо активізувався селянський рух під час буржуазно-демократичної революції 1905-1907 років. За період 1905 року тут зафіксовано декілька виступів. Так, 30 квітня селяни Балтського повіту почали масово полишати роботи на поміщицьких полях²⁹⁰. На сільських сходах селяни вимагали розподілу усієї землі. Балтський повітовий неодноразово сповіщав начальство, що в Кодимі «чогось очікують і щодня відбуваються виступи селян»²⁹¹.

Приводом до невдоволення і виступу у населених пунктах Петрівка, Семенівка, Олександрівка та Круті стало вбивство лісником селянина, який випасав своїх коней у панському лісі. На початку травня 1905 року, зібравшись гуртом до 300-400 осіб, селяни зруйнували поміщицьку економію князя Абамеліка-Лазарева²⁹². Вони також намагалися вбити управителя маєтком Августина Карловича Беренса, але останній утік до Балти. Повсталі зруйнували лише його будинок. Підбурював місцеве населення до виступу прибулий до Крутів міщанин Гомельського повіту Митрофан Мойсейевич Філонов. Він називав Беренса «сукіним сином та грабіжником, який платив селянам по 20 копійок в день за виконану роботу». Через декілька днів, тобто 8 травня, для наведення порядку із Балти до Крутів прибули жандарми. Десять учасників цього погрому, в тому числі Михайла Дмитровича Яворського та Григорія Никифоровича Станішевського, арештували і засудили. На вимогу повітового поліцейського справника Ігнатовського, до відповідальності також притягли самого М.Філонова²⁹³.

У червні того ж року Подільський губернатор у своїй доповідній міністру внутрішніх справ писав «про аграрні виступи селян» у селах Лабушне та Шершенці²⁹⁴. Для придушення селянського руху до Балтського повіту викликали дві сотні козаків, ескадрон драгунів і п'ять відділень піхоти²⁹⁵. Наприкінці революційних подій, 20 липня

²⁸⁸ Глушко М. Право поміщика // Колгоспник Кодимщини: орган Кодимського Райкому КП(б)У і районної Ради Депутатів Трудящих Одеської області, 1946. – №9, 29 січня. – С.2.

²⁸⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. ТПЕИСК. Вып. 9 – Каменец-Подольский, 1901 год. – С.42.

²⁹⁰ Хроника революционных событий на Одешине в годы первой русской революции (1905-1907). – Одесса, 1976. – С.31.

²⁹¹ Революция 1905-1907 гг. на Украине: документы и материалы. – К., 1949. – С.423.

²⁹² Хроника революционных событий на Одешине в годы первой русской революции (1905-1907). – Одесса, 1976. – С.31.

²⁹³ История Молдавии: документы и материалы / Сост. Ю.Г.Иванов и др. – Кишинев: АН Молдавской ССР, 1961. – Т.5. – С.108-110.

²⁹⁴ Хроника революционных событий на Одешине... – Одесса, 1976. – С.58.

²⁹⁵ Хроника революционных событий на Одешине... – Одесса, 1976. – С.63.

1907 року. чиновники повітового суду наводили порядок в с. Серби, де селяни також взялися розподіляти поміщицьку землю²⁹⁶.

У післяреволюційний період в населених пунктах діяли невеликі промислові заклади. З 1908 року на території села Грабове запрацювали вапнякові печі, а 1910 – був створений невеликий цех, який забезпечував якісним вапном навколишні села. І на сьогодні будівельний камінь-вапняк, будівельна глина та пісок залишаються основними природнім багатствами села. Завдяки багатим покладам каміння тепер, як і раніше, ведеться кар'єрна розробка добування каменю та забезпечення будівельних підприємств якісним вапном.

Невеликими підприємствами опікувалися самі поміщики. Проте не усі вони мешкали в своїх маєтках. Із відомих на той час економій ще дві знаходилися біля с. Лабушна: «Гурдецька» (на хуторі Слободняка, також вказувалося як Слободянюка) – 450 дес. та «Французька» (Заремби) – 620 дес.

Напередодні 1914 року серед списку поміщиків Балтського повіту найбільшими власниками землі біля м. Круті залишалися Абамелік-Лазарєв Семен Семенович (3154 дес.) та Абамелік Олександр Павлович (1722 дес.). Навколо населених пунктів Крутянської волості власність мали Альбранд Констянтин Олександрович (с. Стримба і м. Балта – 2699 дес.); князь Трубецькой Павло Петрович (с. Плоть – 2513 дес.); Бурдіян Мойсей Якович та Бурдіян Яків Мойсеєвич (с. Бурштени – відповідно 145 дес. і 3101 дес.); біля с. Слободзея – Мацилецький Іван Олександрович (513 дес.), Мардар Феодосій Григорович (269 дес.) та Маньківський Урбан-Олександр Валерійович (1747 дес.; крім того, останній біля с. Писарівка-Руська Ямпільського повіту мав у власності ще 1482 дес., а його брати: Маньківський Іван-Люц Валерійович навколо с. Клембівка – 3342 дес., Маньківський Петро Валерійович біля с. Следзи – 626 дес.).

Біля сіл, які відносилися до Писарівської волості, земледельцями залишалися Загуральський Карл Григорович (с. Писарівка і м. Кодима – 209 дес.); Мардар Ісідор Григорович (села Писарівка і Серби – 1130 дес., в Ольгопільському повіті він мав ще 184 десятин біля с. Олексіївка Рашківської вол.); Рішаві Болеслав Альбертович (м. Кодима – 369 дес.); Русанівський Кал[...]-Амвросій Каєтанович (с. Лабушна і Тимків – 5138 дес., а його брат Русанівський Артур Каєтанович володів 102 дес. біля с. Гришківці Ямпільського повіту та 991 дес. біля с. Будьки Станіславчиківської вол. Вінницького повіту); Слободняк Дмитро Іванович та Слободняк Леонтій Іванович (с. Лабушна – 515 дес.); Сумароков-Ельстон Павло Феліксович (с. Шершенці – 2260 дес.).

²⁹⁶ Серби // Історія міст і сіл УРСР: Одеська область. – К., 1969. – С.521.

В 1905 році с. Пиріжна (522 хати і 2257 мешканців) належала поміщику Миколі Миколайовичу Чарномському²⁹⁷. На 1914 рік він був власником 3400 дес. в с. Чарномин

Піщанської волості Ольгопольського повіту.

Фелікс Сумароков, батько
Павла Сумарокова

Грб графа Сумарокова

Деякі із перерахованих вище землевласників у свій час стали досить відомими особами. Серед них – граф Павло Феліксович Сумароков–Ельстон (06.07.1853-17.01.1938), був сином російського генерала Ф.М.Ельстона (1821-1877) і О.С.Сумарокової (1829-1901). Мав сестер Єлизавету (1858-

1940) та Олександру (1863-1936), а також брата Фелікса (1856-1928, відомий як князь Ф. Юсупов старший). Останній одружився на першій красуні і багатій нареченій Росії княжні Зінаїді Юсуповій і взяв прізвище дружини. Він був московським генерал-губернатором і батьком Фелікса Феліксовича (1887-1967, князь Ф.Юсупов молодший, брав участь у вбивстві Григорія Распутіна в 1916 році). Під час своєї служби в армії прапорщик Павло Феліксович Сумароков–Ельстон одружився 7 січня 1879 року з Олександрєю Олександрівною (1853-04.11.1894), уродженою Абаза і Демидовою за першим чоловіком О.П.Демидовим. До свого другого одруження О.Демидова була коханкою (із 1875 по 1878 роки) великого князя Миколи Костянтиновича Романова, від якого народила двоє дітей: Миколу (11.12.1875 р.н.) та Ольгу (1877 р.н.). Діти від цього союзу отримали 1888 року прізвище «Волинські» і «по батькові» іменувалися Павловичі, від імені П.Ф.Сумарокова-Ельстон, що взявся виховувати дітей своєї дружини і великого князя.

Граф Павло Феліксович разом із дружиною та власною донькою Зіною, згідно наказу імператора Олександра III, був внесений 29 травня 1886 року до 5-ї частини родовідної книги списку дворян Подільської губернії, а 27 серпня 1886 року до цієї ж книги внесли іншу його доньку Катерину²⁹⁸.

На початку ХХ століття П. Ф. Сумароков-Ельстон вважався кращим серед майстрів гри у теніс і навіть вигравав чемпіонати Росії, поки не підріс його племінник Михайло Миколайович (1894-1970). Для свого племінника Павло Феліксович став першим тренером. Пізніше Михайло, як тенісист, брав участь в Олімпійських іграх 1912 року у Стокгольмі.

²⁹⁷ Населенные места Подольской губернии. – Издание Подольского губернского Статистического Комитета, 1905.

²⁹⁸ Руммель В. В., Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий. — С.-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1887. — Т. 2. — С. 824. — 929 с.

Про Болеслава Альбертовича Рішаві відомостей мало. Знаємо лише те, що він мав брата, відомого вченого, професора (доктора ботаніки) Новоросійського університету в Одесі і статського радника Людвіга Альбертовича Рішаві (1851 р.н.).

Власник земельного наділу біля с. Писарівка Мардар (Мардарій) Йосип Григорович із самого початку займався вирощенням великої рогатої худоби і лише потім, в 1896 році, відкрив тут винокурню. Збереглася печатка цього підприємства (за №1), виготовлена поміщиком. На ній вигравіровано напис: «Писарівський винокурний завод для перекурки виноградників Молдови Крутянського повіту». За рік заводчик викурював по 5-6 тисяч декалітрів горілки і здавав державі 120 літрів податком. Після революції Й.Г.Мардар виїхав за кордон. У 1922 році завод згорів. Пізніше його відбудували і завод давав по 10 тисяч декалітрів горілчаної продукції. 1925 року підприємство націоналізували. На початку ХХІ століття на Писарівському заводі працювали 120 чоловік. Нові власники налагодили процес від виготовлення спирту до розливу готової лікєро-горілчаної продукції (горілки, коньяків, бренді і т. ін.). Сучасна лінія розливу випускає 3000 пляшок по 0,5 літра на годину.

Відомий підприємець, громадський діяч і меценат Богдан Іванович Ханенко (народ.

Б.І.Ханенко

3 січня 1848 р.) походив із нащадків українських гетьманів і був зятем знаменитого цукрозаводчика В.М.Терещенка. Після закінчення юридичного факультету Московського університету Б.Ханенко працював у Петербурзі, а 1886 року разом із дружиною Варварою Миколаївною Ханенко-Терещенко виїхав до Варшави, на місце свого призначення окружним суддею. З Польщі він неодноразово виїздив на аукціони Відня, Мадрида, Рима, Берліна і скупляв полотна видатних майстрів європейського живопису. Під

час повернення сім'ї до Києва їй знадобився цілий вагон, щоб розмістити придбані антикварні речі і полотна Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса, М. Караваджіо, Дж. Белліні, Д. Донателло, Ф. Чезаре, Дж. Рейнолдса та інших. Всю привезену колекцію подружжя Ханенків розмістило у новозбудованому за проектом петербурзького архітектора Р.Ф. Мельцера київському будинку.

У 1880-х роках Б.І.Ханенко обирався одним із керівників «Південного товариства заохочення землеробства і промисловості», а з 1896 року – директором-розпорядником, потім головою «Товариства цукроварних і рафінадних заводів Терещенка». В 1900 році його також обрали членом торгівельно-промислової партії. Крім цього, Б.Ханенко очолював ще декілька організацій. Проте найголовнішим для себе він вважав посаду голови «Київського товариства старожитностей і мистецтва». Богдан Іванович фінансував

археологічні розкопки у Придніпров'ї і на базі власних колекцій створив 1904 року Київський художньо-промисловий музей, до якого увійшло 3145 експонатів. Особистий внесок родини Ханенків, вкладений у колекцію, оцінювався в 135 тисяч рублів. Для відкриття музею потребувалося ще 300 тис. руб., а вдалося зібрати тільки 70 тисяч. Тоді Богдан Ханенко власноручно написав урядовцям і підприємцям Тарновським, Терещенкам, Бродским, Семиренкам і прохав надіслати до музею свої експонати та допомогти фінансами. Більше 200 осіб згодилися на цю пропозицію, але коштів не вистачало. Оскільки уряд відмовився від фінансування цього проекту, Б. І. Ханенко вдався до іншого: він особисто зустрівся з імператором Миколою II в Києві, коли той прибув на освячення храму св. Володимира. Імператор пообіцяв виділити ще 50 тис. рублів із державної скарбниці.

В 1914 році Б.І. Ханенко також обіймав посаду мирового судді у м. Балта. В 1916 році він захворів. Перед своєю смертю Б.І.Ханенко заповів зібрану ним колекцію мистецтв місту Києву.

Після революції, коли Київ окупували австро-німецькі війська, Варварі Миколаївні Ханенко запропонували вивезти колекцію до Німеччини, проте вона не погодилася. В грудні 1918 року В.М. Ханенко подала заяву до Академії наук України, у якій прохала прийняти спадщину сім'ї з умовою, щоб музей назвали іменем Богдана і Варвари Ханенків. Крім цього, просила не виселяти із її власного будинку по вул. Терещенківській №5. Після встановлення радянської влади, незважаючи на прохання і «добročинність» сім'ї Ханенків, більшовики виселили Варвару Миколаївну із власного будинку, як «експлуататорку» і залишили її без продуктового пайка. До останніх років вона мешкала в комірчині своєї служниці Дуні і померла в травні 1922 року. Поховали В.М.Ханенко-Терещенко на кладовищі Видубицького монастиря, поряд з її чоловіком.

Землі біля с. Грабове Б.І.Ханенко придбав 1897 року. Тут розмістилася одна із його численних економій. До 1917 року економією опікувалися управителі Вовченко і Сомов. В кінці XIX – на початку XX століть в селі Грабове зберігався переказ про закопаний неподалік корчми скарб. На місці, де колись знаходився цей заклад, збудували піч по випалюванню вапняка. За легендою, закопаний скарб можна було відшукати тільки місячної ночі, коли тінь від дуба падала на землю і вказувала місце схованки. Довідавшись від старожилів про переказ, Б.І.Ханенко вирішив перевірити легенду. У 1908-1909 роках він найняв селян, які перекопали землю яма за ямою, але скарбу так і не знайшли.

Князь Павло Петрович Трубецькой (1827-1914) розпочинав свою кар'єру як військовий. У свій час він закінчив Пажеський корпус і 1855 року був відряджений до

Михайлівської артилерійської академії для продовження навчання, а потім служив при батареї лейб-гвардії кінної артилерії. З 1 травня 1861 року наказом Сенату П.Трубецького затвердили на посаду мирового посередника Московського повіту. Через два роки князь Трубецькой звільнився з армії за станом здоров'я. На посаді мирового судді П.Трубецькой активно впроваджував реформи, за що отримав від імператора відзнаку. Починаючи із 1878 року тричі обирався предводителем дворянства Московського повіту. Прослуживши 25 років у земській службі, князь вийшов у відставку у званні статського радника та переселився до свого маєтку в с. Плоть Балтського повіту, придбаного ще 1868 року (3158 дес. землі та 324 дес. дубового лісу).

В молоді роки П.Трубецькой цікавився науками, з цього всього виникла ідея створення дослідницької насінневої і метеорологічної станції. Через брак теоретичних знань князь Трубецькой став вільним слухачем Новоросійського університету і протягом 1891-1892 років працював у лабораторії, де набував знань з хімії і агрономії, а потім до листопада 1893 року він розпочав закупівлю необхідних матеріалів, бібліографічних видань та метеорологічного інструменту для відкриття Плотянської сільськогосподарської дослідницької станції, яку офіційно відкрили 1 грудня 1894 року. Влітку 1893 року, у прибудованому до житлового будинку приміщенні, була обладнана лабораторія, що складалася з семи кімнат. Восени за наказом князя розбили два дослідницькі поля загальною площею 34,5 дес. Тут працювали студенти 4-го курсу М.С.Пастернак з Новоросійського університету та фахівець-агроном Ф.Б.Яновчик із Київського університету. Весною 1895 року розпочалися роботи по вирощуванню виноградної лози (розбили ще 12 дес.), а для проведення аналізу вин запросили хіміка-винороба С.Г.Моргенштерна. Відомі також працівники цієї станції – вчені-грунтознавці П.Ф.Бараков та А.А.Бичихін (став завідуючим станцією).

На 1896 рік затрати на відкриття станції склали більше 10 тисяч руб. Після особистого звернення князя П.П.Трубецького до урядовців станція субсидувалася Департаментом Землеробства та іншими меценатами. З 1905 року для виноградників відвели ще 54 дес. В цьому ж році було опубліковано «Зведення робіт» з усіх напрямків закладу. Того ж року станція брала участь у міжнародній виставці в Мілані (Італія). Насіннєвий матеріал, вирощений на полях станції, особливо насіння з ферми Олександрівка (700 дес.), що входила до власності князя, користувався неабияким попитом у місцевих землевласників. Його охоче купували поміщики Сомов, Красільщиков та Піщанський.

Загалом, Плотнянська станція проіснувала 20 років, до 1914 року, коли на прохання самого власника, П.П.Трубецького, вона була передана у власність Департаменту

Землеробства. До дня передачі станції (18 лютого 1914 року) князь не дожив²⁹⁹. Напередодні смерті дійсний статський радник і князь Павло Петрович Трубецький значився серед списку мешканців Балти і повіту серед підприємців цього регіону.

У книзі Євгенія Жаркова «Країна Коктебель» розповідається про одного із синів відомого лікаря Е. А. Юнге – Олександра Едуардовича Юнге (1871-1921). В кінці XIX століття Олександр Юнге закінчив школу виноградарства і виноробства в містечку «Магараш» (в перекладі «джерело»), заснованій 1828 року на земельній ділянці імператорського Нікітського ботанічного саду в Криму. Тут також знаходилася його власна ділянка у селищі Коктебель. В кінці XIX століття О.Юнг заснував на ній дачні ділянки, а потім відкрив фабрику-завод по виробництву вин з такою ж назвою у Москві. Довгий час Олександр Юнг навчався за кордоном. Часто, щоб вивчити процеси виробництва і рецепти кращих вин світу (Італії, Португалії, Алжиру, Мадейри), він наймався простим робітником і працював у підвалах, де утримували вино. З 1900 року, після повернення до Росії, О.Юнг влаштувався на Плотнянському винограднику і два роки пропрацював у маєтку князя П.П.Трубецького. Про свою роботу в с. Плоть О. Е. Юнг написав дві доповіді, які вийшли в Одесі 1901 і 1902 роках.

Панська садиба Трубецьких у с. Плоть розміщувалася на горі, в напрямку до Крутих, і складалася із декількох кам'яниць, мальовничо обсаджених тополями. Напередодні революції в с. Плоть діяла лікарня з особливою лабораторією, в якій у 1920-х роках розмістилася школа. Virізнялося у селі і місцеве кладовище. На відміну від інших поселень, де на кладовищах були дерев'яні хрести, що довго не могли зберігатися, тут розміщалися надгробки із каменю. Проте цікавих написів і пам'ятників, давніших XIX століття, дослідники не відмічали³⁰⁰.

Альбранд Костянтин Олександрович (народився 23.12.1873 р., дата смерті невідома) був сином дворянина і дійсного статського радника, дипломата, почесного мирового судді м. Одеси Олександра Петровича Альбранда. Відомо лише те, що в лютому 1874 року Костянтина хрестили. Хрещеними батьками його стали тайний радник Костянтин Михайлович Базилі та донька останнього – Олександра Костянтинівна. Майже все своє життя К.О.Альбранд мешкав у Франції. За спогадами старожилів, напередодні революції 1917 року землями поміщика опікувалися орендарі Шиманський, Ребда і Андрусь. У 1970-х роках мешканець села Стримба Дундук Федір Андрійович згадав про те, як він працював лакеєм в орендаря Шиманського. Сам орендар мав у с. Стримба дім і 10-12 га

²⁹⁹ Корзун О.В. Плотнянська Сільськогосподарська дослідна станція князя П.П.Трубецького: з історії створення та діяльності // Інтернетвидання: www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/08kopskt.pdf.

³⁰⁰ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.177.

фруктового саду. Він сплачував за землю поміщикові по 7 руб. за десятину на рік, а селянам здавав наділи за половину врожаю. Частина землі обробляли місцеві мешканці за 50 руб., або 60 пудів на рік (960 кг, авт.). В його економії постійно працювали 10 осіб. Наймані робітники обробляли землю та доглядали: 40 корів, 12 пар волів, 30 коней, 50 овець та 80 свиней. Шиманський також мав у власності по два будинки в Києві та Одесі

301

Більше відомостей маємо про батька Костянтина – Олександра Петровича Альбранда. У формулярному списку чинів на 13 липня 1884 рік, Олександр Петрович, як православний, числився мировим суддею 1-ї дільниці судового округу м. Одеси (мав тоді вік 40 років). Походив він із дворян Херсонської губернії, володів родовим маєтком у Балтському повіті (989 дес.). У свій час О.Альбранд закінчив юридичний факультет Одеського Рішельєвського ліцею із ступенем «Дійсного студента». В 1869 році він став повітовим суддею, а з 1870 року – дільничним мировим суддею м. Одеси. Пізніше, 1872 року, О. Альбранд був обраний мировим суддею Балтського судового округу Подільської губернії. Із 1875 року він знову мировий суддя однієї із дільниць м. Одеси і на цій посаді прослужив до 1882 року. О. Альбранд був одружений на дочці поміщика і тайного радника К. М. Базилі – Марії Костянтинівні. Крім сина Костянтина, він мав ще доньку Наталію (21.11.1871 р.н.) і сина Георгія (Юрія, 01.02.1875 р.н.)³⁰². За свою службу О.Альбранд отримав 1883 року орден св. Анни 3-го ст., став надвірним радником (1884) і статським радником (1892). В 1900 році рід Альбранд внесли до 18-ї частини Дворянської родовідної книги з видачею дворянського герба³⁰³. За описом, герб роду Альбранд складався із лазурового щита, в середині якого розмістився золотий, дамаської сталі щиток із трьома різнокольоровими якірними хрестами: посередині червленими, по боках чорними. Над щитом розміщувався увінчаний дворянською короною шолом із нашоломником, який мав три страусині пір'їни: дві лазурові по краях і золоту, обрамлену чорною лілією, в середині³⁰⁴. В Одеському архіві міститься особистий фонд Олександра Петровича Альбранда (Ф.632. – Оп.1. за період 1854-1908 роки, всього 69 одиниць зібрань). У фонді зібрані контракти і торгівельні договори та листи, в тому числі листування О.П.Альбранда зі своєю бабцею В.І.Черномською. Серед документів першої половини 1870-х років є купча на маєток «Стримба» і розписка поміщиці Давидової, яка продала свою садибу Олександру Петровичу і його сестрі – Марії Петрівні Альбранд. Від

³⁰¹ ДАОО. – Ф. р. –7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.4-5.

³⁰² Російський державний історичний архів (далі РДІА) – Ф. 1349. – Оп.3 – Спр. 32. – Арк.111.

³⁰³ РДІА. – Ф. 1343. – Оп.49. – Спр. 19. – Арк.20.

³⁰⁴ РДІА. – Ф. 200. – Оп.1. – Спр. 2660. – Арк.13.

імені власника маєтку господарством «Стримба» розпоряджався економ Кустов (згадується 1879 року).

Дід Костянтина Олександровича – Петро-Карл Львович Альбранд (1805-1864) вступив на службу в корпус інженерів шляхів сполучень 1826 року у чині портупей прапорщика. Військовий шлях його був таким: через рік став прапорщиком, а потім підпоручиком, а з 1831 року – поручником. Через рік П.Альбранда перевели до Криму у розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора; у 1835 році він отримав чин капітана. Мав нагороди, серед них орден св. Анни 3-го ст. (1837). З армії пішов у званні майора 1838 року, проте повернувся знову на службу 1840 року. Цього разу майор Альбранд виконував завдання по покращенню відводів, мостів і насипів на Одесько-Балтській, Ольвіопольській, Вознесенській, Тираспольській та Миколаївській дорогах. У Балтському повіті Петро Альбранд уже мав наділ та 100 душ селян³⁰⁵. Через сім років він став підполковником. Орден св. Анни 2-го ст. отримав 1852 року. Через два роки його призначили начальником будівництва залізничного шляху від Харкова до Феодосії. В 1855 році О. Альбранд отримав орден св. Анни 2-го ст. з імператорською короною. Цього ж року став виконуючим обов'язки начальника 8-го округу шляхів сполучень, а наступного року отримав чин полковника. В 1859 – знову нагорода, орден св. Володимира 3-го ст., в цьому ж році став генерал-майором, через два роки отримав орден св. Станіслава 1-го ст.³⁰⁶. Через доньку Петра – Марію Петрівну (1846-1912) рід Альбрандів поріднився з відомим на Україні польським родом Скадовських (засновників м. Скадовська).

Не менш відомим став прадід Костянтина Олександровича – Альбранд (D'Albrant) Лев (Луїз, Людовик) Осипович (нар. 1766 – пом. невід.) – уродженець французького королівства (провінція Дофіне, містечка Амбр юк). Людовік Альбранд займався торгівлею, і 1784 року прибув з товаришами до Херсонського порту, де залишився у якості негоціанта. Тут він одружився з Анною (Іванівною) де-Клессе та оселився в Херсоні. Як добропорядний купець став міським головою Херсона у 1800 році, а потім, протягом 21 року, переобирався на посаду міського голови ще шість разів. Лев Альбранд сприяв розбудові цього міста і 1808 року, за приписом військового губернатора герцога А.Рішельє, перевозив деревину до Херсона, а потім став одним із членів Комітету по розбудові Херсона (1815 р.)³⁰⁷. В період російсько-турецької війни 1806-1812 років, на прохання генерала від інфантерії князя П.І.Багратіона, своїм власним коштом найняв 22 човни і зимою 1809 року переправив Чорним морем провізію для Дунайської армії.

³⁰⁵ РДІА. – Ф. 1349. – Оп.3. – Спр. 32. – Арк.1-3.

³⁰⁶ РДІА. – Ф. 1349. – Оп.49. – Спр. 19 – Арк.15.

³⁰⁷ РДІА. – Ф. 1349. – Оп.49. – Спр. 19 – Арк.20.

Вчинок Людовіка Альбранда відзначили нагородою, і він отримав золоту медаль на стрічці св. Анни з написом «За Усердіє 1810 р.»; а в 1811 році, за постачання нової партії провіанту, за сприяння графа Л.Ланжерона отримав іншу золоту медаль на блакитній стрічці, прикрашену діамантами з написом «За Усердіє 1811 р.». Через рік Альбранд мав уже орден св. Володимира 4-го ступеня. З 1821 року Л.Альбранда записали до російського дворянства (із 1818 року його прізвище внесено до першої частини родовідної книги Російської імперії). У Херсонській губернії Л. Альбранд володів 4000 десятинами землі. Мав дітей Осипа, Івана, Льва (Петро-Карл), Олену, Олександра, Андрія, Софію, Марію та Єлизавету.

Рід Соха-Хоментовських походив із Польщі. На Україні, Білорусі та в Росії представники цього роду були відомі протягом XVII – початку XX століть. Ймовірно, І.К.Соха-Хоментовська стала останньою із цього роду власницею землі біля Кодими. Можливо, також, що вона мала родичів у Ямпільському повіті. В одному з Мартирологів згадується поляк Хоментовський Казимир Вікентійович, 1874 р.н., уродженець с. Пилип'янівка Ямпільського повіту. За радянської влади він переїхав і мешкав у Ленінграді, де працював на пароході «Республіка». В листопаді 1937 року був арештований органами НКВС і розстріляний 10 листопада³⁰⁸.

Із зібраних місцевими краєзнавцями спогадів відомо, що поміщик Русанівський до революції 1917 року мав 5 мастків та 10 тис. дес. землі. Він також скупив біля села Валядинка та нинішньої Кирилівки 2600 дес. орної землі та 600 дес. лісу³⁰⁹. В с. Тимкове від імені поміщика економією управляв старшина Гнат Кіршул [в інших джерелах – Кершул, Киршул, авт.], за допомогою якого землевласник продав селянам, а частково через земсько-селянський банк здав у кредит свої віддалені від села поля³¹⁰. На постійній роботі в економії пана Русанівського працювало 40-50 чоловік, які отримували за свою роботу від 40 до 50 копійок на день. З поміщицьких земель більша частина знаходилася в оренді у поляка П'янковського, селян Гната і Тараса Кіршулів, Петра Лесніка та Пашинського (усі вони володіли від 40 до 50 дес.). Останній мав у власності також олійню, вітряного млина, кінну молотарку та машинну жатку і утримував 40 овець³¹¹.

Новий спалах виступів серед місцевого населення викликала перша світова війна. Розорялися і зубожіли селянські господарства. Землі їх залишалися незасіяними: не вистачало насіння, тягла, обмать було робочих рук. Щоб якось втихомирити селян, з

³⁰⁸Список граждан, расстреляных в ноябре 1937 года в Ленинграде и в последствии реабилитированных // Ленинградский Мартиролог 1937-1938: Книга Памяти жертв политических репрессий. Т.3 / отв. ред. А.Я.Разумов. – СПб.: РНБ, 1998 – 639 с.

³⁰⁹Гірка була доля селян // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №103, 30 серпня. – С.2.

³¹⁰Балтянский І. Дещо з історії нашого краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.2.

³¹¹Гірка була доля селян // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №103, 30 серпня. – С.2.

ними почали проводити роз'яснювальну роботу через освітні заклади. У цій справі активну участь брали вчителі місцевих шкіл. До початку Першої світової війни майже у всіх населених пунктах Будейської, Писарівської і Крутянської волостей діяли церковно-приходські і початкові державно-освітні заклади. Поряд із вчителями у більшості шкіл краю викладали також місцеві священики. 27 квітня 1907 року для священиків церкви Різдва Богородиці в с. Круті відремонтували будинки, на що із єпархії виділили 820 руб.³¹².

Перші читання релігійно-морального змісту тут запровадили ще на початку квітня 1904 року. Відомо, що такий захід відбувся тоді у новозбудованій школі с. Серби³¹³. Після революційних подій 1905-1907 років у волостях і селах Балтського повіту освітню роботу знову відновили. Краще за всіх працювали школи в населених пунктах Круті, Тимкове і Слободзеї³¹⁴. У вказаних поселеннях два дні на тиждень, по вівторках і четвергах, проводилися народні читання. Найбільше зусиль докладали священики названих трьох сіл³¹⁵. За свої старання 1 травня 1907 року завідуючий школи і священик с. Тимкове та вчителька церковно-приходської школи м. Круті в знак подяки отримали від Синоду «Біблію»³¹⁶. В кінці травня відзначили роботу завідуючих шкіл і законовчителів в м. Круті та Слободзеї [146]³¹⁷. Для охоплення навчанням усіх інших мешканців краю народні читання запровадили в усіх школах. Це дало свої результати. Збільшувалася кількість дітей, які отримували початкову освіту. Саме 1907 року був зареєстрований найбільший випуск учнів школи с. Пиріжне³¹⁸. В 1913–1914 роках народні читання велися у школах сіл Стримба, Олексіївка і Баштанків. В той же час у навчальних закладах сіл Будаї і Шершенці до шкільних програм ввели навчання рукоділлям³¹⁹. З 1908 року цьому ремеслу навчали дітей у селах Грабове і Шершенці³²⁰.

³¹² Православное Подолье, 1907. – №23-24, 17 июня – С.497.

³¹³ Православное Подолье, 1904. – №8. – С.206-207.

³¹⁴ Православное Подолье, 1907. – №15-16, 26 апреля. – С.354-355

³¹⁵ Православное Подолье, 1907. – №18, 6 мая. – С.412-415.

³¹⁶ Церковные ведомости. – С.- Петербург: тип. Св. Синода, 1907. – №19, 12 мая. – С.191-197

³¹⁷ Православное Подолье, 1907. – №21, 25 мая. – С.407.

³¹⁸ Православное Подолье, 1907. – №17, 29 апреля. – С.385.

³¹⁹ Православное Подолье, 1915. – №17, 26 апреля. – С.849.

³²⁰ Православное Подолье, 1915. – №22, 31 мая. – С.1020-1021, 1024.

Серед кращих у травні того року знову визначили школи у м. Круті (законовчитель Стратонік Синицький), Грабове (законовчитель Єфграф Демкович), Тимкове (законовчитель Антоній Гриневич), Сербах (законовчитель Євгеній Воронін) і Слободзеї (законовчитель Константин Шаравський), а також вчителів сіл Смолянка (вчитель Микола Валянський) та Стримба (вчителька Анна Гаврисевич)³²¹. Цього разу кращими стали однокласні заклади у с. Стримба та Тимкове. Найслабшою залишалася школа в с. Каetanівка, яка не дала 1915 року випуску школярів³²². В цьому році, у зв'язку з епідемією дифтериту і скарлатини, більшість дітей хворіло. Щоб запобігти розповсюдженню хвороби, заняття у більшості шкіл відмінили. Відомо, що в с. Грабове карантин тривав із лютого по травень, а в Кодимі – з березня по травень.

Під час Першої світової війни мешканці краю також надавали посильну допомогу діючій на фронтах армії. Створені у Балтському повіті громадські організації збирали кошти і речі для солдат та офіцерів. У цьому також найбільше допомагали священики і прихожани церковних округів. За період з 17 грудня 1914-го по 8 січня 1915 року пораненим хворим військовим пожертвувала дружина священика Л.Демкович із с. Грабове – 6 руб.; від дружини 2-го благочинного округу поміщиці Бржезинської надійшло – 69 руб. 82 коп.; від благочинного 2-го округу священика і поміщика Бржезинського – 651 руб. 83 коп.; від священика І.Осичинського с. Смолянки – 30 руб. 50 коп. Свої речі надали прихожани с. Стримба: дві куртки, пару рукавичок, 5 носовичків, башлик, 2 теплі сорочки, пару носків, 2 пари онуч [151]³²³. В період з 9 по 23 січня 1914 року від церковно-приходських шкіл Ольгопольського повіту зібрали 120 руб. 33 коп.³²⁴. З 9 по 23 січня 1915 року від благочинного 1-го округу – 100 руб., від с. Загнітково – 36 руб., а також від священика Хрисамфа Дембицького із с. Стримба – 100 руб. В той же час від мешканців с. Стримба знову надійшли пара валянок, пара носків, башлик, 12 курток, 62 рушники, 4 товстих і 2 тонких кальсон. 9 сорочок, 2 наволочки та 2 носовички³²⁵. Від позикового товариства с. Лабушне надійшло того ж року – 100 руб.; від с. Шершенці – 20 руб. 64 коп.; від Каetanівки – 3 руб. 31 коп. Від благодійницької акції не відставали школи: так у період з 13 травня по 5 червня від шкіл Балтського повіту коштами надійшло 143 руб.15 коп.; речами від 2-го благочинного округу – 4 простирадла, 33

³²¹ Православное Подолье, 1915. – №20, 17 мая. – С.929-933.

³²² Православное Подолье, 1915. – №17, 26 апреля. – С.855.

³²³ Православное Подолье, 1915. – №3, 18 января. – С. 129, 131, 132.

³²⁴ Православное Подолье, 1915. – №5, 1 февраля. – С.253.

³²⁵ Православное Подолье, 1915. – №6, 8 февраля. – 296-298, 940-942.

рушників, 30 кальсон, три подушки, жакет, 57 сорочок, 9 теплих сорочок, 5 кольорових сорочок, 23 носовичків і 8 онуч., від с. Стримба також речами³²⁶. Притч і прихожани с. Будеї зібрали 50 руб., від церкви м. Кодими надійшло 30 руб., від духовенства 3-го округу 200 руб.³²⁷. На початку серпня 1915 року 50 руб. зібрали прихожани церкви Різдва Богородиці м. Круті³²⁸. Стільки ж здав священник А.Кобилковський із с. Олексіївка³²⁹. У цей же час допомагав збирати пожертви призначений виконуючим обов'язки псаломщика церкви Різдва Богородиці в м. Круті заштатний диякон Федот Пашинський³³⁰.

Із мешканців краю в діючій армії служив командирований від с. Тимкове священник Антоній Гриневич. З 26 січня 1915 він був призначений священником у церкві польового запасного військового шпиталю, а 6 квітня його перевели на посаду полкового священника, і лише з 16 квітня о. Антоній приступив до своїх обов'язків. Мав подяки від командування армії³³¹.

Весною 1917 року в церковному житті відбулася ще одна подія. В приходах сіл регіону побував Балтський єпископ Пімен. Так, 17 травня він розпочав свій візит із с. Смолянка де і заночував, а 18 травня побував у селах Будеї, Лабушному, Кодимі, Французькому; 19 травня відвідав с. Сербі. Писарівка. Грабове і Шершенці; 20 травня – населені пункти Вада-Туркул. Плоть. Тимкове і Бурштени. Закінчив єпископ свій візит 21 травня у с. Слободзея та станції Слобідка³³².

Повалення царату в лютому 1917 року викликало у більшості частини селянства великі надії. Мешканці краю сподівалися, що нова влада дасть їм землю та покінчить з ненависною війною. Але марно. Створені земельні комітети зволікали із розв'язанням аграрного питання. Продовжувалася війна. В м. Кодима проти представників влади Тимчасового уряду підняв повстання місцевий військовий гарнізон.

Напередодні жовтневого перевороту в населених пунктах Балтського повіту з'явилися листівки більшовиків із закликом до повстання. Зокрема, широка агітація велася в містечку Круті, про що 26 жовтня 1917 року повідомив начальнику штабу Одеського військового округу командир 12-го уланського полку, розквартированого в цьому повіті³³³. Після приходу більшовиків до влади у Петрограді в населених пунктах

³²⁶ Православное Подолье, 1915. – №24, 14 июня. – С.1112-1113, 1116-1117.

³²⁷ Православное Подолье, 1915. – №33, 16 августа. – С.1494, 1498.

³²⁸ Православное Подолье, 1915. – №31, 2 августа. – С.1416, 1417-1418.

³²⁹ Православное Подолье, 1915. – №32, 9 августа. – С.1454.

³³⁰ Православное Подолье, 1915. – №34, 27 августа. – С.1564.

³³¹ Православное Подолье, 1915. – №20, 17 мая.

³³² Православное Подолье, 1915. – №19, 10 мая. – С. 879-880.

³³³ Великая октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 г.-февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий в двух частях;

колишньої Російської імперії почалися нові заворушення. На селі розпочався процес захоплення поміщицької землі. Ситуація з кожним днем загострювалася. Для особистої охорони поміщик Русанівський утримував у своєму маєтку, розміщеному в с. Тимкове, де також вимагали розподілити поміщицьку землю, 24 кінних черкесів. У сутичці з черкесами озброєні селяни вигнали панську охорону із села. Майно поміщика розподілив створений в селі комітет бідняків на чолі з Якимом Аврентьєвим³³⁴. Відомо, що 31 жовтня у с. Грабове селяни також самовільно розподілили 3 тисячі десятин³³⁵.

У лютому 1918 року, коли в Україну як союзники Центральної Ради увійшли німецькі і австрійські війська, в селах Кодимщини утворили більшовицький революційний комітет. Він розпочав оборонні роботи і організацію червоногвардійського загону. Перед комітетом ставилося завдання – разом зі створеною 3-ю радянською армією стримати рух наступаючого на Одесу противника. На початок березня австрійські війська вийшли до Балти, де зустрілися із загонами армії УНР. Подальший рух об'єднаних сил стримували частини 3-ї Одеської армії більшовиків. Їх незначні сили чинили опір. В боях за станції Слобідка (6 березня) і Бірзула (7 березня) австро-німецькі війська та гайдамаки втратили 527 вбитими і 2000 пораненими³³⁶.

Весною до сіл краю приїхали деякі із колишніх землевласників. Вони намагалися повернути своє майно, розібране селянами. Так, до Слободзеї (Малої Слобідки) прибув управитель Піщанський, який служив у пана Маньківського (сам поміщик мешкав у Відні) та син поміщика Мардара – поручник Василь Мардар. Селяни були у розпачі і не знали, що їм робити, адже поміщик вимагав повернути не тільки майно, а і землю. Щоб прояснити ситуацію, мешканці села надіслали до уряду Центральної Ради свого депутата К.Ніколайчука, який прибув до Слободзеї ще 20 лютого 1918 року. Поки георгіївський кавалер Ніколайчук їздив до Києва, поміщик наказав зібратися усім мешканцям села біля церкви. Старшина Іван Булат передав вимогу нової влади – видати усіх тих, хто грабував маєтки поміщиків. Натовп мовчав. Тоді, оточивши церковну площу, військові арештували 70 селян³³⁷. Подібні дії відбувалися і в інших населених пунктах. За непокору німці карали селян різками, а в центрі села Тимкове вони встановили шибеницю³³⁸.

Часть вторая. – Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти, октябрь 1917 г.-февраль 1918 г./ Автор сост. Варгатюк П.Л. и др. – К.: Политиздат Украины, 1982. – С.27.

³³⁴ Балтянський І. Дещо з історії нашого краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.4.

³³⁵ Великая октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 г.- февраль 1918 г... – К.: Политиздат Украины, 1982. – С.82.

³³⁶ Українська РСР в період громадянської війни (1917-1920), в трьох томах. – Т.1. – К., 1967. – С.284.

³³⁷ Ніколайчук К. Як ми відстоювали завоювання жовтня // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.4.

³³⁸ Балтянський І. Дещо з історії нашого краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.4.

Каральні акції австро-німецьких військ і гайдамаків, підпорядкованих новому урядові гетьмана Павла Скоропадського (прийшов до влади 28 квітня 1918 р.), викликали хвилю невдоволення. В травні у Балтській окрузі виникла підпільна організація, так звана «дев'ятка», членами її стали О.Пашкевич, Іван і Михайло Дячишині, М.О.Нарцов, М.Дьяков, С.Сорокати та прибулий з Одеси більшовик Кузнецов. В Балті також діяла більшовицька підпільна група, до якої входили керівники Безносов, Вайнштейн та Вада³³⁹. До літа організатори підпільних груп створили партизанські загони. На чолі повсталих у Балтському повіті став мешканець села Березівка Мошнязької волості Іван Кононович Дячишин (1890 р.н.). Повернувшись у травні з Одеси він побував у селах

І.К.Дячишин

Обжила, Єфтодія. Мошняги. Борсуки. Будеї і загітував селян вступити до загонів повсталих. Члени революційної військової Ради О.Пашкевич. Баланюк та Кершул організували партизанські осередки в інших селах³⁴⁰. Партизанами із с. Тимкове стали мешканці П.Г.Мороз, Я.С.Варава, П.С.Крисюк, С.І.Тоток (пізніше він буде розстріляний фашистами у 1941 р.) [140:4]³⁴¹. Ціле літо розрізнені і невеликі партизанські групи мали незначні сутички з гетьманськими і німецькими частинами. Подальші каральні акції з боку австро-німецьких військових тільки посилювали гнів населення.

На вересень 1918 року села Балтського повіту становили собою діжку з порохом. Чекали лише вогню. Першим повстало с. Березівка, селяни якого виступили проти свого колишнього поміщика фон-Герсдорфа. На прохання землевласника до цього села направили каральний загін, але він потрапив у засідку. Втривавши третину свого складу, гайдамаки відступили до села Мошняги (за 8 верств від Балти). На 26 вересня повстання перекинулося на інші населені пункти і до повсталих приєдналися декілька тисяч селян. В ніч на 12 жовтня загони І.Дячишина захопили Балту. Наприкінці листопада 1918 року партизани зайняли також залізничні станції Бірзулу, Борші і Роздільну³⁴². В останній вони роззброїли німецьку частину. Добре себе проявив тут артилерист, селянин із Слободки Андрій Кирилович Бойко.

³³⁹ Шаповалов Е.А. Против гетмана, немцев и Петлюровцев: воспоминание командира партизанского батальона // Красная Бессарабия: журнал Центрального совета общества Бессарабцев, 1934. – №10. – С.42.

³⁴⁰ Загоруйко В. Командир партизанів Іван Дячишин // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №117, 2 жовтня. – С.2.

³⁴¹ Балтянський І. Дещо з історії нашого краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.4.

³⁴² Українська РСР в період громадянської війни (1917-1920). в трьох томах. – Т.2. – К., 1968. –С.131.

Із Балти загони І.Дячишина повели наступ на Одесу. В цей час у місті, на зміну німецьким частинам, висадилися прибулі Чорним морем англо-французькі війська (військового блоку Антанта). У подальшому інтервенти взялися контролювати околиці Одеси. Сфера їх впливу доходила до станції Роздільна, всю іншу територію підпорядковували частинам армії Симона Петлюри, які діяли від уряду Директорії УНР (прийшов до влади після 14 листопада 1918 року). Після переговорів французького командування з урядом УНР партизанські загони полишили Одесу і відійшли до Балти, де усі цивільні посади зайняли представники від Директорії. Невдовзі поміж партизанами і представниками від військових сил С. Петлюри почалися конфлікти. Виникли вони на ґрунті чисток більшовицького командування серед партизанських загонів. У січні 1919 року до Балти прибув комісар Сікорський. Разом із галичанами-січовиками він напав на загін І.Дячишина. Очевидці тих подій згадували, що в ніч, коли загін петлюрівців наступав на Балту був вбитий Михайло Дячишин. Мертве його тіло, із 15 штиковими ранами, викинули у замерзлу р. Кодиму. Був також убитий військовий начальник Войчук. У полон потрапив Стефан Сорокати, але після розстрілу йому вдалося вижити. Тоді ж був важко поранений сам Іван Дячишин. Дізнавшись, що на місто рухалися частини від УНР, він з невеликою групою товаришів виїхав їм назустріч і мав надію пробратися в ряди полку галичан, щоб потім розпочати боротьбу із середини. На біду останнього, його впізнав комісар Сікорський, який вигукнув: «Оце він, головний злодіяка більшовик!». Прогримів постріл, І.Дячишин впав з коня, із його лівого плеча потекла кров. Прикинувшись мертвим, І.Дячишин тим самим врятував собі життя. Він був підібраний і перев'язаний місцевим робітником із Балти, а в наступну ніч пробрався до села, яке контролювали партизани³⁴³.

У лютому 1919 року загін І. Дячишина неодноразово нападав на станції Бірзула, Балта і Слобідка³⁴⁴. В цей час у с. Будеї створили свій партизанський загін (командир П. Отченаш, комісар Кузнєцов). Одного дня Павло Отченаш і Харитон Хмелівський дізналися, що із станції Бірзула на станцію Кодима прибув потяг з гарматами і артилерією на чолі з полковником Козубським. Гайдаки мали намір пройти через Будеї і розташуватися в лісі в урочищах Дубина та Криве, а потім захопити Березівку. За ніч у напрямку нинішнього села Федорівка з'явилася барикада. На схилі неглибокої балки 800 повсталих селян Будеїв укріпили бруствер, на який звезли плуги, борони, вози та колеса. Встановили також два кулемети. У перший день вдалося відбити наступаючу із Кодими піхоту гайдаків. На другий день кавалерія сотника Кармаша зайшла партизанам із тилу,

³⁴³ Шаповалов Е.А. Против гетмана, немцев и Петлюровцев // Красная Бессарабия, 1934. – №10. – С.43.

³⁴⁴ Українська РСР в період громадянської війни (1917-1920), в трьох томах. – Т.2. – К., 1968. –С.148.

але і там повсталі приготувалися до відсічі. Загін Мартина Довгого відбив кінноту. Кавалеристи, втративши 14 чоловік, відступили. Надалі гайдамаки перейшли до обстрілу позицій партизан із гармат. Головну загрозу для с. Будеї становив панцерник, що рухався поміж станціями Слобідка і Абомелікове. Для розвідки на станцію Слобідка пішли партизани Хмелевський, Вапняр, Чухрій і Виноградник. Засівши у комірчині стрілочника, порадившись, вони вирішили, що усі інші повернуться, а Х.Хмелевський спробує пробратися в гущу противника. Представившись гвардійському офіцерові панцерника колишнім корегувальником–артилеристом, а також місцевим, який п'ять років служив у поміщика Маньківського і добре знав місцевість біля Будеїв, Хмелевський таким чином потрапив на потяг. В його обов'язки входило корегувати вогонь гармат. Але координати, надані для артилеристів, ніякої шкоди не заподіяли повсталим. Снаряди падали за селом. Вночі Хмелевський утік до партизанів і отримав подяку від комісара за вдало проведену операцію. Надалі біля станції Абомелікове партизани пошкодили залізничну колію, чим спричинили аварію панцерника³⁴⁵.

Весною 1919 року на Південь України знову почали наступати більшовики. Під час загального наступу радянським військам, крім відступаючих частин Антанти, протистояли відрізані підрозділи південної групи армії С.Петлюри, що склалися з решток 8-го Запорізького корпусу. Вони займали лінію Слобідка-Бірзула-Роздільна. Для боротьби з інтервентами і частинами Директорії більшовики створили 2 квітня Одеську групу військ під командуванням М.А.Худякова. Головною ударною силою групи стала Південна, окремо діюча бригада П.С.Ткаченка. Перед групою поставили завдання здійснювати «оборону і закріпитися на узбережжі Чорного моря та захопити лінію від Чорного моря по Дністру до Рибниці»³⁴⁶. У березні на території м. Кодими ще знаходилася одна із військових частин Директорії – полк ім. Симона Петлюри. В цей час в Крутях діяла підпільна організація на чолі з більшовиком Вайсманом³⁴⁷. З наближенням Червоної армії військові частини Директорії були відрізані від своїх основних сил. Фактично їхні невеликі і розрізнені загони утримували лише територію, прилеглу до залізничної колії. Населені пункти віддалені від залізниці, залишалися поза їхнім контролем. Цим скористалися більшовицькі агітатори, а їх вплив на селян спричинив до нового виступу найбільшого верств у селах Ольгопольського і Балтського повітів. Полковник Самокиш утримував станцію. 4 березня 1919 року він повідомив командування Директорії про критичну ситуацію, що склалася навколо м. Кодима³⁴⁸.

³⁴⁵ *Похват С. Будейські барикади // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №153. – С.2.*

³⁴⁶ *Українська РСР в період громадянської війни – Т.2. – К., 1968. – С.176.*

³⁴⁷ *Гражданская война на Украине 1918–1920... – Т.1., Кн.1. – К.: Наукова думка, 1967. – С.664.*

³⁴⁸ *Гражданская война на Украине 1918–1920... – Т.1., Кн.1. – К.: Наукова думка, 1967. – С.667.*

Оточений звідусіль, гвардійський полк Директорії протримався тут до початку квітня, а потім його командування направило для переговорів з більшовиками своїх представників. Частина піхотинців полку Самокиша перейшла на бік червоних партизан. Деякий час неподалік залізничної колії продовжував діяти інший козацький (кавалерійський) полк³⁴⁹.

Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінну ломку усіх соціально-економічних відносин. Характерними ознаками економічного життя в перші роки радянської влади були згортання виробництва, нестача харчів та палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити так званий соціалістичний лад, перетворивши український народ на об'єкт небаченого за масштабом і жорстокістю експерименту. З метою виконання більшовицької програми, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників та населення промислових центрів навесні 1919 року на території маріонеткової УСРР було введено жорстку економічну політику під назвою «воєнного комунізму», яка передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів.

Проте найголовнішим для більшовиків в Україні залишалося питання про хліб. Після проголошення радянської влади на Півдні більшовики стали відправляти в Центральну Росію ешелони з хлібом. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом. 11 січня 1919 р. Раднарком РСФРР ухвалив декрет про «продрозверстку», дія якого з березня поширилася й на Україну. Згідно з «продрозкладкою», селяни зобов'язані були здавати більшовицькій владі усі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, передовсім хліба. Для відбору хліба у селян були створені спеціальні продовольчі загони. Надмірні продовольчі ревізії і вилучення майна викликали незадоволення основної маси селянства. Поширювався рух опору проти політики радянської влади. Весною у районі Саврані і Кодими діяли розрізнені загони отамана Семена Федоровича Заболотного (бл. 1892/1894 – †1922). Точне місце і дата народження його невідомі. За різними даними народився в с. Обжиле, або с. Тридуби (Балтського повіту) у сім'ї волосного писаря. Служив у російській армії і став учасником Першої світової війни. Після Лютневої революції 1917 року брав участь у справедливому розподілі

³⁴⁹ Гражданская война на Украине 1918–1920... – Т.1., Кн.1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 709.

поміщицьких земель, чим заробив собі повагу серед місцевого населення. З 1919 року С.Заболотний відомий як командир полку Чорних гайдамаків, ватажок Балтсько-Ольгопольського повстанського загону та полковник Наддніпрянської бригади четвертої повстанської дивізії військ УНР. боровся проти більшовиків і білих. Під час повстання

І.Е.Якір

колишнього червоного командира, отамана Никифора Григор'єва на Півдні України прокотилася хвиля єврейських погромів. На Одещині до них долучилися загони Вендта і Козакова, які підтримали виступ Григор'єва. Сам отаман об'явив війну «комуні», але до неї він долучив термін «жид», таким чином, офіційним гаслом його діяльності стало «бий комуністів і жидів». Погроми в населених пунктах Кодимщини змусили євреїв тікати до Одеси. Але навіть це

не рятувало більшості втікачів. У 20-х числах травня 1919 року загонами григор'євців було вбито 62 єврейських втікачів із Кодими на станції Іванівка³⁵⁰. Для придушення антибільшовицьких виступів у червні–липні 1919 року командування Південного крила Червоної армії надіслало на станцію Кодима частини 45-ї радянської дивізії І.Е.Якіра, в тому числі комбрига Гриціва, із двома кавалерійськими бригадами на чолі з Ф.Я.Левензоном (комбриг 1-ї кавбригади) і Г.І.Котовським (комбриг 2-ї кавбригади) та кавалерійський ескадрон Рокоша. Повсталих на чолі із С. Заболотним вдалося потіснити лише після прибуття партизанських загонів під командуванням І. К. Дячишина. До цього загону увійшли мешканці с. Стримба, серед – них Балтян Степан Федорович. Інший мешканець цього села Ковальчук Юхим Васильович служив у загоні Г.Котовського³⁵¹. У наступному році до 45-ї більшовицької дивізії влилися мешканці Крутях Гладковський Никифор, Лопушанський Федір, Стах Олександр Олексійович та інші³⁵².

До речі, комбриг Г.Котовський у своїй автобіографії, написаній в одеській тюрмі 19 вересня 1916 року вказав, що рід його походив із дворян Кам'янець–Подільської губернії, і далі зазначив: «мій дід був офіцером і вийшов у відставку в чині полковника... В Балтському повіті, біля містечка Круті, дід мав великий маєток, сім'я якого складалася із 5 синів. із них мій батько був наймолодшим, тоді він мав вік 12-13 років...». Григорій Котовський повідомив також, що після смерті діда його сини

Г.І.Котовський

³⁵⁰ Гусев-Оренбургский. Багровая книга. Погромы 1919-1920 гг. на Украине. – Нью-Йорк: Изд. Ладога 1983. – С.8.

³⁵¹ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр. – 275. – Арк.8.

³⁵² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр. – 223. – Арк.6.

продали маєток, а в кінці 1870-х роках сім'я батька переїхала до Бессарабії (Ганчешти), де мешкав дядько Г. Котовського³⁵³. Наскільки написана біографія відповідає дійсності, судити важко. Історики з цього приводу наводять різні аргументи і мають власні думки.

Невдовзі самі більшовики потрапили в оточення. У серпні 1919 року із Вапнярки на Бірзулу розпочали свій наступ армійські частини Наддністрянської армії УНР, а до Балти рухалася біла армія генерала А.Денікіна. Щоб утримати Південь України і шлях на Одесу, в районі станції Бірзула зосередилася 45-а червона дивізія І.Якіра, а в Кодимі більшовицька саперна рота³⁵⁴.

У 20-х числах серпня, після взяття Одеси частинами білої армії, на північ потяглися відступаючі валки Південної групи 12-ї армії більшовиків. Лівим крилом резервної колони командував Г.Котовський. Біля Кодими полки 45-ї дивізії із награбованим в Одесі майном, валками і казною потрапили в оточення частин армії Директорії. 30 серпня червоні кавалеристи спробували прорватися через кільце оточення, проте сили були нерівні. Проти двох бригад 45-ї дивізії діяли чотири бригади галичан і «сірожупанників». Дезорганізовані і розбиті загони котовців відступили знову до станції Бірзула, яку вони ще утримували. В ніч з 1 на 2 вересня Г.Котовський разом з начштабом 2-ї кавбригади Каменським і командиром полку Міхаєм Няга умовили Ф.Я.Левензона із рештками його ескадронів покинути Бірзулу та пробиватися на північ. Порада виявилася слушною, оскільки після наступу галицької бригади більша частина червоних втекла проти ночі самотійно. Щоб пробитися до своїх на північ, більшовикам потрібно було перетнути залізничну колію в с. Слободзея [Слобідка, авт.]. Сторожову будку на залізниці тоді уже зайняли білогвардійці, а від станції Абомелікове на Бірзулу рухався ешелон з галичанами. Залишившись без карт і погано орієнтуючись на місцевості, комбриг Ф.Я.Левензон боявся потрапити одночасно до «петлюрівців» і «білих». На щастя більшовиків, провідником їхнього відступу став старий мешканець із с. Слободзеї, він добре знав місцевість. Селянин вивів з оточення залишки двох більшовицьких бригад на північ³⁵⁵.

В період денікінського перебування у Подністров'ї партизанський рух не вщухав. Партизани вчинили декілька нападів на ешелони, що рухалися по лінії Слобідка-Кодима. Восени 1919 року через станцію Кодима в напрямку Могилів – Нова Ушиця – Дунаївці знову відступали частини 8-ї Запорізької дивізії. В книзі Романа Ковалю «Багряні жнива Української революції» згадано про одного із учасників цього походу – сотника Армії УНР Павла Гарячого (1893 р.н., уродженця с. Буда-Горобіївська Канівського повіту), що

³⁵³ Из автобиографии Г.И.Котовского написанной для Одесского окружного суда / Г.И.Котовский: документы и материалы к истории гражданской войны в СССР. – Кишинев. – С.47-50

³⁵⁴ Левензон Ф.Я. В Южный поход (1919) // Літопис революції: журнал історії КП(б)У та жовтневої революції на Україні. – Держ. вид. України, 1929. – №4 (37). – С.257-259.

³⁵⁵ Левензон Ф.Я. В Южный поход (1919)... – Держ. вид. України. – 1929. – №4 (37). – С.260-263.

також побував тоді у Кодимі. Під час Першої світової війни П.Гарячий, після закінчення курсів прапорщиків, потрапив на фронт лише з 1917 року. З січня 1918 року служив у створеній українській частині, в якій став сотником 1-го Гайдамацького кінного партизанського куреня ім. отамана Яна Кармелюка, сформованого Юрком Ківерчуком і поручником Миколаєм у Кам'янці –Подільському та його околицях. У подальшому він перебував у різних військових формуваннях, потім був інтернований до Польщі, а з 1933 року про П.Гарячого не було ніяких відомостей.

У січні 1920 року, коли до району Кодими знову наблизилася передові частини Червоної армії, загони партизанів посилили свої удари проти денікінських формувань. В лютому більшовики остаточно відновили радянську владу на лівому березі Дністра.

2.2. ПЕРІОД НЕПУ ТА КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО

Після закінчення громадянської війни та іноземної інтервенції розпочалася відбудова зруйнованого господарства. Згідно постанови адміністративно-територіальної комісії при Наркоматі Внутрішніх справ в Одеській губернії 1920 року затвердили шість повітів: Ананіївський, Балтський. Вознесенський, Одеський, Первомайський та Тираспольський (див. Рис.23). На території трьох волостей (Будейської, Крутянської і Писарівської) кількість населення була такою (див. табл. №1)³⁵⁶:

Таблиця №1

Волості	Територія (десятин)	Кількість сільського населення (осіб)	Щільність сільського населення на десятину (чол.)
Писарівська	26610	23077	90,1
Будейська	5500	4375	78,8
Крутянська	29789	21002	70,5
Разом	61899	48454	-

³⁵⁶ Шиф Л.И. Материалы по сельскохозяйственному районированию Одесской губернии. – Одесса, 1925. Приложения. – С. 72.

Після нової адміністративної реформи Одеському губернському правлінню підпорядкували усі заклади Балтського повіту (що входили раніше до Подільської губернії), в тому числі розташовані в населених пунктах Кодимі, Крутях, Слобідці та Шершенцях³⁵⁷. Пізніше, 7 листопада 1922 року, в «пам'ять 5-х роковин Жовтневої революції», відділ управління Балтського повітового виконкому прийняв рішення про перейменування 13 волостей, із них Балтську – в Іваново-Дячишинську, а Крутянську – в «Красно-Ноябрьську»³⁵⁸. Проте нові назви не прижилися і невдовзі їх відмінили. До складу укрупненої на той час Красно-Ноябрьської (Крутянської) волості входило 20 сільських рад, до яких обрали 368 членів (355 чоловіків, 13 жінок), із них 299 незаможників, 53 середняків, 4 службовців і 1 робітника. На всіх членів рад налічували всього 11 комуністів³⁵⁹. Після проведених виборів було також замінено волосний виконком, до якого увійшли член партії Марезко (голова), безпартійні Стражек і Іванов та кандидати Струканенко і Ганрі³⁶⁰.

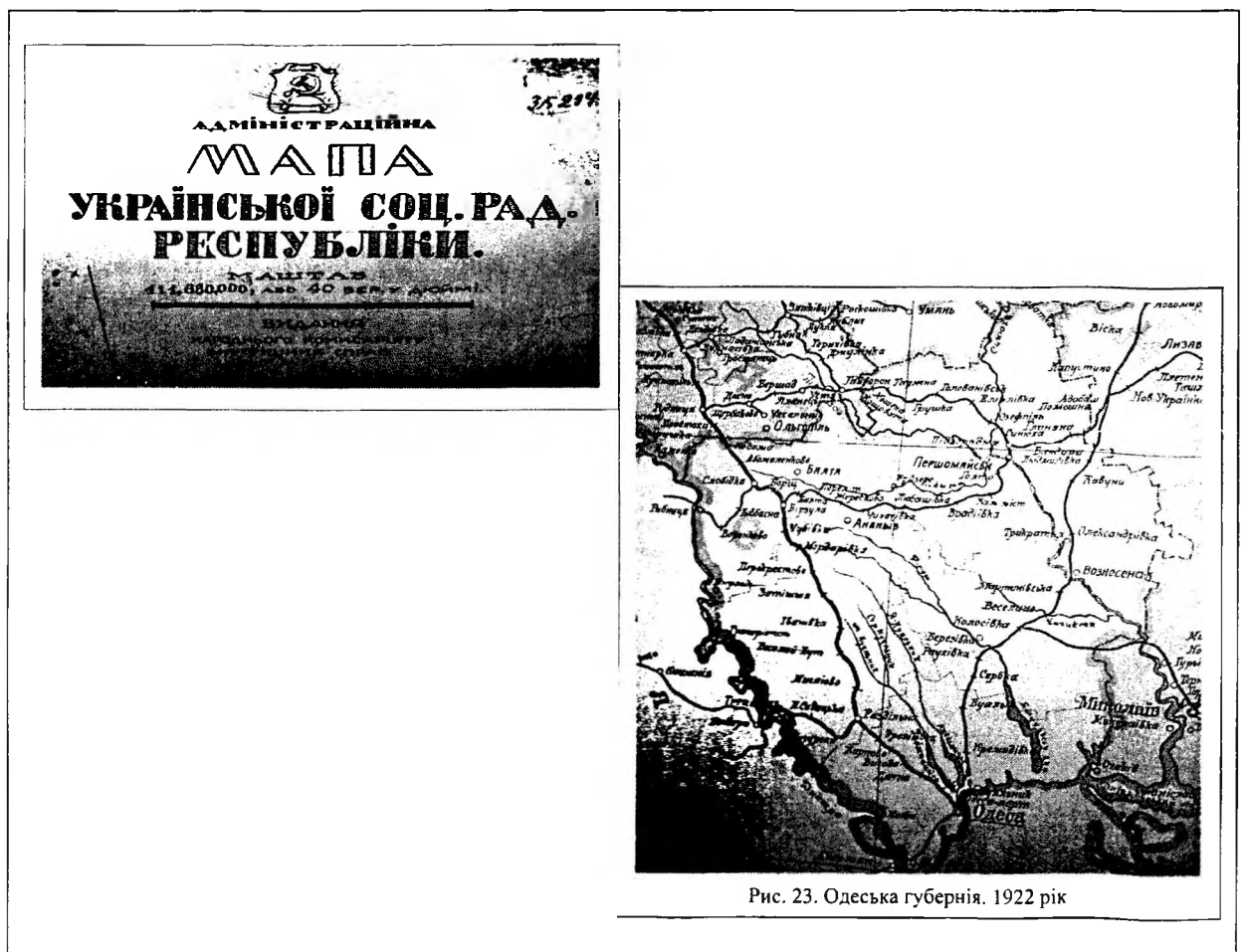

Рис. 23. Одеська губернія. 1922 рік

³⁵⁷ Постановления СНК народного комиссариата почт и телеграфов // ДАОО. – Ф.р-2106. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.108.

³⁵⁸ ДАОО. – Ф.р-599. – Оп.1. – Спр.547-б. – Арк.46.

³⁵⁹ ДАОО. – Ф.р-599. – Оп.1. – Спр.547-б. – Арк.40.

³⁶⁰ ДАОО. – Ф.р-599. – Оп.1. – Спр.547-б. – Арк.52.

У перервах між бойовими діями в селах нинішнього Кодимського району діяли місцеві органи влади. Спочатку для боротьби із заможним селянством більшовики створили революційні комітети (ревкоми), які склалися із трьох осіб, так званих «трійок», потім влада перейшла до виборних органів – місцевих сільських рад. Поряд з тим діяли комітети незаможних селян (КНС, комнезами). Перший ревком в с. Петрівка у 1918 році очолив Кулаков Афанасій Григорович (в іншому док. – Кулаков Василь Григорович)³⁶¹. Після відновлення радянської влади у лютому 1920 року в с. Круті на чолі ревкому став Муляр Афанасій Минович. До комітету незаможних селян цього ж села увійшли Станішевський Адам, Муляр Афанасій, Яцунська Домна, Басюк Марія, а першим головою сільської ради обрали Яворського Михайла Дмитровича³⁶². З'явилися у селах і перші комсомольці. Серед них – Брицький Сергій Матвійович та Долгий Марк Артемович у с. Стримба. Пізніше вказані особи стануть головами місцевих колгоспів. Для впливу більшовиків на молодь у селах створили комсомольські спілки молоді (КСМ, названа на честь В.І.Ульянова-Леніна – ЛКСМ, пізніше перетворена у Всесоюзну – ВЛКСМ). В с. Петрівка перший комсомольський осередок виник 1 червня 1922 року. Серед тринадцяти його комсомольців організаторами були Н.Д.Тишкул та П.Н.Руссол³⁶³.

На ґрунті економічної розрухи загострилося внутрішньополітичне становище в країні. На початку 1921 року селяни стали виявляти невдоволення продрозкладкою уведеною більшовиками 1919 року. В Балтському повіті де-не-де знову з'являлися невеликі загони С. Заболотного, які шкодили органам радянської влади³⁶⁴. Після рішення X-го з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 року продрозкладку замінили на продподаток. В історію даний період увійшов під назвою нової економічної політики (НЕПу), який тривав до 1928 року. Натуральний продовольчий податок був меншим, ніж обкладення за продрозкладкою. Вся продукція, вирощена понад встановлювану норму податку, надходила в розпорядження селян для покращення і укріплення господарства. Допускалася торгівля в межах місцевого обігу. Все це створювало зацікавленість у селянина в розширенні посіву та власного господарства. Збір продрозкладки в Балтському повіті продовжувався до 1 липня 1921 року, а натуральний податок вводився з осені, тобто з урожаю 1921 року. При збиранні продподатку особлива роль відводилася створеним 1920 року комітетам незаможних селян. Ситуація ускладнювалася тим, що в роки громадянської війни заможні селяни придбали значну кількість землі та інвентар, чим укріпили своє економічне становище і вплив на селі. Відбудова для радянських

³⁶¹ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.225. – Арк.2.

³⁶² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.6.

³⁶³ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.225. – Арк.2.

³⁶⁴ Боротьба з бандитизмом // Більшовик: щоденна селянська газета, орган Одеськ. Губернського Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, 1921. – 30 грудня. – №504.

органів влади ускладнювалася і тим, що на лівобережжі Дністра діяли розрізненні групи повсталих, які не сприймали владу більшовиків і нищили її представників на селі, чим зривали плани відбудови сільського господарства. В разі небезпеки повсталі знову переходили на правий берег Дністра, захопленого Румунією 1918 року.

Незважаючи на опір, волосні з'їзди комнезамів прийняли рішення на підтримку нової продовольчої політики. Газета «Більшовик» (орган Одеського губкому КП(б)У) повідомила, що «в Балтському повіті посилюється засів полів після публікації постанови закону про заміну розкладки продподатком...»³⁶⁵. В той же час комнезамам надавалося право позачергового і безкоштовного користування інвентарем з прокатних станцій, на які звозили реквізоване у заможних селян майно, а також використовувати відібрану у них худобу та отримувати позачергово пільгове зерно для засівів. Характерним для місцевих органів влади залишалося те, що у даний період серед управлінців комнезамів посідали колишні заможні господарі, які користувалися більшим авторитетом на селі, ніж бідняки. Найчастіше вони розподіляли зерно і худобу серед тих, хто уже мав господарства та реманент і міг працювати на землі. Менше від цього отримували бідняки із землею, але без інвентаря. Для більшовиків саме бідняцьке селянство було основою «нового переустрою» на селі. З метою виведення із комнезамів заможних селян більшовики провели їх переєстрацію та нові перевибори, які тривали в Балтському повіті із 6 червня по 20 вересня 1921 року. В кінці цього року у повіті також провели першу продподаткову кампанію. Вона припала на період неврожаю у Поволжі і степовій частині Півдня України, в тому числі Одеській губернії. Для виправлення становища більшовикам потребувалося десятки мільйонів пудів хліба. В усіх волостях Балтського повіту органи радянської влади розгорнули роз'яснювальну роботу по виконанню продподатку та надання допомоги голодуючим. На середину грудня 1921 року у фонд допомоги голодуючим Поволжя поступило від с. Круті – 506 пудів хліба (8096 кг)³⁶⁶. У Будейській волості зібрали 98 пуд. 17 фунтів пшениці. 118 пуд. 30 фунтів жита, 30 пудів суржику і 17 пуд. 12 фунтів кукурудзи³⁶⁷. Всього по Балтському повіту на 15 грудня 1922 року вдалося зібрати 12299 пудів хліба (196784 кг).

У даній ситуації організація збору продподатку стала більш складною, ніж збір продрозкладки. Збір останньої проводився на основі кругової поруки на селі, а з переходом на нової продовольчої політики, де кругова порука відмінялася, відповідальність лягала на кожного окремого господаря. Радянська податкова політика

³⁶⁵ Большевик, 1921. – 16 квітня.

³⁶⁶ Иванова З. Переход от продразверстки к продналогу в Левобережных районах Молдавской ССР // Труды Центрального государственного архива Молдавской ССР. – Т.1. – Кишинев, 1962. – С.217.

³⁶⁷ Что дал Балтский уезд // Більшовик, 1922. – 22 січня.

носила класовий характер. Податок накладався сільськими і волосними комісіями з урахуванням кількості орної землі, числа їдців та доходу селянських господарств. На так звані «куркульські» господарства податок був значно завищеним, на середняків – менший, а на бідняків – мінімальний, або зовсім відмінявся. А це, в свою чергу, викликало знову невдоволення на селі. Завищені норми для заможних селян стали ще однією причиною їх виступу проти продкомісій та радянської влади. В селах Балтського повіту розповсюджувалися листівки «від імені Симона Петлюри», у них селян закликали не здавати хліб і наголошувалося, що «радянська влада довго не протримається»³⁶⁸. Один із загонів повсталих діяв влітку у Будейських лісах³⁶⁹. Можливо, що це був загін тимківського отамана Кершула. В подальшому невеликі групи по п'ять–десять осіб здійснювали напади на потяги, валки возів з хлібом та радянські установи. У вересні того року повсталі селяни навіть вбили 9 продармійців біля станції Кодима³⁷⁰.

До середини жовтня 1921 року в районі Ольгополя ще продовжували свою боротьбу партизанські з'єднання Солтиса і Боровського загальною кількістю до 230 осіб. У жовтні органи надзвичайної комісії (ЧК) виявили і арештувала підпільну організацію, яка корегувала дії декількох сіл Подністров'я, в тому числі у Крутях, Тимкове, Бурштенах та в інших поселеннях Подністров'я³⁷¹. Незважаючи на репресивний апарат більшовиків, агітація заможного селянства давала свої результати. В середині січня 1922 року сплатувати продподаток відмовилися мешканці с. Круті та навколишніх сіл. Зерно у селян більшовики вилучили силою³⁷².

Статистичні дані на 1 липня 1923 рік вказують, що в Крутянському районі мешкало 51414 осіб. Територія району охоплювала площу 670,2 кв. км.³⁷³. Архівні документи подають дані про 53249 мешканців, а враховуючи населений пункт Смолянка, що входив до Балтського району, кількість населення становила 55184 мешканців. У розрізі по населених пунктах кількісний склад населення на 1923 рік був таким (див. таблицю №2)³⁷⁴:

³⁶⁸ Бакуменко П.И. Борьба партийных и советских организаций Украины за преодоление продовольственных трудностей (1921-1922 годы) / Ученые записки Киевского инженерно-строительного Института, вып. 2. – К., 1958. – С.104.

³⁶⁹ ДАОО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.264. – Арк.32.

³⁷⁰ Владимирський В.А., Рубін М.А. Кодима // Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область. – К.: АН УРСР, 1969. – С.513.

³⁷¹ Иванова З. Переход от продразверстки к продналогу... – Т.1. – Кишинев, 1962. – С.215.

³⁷² Справедливий вирок // Більшовик. 1922. – 22 січня

³⁷³ Статистический бюллетень. – Одесса. 1923. – № 7-9. – С.22.

³⁷⁴ ДАОО. – Ф.р-599. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.2.

Таблиця №2

№ п/п	Центр сільської Ради	Склад сільських рад (населені пункти)	Район	Кількість населення
1	с. Смолянка	Смолянка	Балтський	1935
2	м. Круті	с. 1/3 м. Крутів і с. 2/3 Крутів, с. Леонтіївка	Крутянський	6833
3	с.Петрівка	с. Петрівка с. Стримба, с.Олександрівка, с. Абамелікове.	Крутянський	3169
4	с. Плоть	с. Плоть с. Миронівка, с. Васильєвка.	Крутянський	4614
5	с.Слободзея	с. Слободзея, с. Бурштени	Крутянський	4557
6	с. Тимкове	с. Тимкове. с. Волядинка	Крутянський	3659
7	с. Семенівка	с. Семенівка. х. Русанівських. колонія Моїна	Крутянський	840
8	с. Грабове	с. Грабове, с. Писарівка	Крутянський	5457
9	с. Серби	с. Серби	Крутянський	3418
10	с. Шершенці	с. Шершенці	Крутянський	4289
11	м. Кодима	м. Кодима	Крутянський	5040
12	с. Французьке	с. Французьке	Крутянський	1923
13	с. Лабушна	с. Лабушна	Крутянський	2257
14	виселок Слобідка	Слобідка, к. Маньково-«Воля»	Крутянський	1664
15	с. Будеї	с. Будеї	Крутянський	5522

Після переходу на новий адміністративний поділ з кінця 1923 року усі населені пункти Крутянської волості стали складовою утвореного Крутянського району з районним центром у містечку Круті³⁷⁵. 12 листопада 1924 року у складі УРСР утворили Автономну Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку (АМРСР). Столицею автономії стало м. Балта, а з 1929 року – м. Тирасполь (див. Рис. 24).

В середині листопада, згідно рішення 3-ї губернської сесії ВУЦВК і Президії Одеського Губвиконкому (рішення від 12 жовтня), до АМРСР включили населені пункти Крутянського району: із розміщених в межах Одеської губернії – поселення Писарівської, Лабушнянської, Петровської. Слободзейської і Слобідської сільрад; із території,

³⁷⁵ Шиф Л.И. Матеріали по сільськогосподарському районуванню Одеської губернії. – Одеса, 1925. Приложения. – С. 10, 24, 40, 54.

розміщених в Подільській губернії – Сербської, Кодимської та Французенської сільських рад³⁷⁶.

Статистичні дані 1924 року, подані в доповідній Крутянського Райвиконкому, вказують, що у червні того року політична ситуація в районі, щодо відношення населення до радянської влади залишалася задовільною; політичного бандитизму і дій проти органів влади тут не виявили. Щоправда, зафіксували 5 випадків кримінальних злочинів, один із них – вбивство. Представники від заможного селянства вели себе пасивно і, як правило, усі розпорядження радянської влади вони виконували в останню чергу. Проте незаможники і середняки почали співпрацювати із представниками влади і навіть займали окремі посади в її органах. Диференціація серед селянства по району залишалася такою: заможні складали 10% від всього населення, середняки – 55%, а незаможники – 35% (із них піднялися до стану середняків 23%).

За національною ознакою населення (всього подавалося 48537 осіб), розподілялося таким чином: українців налічувалося 36878 осіб [75.97 %], росіян 259 [0,52%], молдован – 5952 [12.26%], євреїв – 1284 [2,52%], латишів – 4 особи [0.008%].

Більшість віруючого населення залишалася православними. В межах району зафіксували 67 старовірів. У даний період радянська влада оголосила війну релігії, оголосивши її «опієм для народу», і намагалася відвернути віруючих від церкви. В період голодних 1920-х років із храмів було вилучено найцінніші реліквії та коштовності. Райвиконком взяв на облік усіх священиків, яким для потреб віруючих ще дозволяли проводити літургії тоді, коли більшість селян, під час посухи, прохала відмінити заборону на хресну ходу і освячення криниць.

В районі відновили роботу 19 шкіл (налічувалося 56 вчителів). Всього тут зафіксували 8587 дітей шкільного віку, проте школи відвідували тільки 75% від

Рис. 24. АМРСР на карті УРСР 1925 рік (фрагмент)

³⁷⁶ ДАОО. – Ф.р-99. – Оп.1. – Спр.219. – Арк.1; 36.

загального числа учнів ³⁷⁷. На осінь 1924 року в районі відкрили 26 трудових школи (68 вчителів) ³⁷⁸. Кількість шкіл і розподіл взятих на облік безграмотних по селах показує таблиця №2.

Таблиця №2

№п/п	Місцерозташування трудової школи	Кількість безграмотних	Кількість шкіл
1	м. Круті (Крутянського району)	204	4
2	с. Семенівка	39	1
3	с. Плоть	56	2
4	селище Слобідка	22	1
5	с. Слободзея	43	1
6	с. Грабове	32	1
7	с. Серби	147	3
8	с. Лабушна	130	3
9	с. Кодима	137	3
10	с. Будаї	95	2
11	с. Петрівка	19	1
12	с. Французьке	48	1
13	с. Шершенці	32	1
14	с. Тимкове	84	2
разом		1088	26
15	с. Смолянка (Балтського району)	58	1
всього		1176	27

Для навчання дорослих відкрили хати-читальні, а для інформування населення виписували газети «Червоний степ», «Селянська Правда», «Крестьянская газета». Заїжджі агітатори проводили для селян лекції по землеустрою, колективізації і кооперації, «міроведенію» та висвітлювали питання з медицини.

Хворі лікувалися у 2-х лікарнях (в Крутях і Шершенцях мали 20 ліжок, в середньому на одне ліжко тут припадало 2570,3 особи) і 3-х амбулаторіях (в тому числі в Будаєх і Кодимі). В районі працювали 5 лікарів, 5 фельдшерів, 2 медсестри, 3 санітари. Діяла також аптека.

Вперше у районі почав працювати стіл соціального забезпечення населення. Того року зареєстрували 629 осіб інвалідів війни і праці, тобто усіх тих, хто пройшов комісію,

³⁷⁷ ДАОО. – Ф.р-99. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.105-107.

³⁷⁸ ДАОО. – Ф.р-150. – Оп.1. – Спр.356. – Арк.9.

із них лише один чоловік отримав пенсію. Серед сімей червоноармійців, що втратили годувальників, пайки отримали 49 сімей із 139 зареєстрованих, ще 5 сімей користувалися безоплатним патентом на індивідуальну трудову діяльність. На біржі праці було зареєстровано 400 безробітних.

Створений військкомат займався поповненням до лав Червоної Армії. Військова комісія взяла на облік по району 4487 коней. із них в сільській місцевості – 4414, в місті – 73. В будинку князів Абамеліків влаштували казарму для призовників³⁷⁹.

За економічними розвитком Крутянський район мав середні показники, оскільки тут на одного їдця припадало всього по 1 дес. Потрібно наголосити, що по даному району норма при землеустрої на одного їдця становила 0,88 дес. Занижений пай, в порівнянні з іншими районами, при наділення селян землею пояснювався обмеженням фондом поміщицьких і державних земель у даному регіоні. Таким чином, серед загальної кількості 43332 їдців на початок 1925 року тут отримали більше однієї другої вказаної норми 6337 їдців (14,62%); більше однієї другої норми, але не більше повної норми мали 33199 їдців (76,61%); вище норми наділили лише 3796 їдців (8,76%)³⁸⁰.

За наданими Райземуправлінням відомостями, всього в районі мали 50119,32 дес. землі та 9834,45 дес. лісу. У 10114 дворах мешкало 48191 осіб (23279 чол. і 24312 жін.). Комісія нарахувала в населення 4387 коней (1112 кобил, із них 74 племінних), 5456 волів, 4779 великої рогатої худоби (в тому числі 39 племінних бугаїв). В районі діяли 11 колективних господарств (657 дес. землі)³⁸¹.

З доповідної по КНС відомо, що в Крутянському районі створили тоді 14 організацій. Всього по КНС числилося 2407 членів (2105 чол. і 302 жін.), із них 11 комуністів і 1 кандидат, 48 членів КСМ (комсомолу), 2347 безпартійних. В 9 колективних господарствах працювали лише 117 осіб (обробляли 584 дес. землі), по найму – 122, а в індивідуальних господарствах – 2168 осіб (5794,25 дес. землі). В розрізі освіченості серед членів КНС показники були такими: 1222 грамотних, 1185 безграмотних. Із загальної кількості 405 осіб працювали в кооперативах, а 284 – в культпросвітніх закладах.

Інвентар, воли і коні розподілялися так: 2 сіялки, 694 плуги, 548 борони, 12 інших знарядь та 70 голів племінної худоби знаходилося в одноосібників; 2 сіялки, 25 плугів, 23 борін і 3 інших знарядь мали в колективних господарствах³⁸².

³⁷⁹ ДАОО. – Ф.р-99. – Оп.1. – Спр.244. – Арк. 110-111.

³⁸⁰ Черненко Н.Н. Очерк истории земельных отношений в Одесской губернии // Статистический бюлетень. – Одесса, 1925. – № 1. – С.99-100.

³⁸¹ ДАОО. – Ф.р-99. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.109.

³⁸² ДАОО. – Ф.р-99. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.110-111.

На 1 жовтня 1924 року в межах Крутянського району уже створили 15 бідняцько–середняцьких колективів³⁸³. Перші сільськогосподарські артілі «Нова Рибниця» (організатор – Самсон Кершул) та «Букет» (ініціатор-селянин Сосновський) виникли ще 1923 року в с. Тимкове. В 1924 році тут заснували колектив «Ясна Поляна» (засновник – селянин Артемов, в 1950-х роках він працював черговим на вокзалі станції Слобідка). Селяни придбали трактор «Фордзон»³⁸⁴.

Трактор «Фордзон»

Статистика 1925 року показує, що в Крутянському районі у 10558 господарствах мешкало 44938 осіб, із них 57,8% не мали робочої худоби, а 59,3% – залишалися без корів. Всього тут зареєстрували 41180 голів худоби, в тому числі 4740 коней, із них 4207 робочих (разом 6504 робочої худоби): 11563 голів великої рогатої худоби, із них 4625 корів; 4612 свиней, 20239 овець та 26 кіз. Загальна площа посівних площ району складала 32353 дес. (площа на одне господарство припадає 3.1%)³⁸⁵.

Крім українців, в Крутянському районі мешкали молдовани. Найбільше їх було в трьох населених пунктах. В таблиці №3 подано кількісний і національний склад населення в окремих поселеннях краю³⁸⁶:

Таблиця №3

Населений пункт	Статус	всього	молдовани	українці	росіяни	євреї	поляки	болгари	інші
Петрівка	село	1097	954	126	-	3	-	-	4
Тимкове	село	2717	885	1753	7	53	8	2	9
Лабушна	село	3390	812	2464	4	79	26	-	5
Бурштени	село	973	790	136	-	34	9	2	2
Слободзея	село	2753	176	2501	11	31	29	-	5
Плоть	село	3685	2802	812	15	23	17	1	15
Шершенці	село	4156	1815	2159	9	136	32	-	5
разом		18771	8234	9951	46	359	131	5	45

³⁸³ Колгоспне будівництво на Україні 1917 – 1927 // Історія колективізації сільського господарства Української РСР 1917 – 1937: збірник документів і матеріалів у трьох томах. – Т.1. – К.: АН УРСР, 1962. – 446.

³⁸⁴ Балтянський І. Дещо з історії нашого краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2. – 4 січня. – С.2.

³⁸⁵ Шиф Л.И. Материалы по сельскохозяйственному районированию Одесской губернии. – Одесса, 1925. Приложения. – С. 62.

³⁸⁶ Молдова. Статистические материалы. – Балта. 1928. – 220-221.

В «Алфавітному покажчику населених місць Автономної Молдавської СРС» на 1926 рік загальна кількість населення по 13 селах і 2 містечках Крутянського району становила 45261 особу. По населених пунктах (з населенням більше 1000 осіб) їх кількість була такою (таблиця №4)³⁸⁷:

Таблиця №4

Населений пункт	статус	населення
Будеї	село	4554
Грабове	село	2236
Кодима	місто	5757
Круті	місто	3945
Лабушна	село	3319
Петрівка	село	1123
Писарівка	село	2989
Плоть	село	3846
Серби	село	3415
Слободзея	село	2943
Слобідка	селище	1289
Стримба	село	1271
Тимкове	село	2408
Французьке	село	2286
Шершенці	село	3880
всього		45261

Вище уже повідомлялося, що зразу ж після створення Крутянського району новий виконком взявся за утворення колективних господарств. у першу чергу до них залучали найбільш сільськогосподарські і кредитні кооперації (у дужках вказана кількість членів): «Чоп», «Пролетарська праця» (11 чол. і 10 жін.), «Селянська праця» (11 чол. і 11 жін.) і «АМРСР» (14 чол. і 11 жін.) – у м. Круті; «Воля» (16 чол. і 13 жін.) та «Правда» (19 чол. і 17 жін.) – в с. Слободзеї; «Букет» (7 чол. і 8 жін.) і «Ясна зоря» (6 чол. і 6 жін.) – в с. Волядинка; «Робітник» (6 чол. і 6 жін.) – в с. Французьке; ім. Шевченка (15 чол. і 17 жін.) – в с. Тимкове; «Труд» (12 чол. і 12 жін.) – в с. Слободзея; «Просвітник» (26 чол. і 20 жін.) – в с. Лабушна; «Комуна Новий Світ» (18 чол. і 15 жін.) – в с. Грабове; «Правда

³⁸⁷ Вся Одещина: округа бывшей Одесской губернии и АМССР/Адресная и справочная книга на 1926. – Издание известий Одесского окружкома КП(б)У Окриисполкома и Окрпрофкома, 1926. – С.469-472.

хлібороба» (без даних) – в с. Писарівка; «Праця» (16 чол. і 11 жін.) – в с. Бурштени; «Інтернаціонал» (14 чол. і 11 жін.) – м. Кодима; «Боротьба» (12 чол. і 12 жін.) – в с. Петрівка³⁸⁸.

У вересні 1926 року для обробітку землі в межах Крутянського району створили кушові кредитні сільськогосподарські машинні товариства (МТ), яким Молдавське відділення Укрсільбанку направило трактори. Через Крутянське сільськогосподарське товариство машини отримали села Плоть. Олександрівка, Круті (товариство «Агрокультура») та м. Круті (Крутянський РайКОВ); через Лабушнянське сільськогосподарське товариство – с. Лабушне; безпосередньо від банку трактор надали створеній артілі «Червоний повстанець» (с. Грабове); через Кодимське сільськогосподарське товариство – с. Шершенці³⁸⁹. Сільськогосподарська артіль «Боротьба» (с. Петрівка) також мала трактор, молотарку, косарку і кінні граблі.

На 1 серпня 1927 року кількість сільськогосподарських підприємств збільшилася. Так, сільськогосподарські артілі діяли в селах Грабове («Червоний Маяк»), Бурштени («Праця»), Лабушна («Просвітник»), Петрівка («Боротьба»), м. Круті (ім. Чопа), Слободзея («Правда» і «Воля»). Валядинка («Букет»), Писарівка («Правда хлібороба»); кредитні сільськогосподарські товариства у с. Круті (ім. АМРСР), с. Французьке («Робітник»), с. Семенівка («І-ше Семенівське»), с. Писарівка («Червоний богатир», «Червона зірка», «Червоний фонар» та «Нове життя»), с. Лабушна («Червоний орач», «Праця», «Червона зірка»), м. Кодима («Кодимська»), с. Валядинка («Валядянське І-ше»)³⁹⁰.

Для збільшення орних земель і покращення їх обробітку артілям і товариствам по АМРСР почали надавати державну позику зерном і коштами. В Крутянському районі відкрили чотири прокатні пункти. Вартість одного із таких пунктів на 1928 рік становила 3668 крб. 18 коп. Щоправда, район того року отримав тільки один трактор³⁹¹.

Трактор «Універсал-2»

Плани колективізації сільського господарства стали нагальною проблемою, проте впровадження їх у життя наštовхнулося знову на опір селянства, для якого індивідуальне господарювання залишалося основою виробництва. В кінці 1928 – на початку 1929 років

³⁸⁸ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев. 1964. – С.69.

³⁸⁹ Там же. – С.88-95.

³⁹⁰ Там же. – С.110.

³⁹¹ Там же. – С.145.

новою формою колективних господарств стали так звані СОЗи або ТСОЗи, товариства спільного обробітку землі. До них також не бажали записуватися через те, що у більшості СОЗів, на думку партапаратчиків, їх правління «розбазарювало колективне майно». Для агітації за створення колгоспів в села району надіслали бригади відповідальних працівників Молдавської Ради Профспілки (МРПС) та уряду Ради народних комісарів (РНК). З ініціативи МРПС РНК проводили вербування селян, а на село, для роботи в колективах за аванс направили прибулих із Києва і Луганська робітників, яких розмістили в населених пунктах району.

Досить цікаві дані маємо про окремі населені пункти за відомостями Центрального статистичного Управління Молдови на 1 січня 1928. Так, у Кодимі в 1350 господарствах мешкало 5326 осіб, із них українських – 749 господарств, єврейських – 523, російських – 36. Щочетверга тут відбувався ярмарок ³⁹². В с. Будеї у 1720 господарствах мешкало 4593 осіб, із них українських – 1146 господарств, польських – 13, російських – 5 ³⁹³. У містечку Круті мали 1104 господарства, мешкало 4652 осіб, з них 575 українських господарств, 498 єврейських і 14 російських ³⁹⁴.

Влітку з 1 по 15 серпня, за дорученням Історично-географічної комісії Всеукраїнської Академії наук, північно-західний куток АМРСР обстежив М.Карачківський. Він також склав свій звіт про бачене ним під час подорожі, що почалася із м. Кодима. За описом дослідника, «містечко Кодима розкинулося на невеличких горбках, що становлять вододіл поміж ріками Білоч та Кодима. Шлях, починаючи від залізничної станції та невеликої залізничної колонії, йде брукованою дорогою просто в містечко. Минаючи кілька крамниць, де продається різний харч для приїжджих залізницею, шлях іде звичайною сільською вулицею з селянськими хатами, садками й городами. Живе тут українська, хліборобська людність містечка. Незабаром шлях спускається в невеликий яроч з криницею, де «водовози» навантажують свої діжки водою і постачають її всьому містечку, сходять на гору, і минаючи костьол, веде у власне містечко з типовими одно – та двоповерховими містечковими будиночками, з їх крамницями та брудом. Недалеко від базарної площі стоїть церква. Праворуч від церкви видніється долина, що починається в містечку та йде далі на південь. На лівому боці долини видно кам'яні будівлі й великий садок. Колись тут була економія [див. повідомлення вище], тепер там школа. Розкинувшись на горбах у формі неправильного кола, містечко з усіх боків оточене селянськими левадами...раніше з містечка Кодима

³⁹² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.162.

³⁹³ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.164.

³⁹⁴ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.195.

брали початок притоки р. Кодима, навколо однієї сторони зростав невеликий ліс і оточувало озеро. Тепер цього нічого немає...»³⁹⁵.

Про с. Лабушна відомості такі: «людність у селі міщани – почасти молдовани, почасти українці (руснаки, як їх звать молдовани). Найбільше висівають на ланах пшениці та кукурудзи. Жінки взимку тчуть килими, полотна, що правлять за головне вбрання у молдован та звуться «нафрам», так само рушники. Навколо села є виноградники. Зовнішній вигляд села трохи одрізняється від поселень надкодимських: здалеку ніби такі-ж хатки, садочки та городи. Але в самому селі вражає велика кількість каменю, вжитого як будівельний матеріал. З каменю пороблені всі огорожі, всі хати та господарчі будівлі. Хати, щоправда, зовні й всередині обмащені глиною й крейдою, але повітки та інші будівлі не обмашують. Хати значно одрізняються від українських, більше в них вікон та самі вони більші, перед багатьма хатами є щось подібне до веранди – збільшена українська призьба огорожена невеличким парканом з стовпами, що підпирають відповідно висунутий дах. Фундамент трохи вищий за українську призьбу, так що до хати треба сходити сходами. Хати зовні здебільшого гарно розписані – малюнки рослинного орнаменту. Вкриті хати звичайно соломою, хоч часто трапляються покрівлі з черепиці або заліза. Всередині хата, як звичайно, ділиться на дві половини з глиняною долівкою. На подвір'ї мало не коло кожної хати є окрема піч, де хазяї готують страву влітку. Багато трапляється кошів від кукурудзи в формі перекинутого ширшим кінцем догори стятого конуса. Загальне вражіння від молдавського подвір'я не на користь українському – хати, принаймні зовні (всередині, кажуть, інше; сам я цього перевірити не зміг) значно чепурніші за українські, подвір'я просторіше, краще прибране. Визначних будівель в селі немає. Діяла церква. При виїзді з села є паровий млин...»³⁹⁶.

«Людність у Плоті переважно молдавська. Живуть тут із хліборобства, поряд з тим розвинене добування особливої білої глини, що йде на розписи хат. Її обробляють певним способом і продають у формі сплюснених куль, що формою і величиною нагадують буханку хліба. Звуть ці глиняні кулі малаями. Багато тут селян тримають вівці й роблять для продажу сир-бринзу. Мало не всі селяни мають виноградники»³⁹⁷.

Далі М.Карачківський повідомив: «Дорога до Крутів [із села Красенького, повз Іванівку і Семенівку] увесь час іде степом, часом спускаючись у невеликі яри. Вже під самими Крутями минаємо колонію Майна (Моїна), що утворилася теж десь в середині [другій половині, авт.] XIX віку. Проїздимо повз чепурні німецькі хатки з великими господарчими будівлями. Праворуч видно яр, де починається Семенівка; на схилах яру

³⁹⁵ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.160-161.

³⁹⁶ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.175-176.

³⁹⁷ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.177.

розведено великий виноградник, що раніше належав князю Трубецькому. Тепер тут радгосп. Дорога підіймається попри яр угору – з вершка гори видно містечко Круті, що розкинулося в долині, яку утворюють схили пагорбів. Горби ці оточують містечко Круті з усіх боків. В низу видно малесенький струмок, що ділить містечко Круті на дві частини. У містечку дві церкви, одна на горі ближче до с. Плоті, недалеко від неї базар, друга в долині. В'їзимо в Крутянську вулицю, вона цілком подібна до сільської. Типи хат тут вже чисто українські, нагадують подібні хати надкодимські. Вулиця іде вниз. Минаємо паровий млин, переїздимо річечку, опиняємося у властивому містечку. Людність містечка складається з селян українців, почасти молдован, що живуть на околицях та переважно хлібороблять, і євреїв, що заселяють центральну частину. Відколи утворено в Крутях районний центр, є чимало службовців. Щотижня понеділками відбуваються в містечку ярмарок. Багато приганяють на ці ярмарки для продажу худобу, восени головним чином продають садовину, тощо. Тут також розмістилася будівля колишньої корчми, згаданої вище «австерії», яку називали фортецею. Користувалися даною будівлею, як житловим приміщенням, приїжджі селяни...³⁹⁸.

Із нотаток М.Карачківського відомо також, що «в Крутях ще діяли дві церкви... Повернувши з базару повз церкву, дорога йде знов сільською вулицею з звичайними селянськими хатами. Трохи далі на горбку видно будинок пошти. Шлях спускається в долину, де біжить невеличкий струмок, переходить місток і знов тягнеться сільською вулицею. Зараз-же за містечком дорога починає підноситися вгору. Ліворуч видно долину, що йде в напрямку до Кодими. На горі, за 4 кілометри від Крутів, село Олександрівка... Розташоване село на рівному місці вздовж залізниці. Жодних старовинних будинків тут звичайно немає, церкву не збудовано...»³⁹⁹.

В кінці 1929 – на початку 1930 років у с. Петрівка створили артіль ім. Ілліча (голова Коробчинський Володимир Герасимович), що об'єднала 25 господарств. Селяни мали шість коней та обробляли 150 дес. землі. В с. Тимкове виникло три артілі, в тому числі «Спілка», «Змичка» та «Червоний партизан» (у висілку Кирилівка – колгосп ім. Сталіна)⁴⁰⁰. В с. Круті до артілі ім. Молотова (голова Перепелиця Семен Петрович) вступило 65 сімей. У тому ж році тут виникло ще 4 артілі⁴⁰¹. В с. Стримба об'єдналися в артіль «Чевonoармієць» (голова Новаківський Василь Порфирівич), а наступного, 1930 року, створили колгосп ім. Петровського (голова Бурлака Петро Юхимович). Першими

³⁹⁸ Карачківський М. Північно-Західна Балтищина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.193.

³⁹⁹ Карачківський М. Північно-Західна Балтищина... – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.195-196.

⁴⁰⁰ Балтянський І. Дещо з історії краю // Колгоспник Кодимщини, 1957. – №2, 4 січня. – С.2.

⁴⁰¹ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.6.

трактористами на селі працювали Траченко Григорій та Підлісовський Пилип ⁴⁰². У с. Семенівка виник колгосп ім.1-го травня. В с. Будеї із створеного 1929 року колективного об'єднання «Общезапашка» наступного року виник колгосп ім. Косіора. В 1931 році від нього відійшла частина селян, які організували протягом 1930-х років п'ять колективних господарств: ім. Ілліча, ім. Горького, ім. РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії), ім. Комінтерну (Комуністичного інтернаціоналу) та ім. 20-річчя Жовтня ⁴⁰³. Така ж ситуація була в інших населених пунктах. В Кодимі ТСОЗи «Гіганський шлях» і «Комінтерн» створили колгосп «Комунар» (голова М.Й.Базько). На початок 1930 року по Крутянському районі планувалося загітувати до колгоспів ще 250 осіб; проте на кінець лютого вдалося умовити лише 182 селян ⁴⁰⁴. Незважаючи на це, кількість бажаючих вступити до колгоспів невпинно зростала до березня 1930 року. Таке збільшення пояснювалося тим, що на початку року по Україні, в тому числі по Одещині, прокотилася хвиля розкуркулювання і виселення селян. Значна кількість селян вимушено вступала до створених колгоспів, проте уже з березня розпочався масовий вихід. Динаміку колективізованих індивідуальних господарств за період з 10 лютого по 20 квітня 1930 року показує таблиця №5 ⁴⁰⁵:

Таблиця №5

Крутянський район	Кількість колективізованих індивідуальних господарств за період лютий-квітень 1930 року					
	на 01.02	на 20.02	на 01.03	на 10.03	на 20.03	на 20.04
	2284	7079	7179	7580	6753	3227

За той же період динаміка колективізованої орної землі по району при завданні 23160 га на початку 1930 року склала у квітні 16146 га (36%) від загальної орної 44209 га в районі. Плани виконання колективізації подає таблиця №6 ⁴⁰⁶:

Таблиця №6

Крутянський район	Кількість колективізованої орної землі (га) і відсоток (%) від загальної кількості землі за період лютий-квітень 1930 року					
	на 10.02	на 20.02	на 01.03	на 20.03	на 01.04	на 20.04
землі (га)	1518	2967	30094	30847	29851	16146
%	66	128	130	133	129	70

⁴⁰² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.9-13.

⁴⁰³ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.219. – Арк.3.

⁴⁰⁴ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964. – С.217.

⁴⁰⁵ Там же. – С.232.

⁴⁰⁶ Там же. – С.233.

Дані таблиці показують, що землеустрій колгоспів на 20 квітня не дав очікуваних результатів, як свідчать доповідні органів радянської влади, «робота по створенню колективних господарств проводилася технічно, і у більшості випадків насильницькими методами, без проведення навколо даного питання роз'яснювальної масово-політичної роботи, внаслідок чого землеустрій не явився фактором нового припливу бідняцько-середняцьких мас в колгоспи, а навпаки, в значній мірі сприяв виходу із колгоспів». Крім того, порушувався принцип добровільності.

Згідно даних сільськогосподарського відділення Молдавського обкому КП(б)У, в колгоспах Крутянського району весною 1929 року знаходилося 306 робочих коней, 15 волів (весною 1930 – 2059 коней і 110 волів). Кількість тракторів була такою: 21 «Фордзон» та один «Інтернаціонал». При переводі на кінську тяглову силу в той час приймали коефіцієнт: один віл – 0,66 коня, отже трактор «Фордзон» прирівнювався до виконаної 15 кінськими роботи у три зміни (20 годин чистої праці); сам «Інтернаціонал» мав 20-22 кінських сил. Таким чином, 22 трактори заміняли 335 коней, а разом тягової сили мали 2467 кінських сил (разом трактори і робоча худоба). Весною в районі планували засіяти 11.100 га. Навантаження на одну тяглову силу при обробці посівів в полі і садах тоді становило 4,5 кінських сил. Але й цього було мало, а економічно слабкі господарства не мали коштів, щоб придбати техніку для обробітки полів.

Відсутність у більшості новостворених колективних господарствах достатньої кількості тягової сили і власної техніки призвело до створення у районі двох машинно-тракторних станцій (МТС). Перша розмістилася в м. Кодимі (Кодимська МТС), друга із 1931 року – на залізничній станції Абомелікове (Абомеліковська МТС). Серед перших механізаторів Абомеліковської МТС Станішевський Іван Федорович (бригадир), Левицький Петро Федорович, Дерев'янка Данило Ісидорович, Перепелиця Семен Костянтинович, Дундук Яким Іванович. Активними членами колгоспного руху і виробництва у 1930-х роках стали Коленковський Карпо Дмитрович, Монастирський Тимофій Васильович, Дерев'янка Савелій Іванович, Дмитришин Михайло Сергійович, Кушнір Ольга Панкратівна, Монастирська Марія Шимковна, Басюл Максим Олексійович, Суслик Гаврило Дмитрович, Басюк Ілля Мефодійович⁴⁰⁷.

Нагадаємо, що в кінці 1929 року адміністративний центр із м. Круті перенесли в с. Кодиму і район перейменували на Кодимський, якому перепідпорядкували населені пункти скасованого Крутянського району. На 1930 рік новостворений район обіймав площу 0,8 тис. кв. км. і налічував 34 тисячі мешканців. До його складу увійшли 29 населених пунктів, в тому числі Олександрівка, Олексіївка, Грабове, Баштанків, Будеї,

⁴⁰⁷ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.7.

Загнітків, Івашків, Кирилівка, Кодима, Котовка (радгосп), Котовці, Круті, Лабушна, Лисогірка, Мала Слобідка, Писарівка, Петрівка, Пиріжне, Правда, Семенівка, Серби, Слобідка, Смолянка, Стримба, Тимкове, Федорівка і Шершенці. Деякі із перерахованих населених пунктів з'явилися у 1920-х роках. Так, с. Котовці названо на честь Г.Котовського і засновано на поміщицьких землях переселенцями із с. Сербів після закінчення громадянської війни ⁴⁰⁸. Село Федорівка виникло поміж Кодимою і Будеями, коли селяни Французького (Лисогірки) переселилися на це місце. М.Карачківський побував у новому виселку 1928 року і відзначив: «не доїздячи до залізниці, з лівого боку видно кілька хат, недавно збудованих. Тут живуть, як виявилось з розмов із мешканцями цих хат, виселенці з села Французького. Вони оселилися на цьому місці у 1926 -1927 роках на колишній скарбовій землі. З розмови виявилось, що це нове поселення має свою назву – зветься Федорівка. Тут виявилось, що так названо поселення від імені землеміра, який нарізував цим виселенцям землю. Неповдалік від Федорівки видно фігуру й шлях на с. Французьке...» ⁴⁰⁹. На початок 1930 року тут створили колгосп «Незаможник» ⁴¹⁰.

Посівна 1930 року повинна була стати, на думку урядовців, вирішальним етапом завершення колективізації та нового припливу у колгоспи одноосібника. У тому році уряд АМРСР провів економічне районування, Кодимський і Рибницький райони стали регіонами по вирощуванню цукрових буряків ⁴¹¹. Для виконання рішень партії увесь господарсько-політичний апарат районної влади на селі підпорядковувався цій кампанії. Перевибори партторгів, правління колгоспів та голів сільрад на селі, а потім місцевих Рад використовувалися як трибуна для агітації за колгоспи. Посиленню припливу до колгоспів сприяли прийняті репресивні Постанови Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) УРСР від 31 грудня 1930 року «Про обкладення куркульських господарств єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку», а потім відповідної Постанови ЦВК і РНК АМРСР від 3 січня 1931 року «Про заходи до виявлення і обкладення єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку пропущених куркульських господарств». Даними документами передбачалося збільшити податковий тиск на індивідуального господаря і змусити власників індивідуальних господарств вступити до колгоспу і таким чином збільшити приплив до колгоспів. Заможні власники вважали за краще продати своє майно, яке ще

⁴⁰⁸ Голдаковський П. Пам'ять про нього не померла // Червона Зірка: Орган Кодимського райкому КП України і Районної Ради депутатів трудящих Одеської області, 1968. – №6, 13 січня.

⁴⁰⁹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Історико-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.: ВУАН, 1929. – С.174-175.

⁴¹⁰ Буговий М. Великі діла маленького колгоспу // Колгоспник Кодимщини, 1946. – №87, 7 листопада. – С.2.

⁴¹¹ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964. – С.304.

не забрала радянська влада при розкуркулюванні, та вступити до колгоспу, де податковий тиск був значно меншим, ніж сплачувати непомірний податок.

Створення колективних господарств та використання мінімуму техніки при низькій агрокультурі не сприяли збільшенню урожайності у порівнянні з індивідуальним сектором. В 1930 року середня врожайність у колгоспах була невеликою і складала 10,7 центнера з гектара.

Найбільший ріст колективізації у Кодимському районі очікували після проведення весняного висіву 1931 року. В цей час у районах АМРСР розгорнулася робота по впровадженню підрядної форми оплати праці у колгоспах. До колгоспів прикріпили партійних керівників, які слідкували за діями голів колгоспів і сільських Рад. Поширювалася нова форма соціалістичної праці – соціалістичне змагання, ударництво та включення цілого ряду колгоспників в конкурс по проведенню весняних засівів. Перехід на підрядну форму оплати праці до деякої міри дав свої результати. В с. Плять артіль «Сільгосподар» перевиконала план засіву з 0,75 га до 0,86 га⁴¹². У відставочні райони надсилалися буксирні бригади, до яких входили пропагандисти, організатори, агрономи, рахівники та інші. У розпорядженні цих бригад були типографії і пресові апаратні пункти. Працюючи в Кодимському районі, буксирні бригади розгорнули широкомасштабну масову роботу і допомагали партійним органам у справі масової колективізації. Перед виходом в поля проводилися показові пробні виїзди, які повинні були демонструвати готовність колгоспів до посівної кампанії. За повідомленням преси, «огляди перетворювали у свято переустрою сільського господарства на соціалістичних засадах». Таке більшовицьке свято і пробний виїзд в поле відбувся у с. Тимківське. Тоді о 8-й ранку колгоспні бригади колгоспів [«Змичка» (голова Задворний П.І.) та «Співка» (голова Балтянський І.І.), авт.] виїхали на пункт збору, де кожен колгоспник зайняв своє місце. За бригадами їхали вози із фуражем, діжки з водою і кухня. Поки одноосібники збиралися на площі, закурила кухня, оркестр загравав марш, біля трибуни встановили стіл, за яким вели запис до колгоспу. Тут також провели демонстрацію школярі. Під час мітингу обрали бригаду, яка відправилася для перевірки готовності машинно-тракторної станції (МТС). У день пробного виїзду до колгоспу вступило 78 осіб⁴¹³.

За період 1930 по 1932 роки у Кодимському районі стан колективізації був таким: на 1 грудня 1930 колективізовано 22,9%; на кінець 1931 – 89,8%, на початку 1932 – 91%.

⁴¹² Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964.. – С.283.

⁴¹³ Там же. – С.294.

селянських господарств⁴¹⁴. Не зважаючи на всю показовість і ріст колективізованих господарств, плани по хлібозаготівлі залишалися невиконаними. У зривах хлібозаготівель звинуватили як самих селян, так і районне керівництво. В січні 1932 року за недоліки в боротьбі з «опортуністами і їх ухилами в справі колективізації і хлібозаготівель» зняли майже увесь керівний склад Кодимського району. Наголошувалося також, що «бюро РПК (районного партійного комітету) і РВКа (районного виконавчого комітету) не приймали заходів по мобілізації мас на дійсну боротьбу за хліб»⁴¹⁵. Насильницька колективізація, розкуркулювання та надмірне вилучення хліба у селян стали причиною голоду в краї.

2.3. ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ

Період 1932-1933 років є однією з найменш вивчених і раніше замовчуваних сторінок історії України на місцевому рівні. Це страшний період в історії українського народу – період Голодомору. Про Голодомор знали, але про нього старалися не згадувати через репресивну політику тоталітарної держави. Прийнятий 1925 року план побудови важкої промисловості (індустріалізації) в СРСР потребував значних коштів. Саме за рахунок селянства здійснювалися масштабні будівництва нових промислових підприємств. Однак, була ще одна причина, про яку лише в останні роки в Україні стали говорити і писати. Це ставлення сталінського режиму до України і українського селянина. Те, що сталося в Україні в 1932-33 роках, можна кваліфікувати як геноцид. За резолюцією ООН 1948 року, геноцид – це дії, спрямовані на «знищення, часткове чи повне, певної етнічної, релігійної чи расової групи» або «нав'язування умов життя, які призводять до загибелі такої групи». Отже, в Україні відбувалося цілеспрямоване, ретельно сплановане знищення українського народу. Під гаслом ліквідації куркульства як класу знищувався український селянин, знищувався українець, адже друга за чисельністю в СРСР українська нація мала могутню культурно-історично спадщину, глибокі, демократичні і державницькі традиції. Все це становило серйозну загрозу сталінському режимові. Не випадково Сталін твердив, що національна проблема в Україні за своєю суттю є селянською проблемою. Відтак, український селянин потерпав і як селянин, і як українець.

Політика так званого розкуркулення селян, а по суті знищення найбільш продуктивної частини сільського населення, здійснювалась одночасно зі створенням колгоспів добровільно-примусовими методами – «хто добровільно, а хто під нагайку».

⁴¹⁴ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964. – С.335.

⁴¹⁵ Там же. – С.311.

Створилася ситуація, за якої традиційна хліборобська система була розвалена, а нова – колгоспна – знаходилась ще на стадії становлення. До того ж, у нової селянської соціальної групи – колгоспників, вчорашніх селян-одноосібників не було належної мотивації до ефективної праці. Навіть коли в умовах голоду для колгоспників організовували мінімальне харчування, на покращення результативності роботи це вплинуло. Ми маємо чимало свідчень, коли колгоспники, знесилені фізично, не могли йти в поле для збору збіжжя. Влада на таку «бездіяльність» і небажання працювати на ниві застосовувала до селян-колгоспників каральні санкції. Однією з таких було покарання штрафом – вирахування 20–50 зароблених трудоднів. А це означало, що колгоспник не отримував за вже виконану роботу навіть мінімальної долі продуктів харчування. Під виглядом штрафів у таких «недисциплінованих» селян бригади відбирали все, що потрапляло у поле зору, – будь-які продукти харчування, навіть те, що варилося на плиті. Так що й серед колгоспників було чимало тих, хто страждав від голоду.

Виконавцями відбирання у людей зерна і продуктів харчування були так звані «бригади» – групи людей, яким державними органами були дані повноваження на здійснення обшуків осель селян з метою відбирання у них зерна. У дійсності члени таких бригад не обмежувалися відбиранням тільки зерна.

Як правило, такі бригади склалися з 5-6 осіб і формувалися з місцевих мешканців села. Здебільшого, це були селяни, які не мали особливого бажання займатися і не займалися власним господарством, до того ж, і не вирізнялись високими моральними якостями. Під час виконання такої роботи вони не рідко йшли по селу, танцюючи під гармошку. Ці люди керувались власним розумінням щодо виконання доручених завдань і досить часто задовольняли власні потреби насамперед у продуктах харчування.

Встановленого і обов'язкового для жорсткого дотримання графіка проведення рейдів з метою виявлення прихованого зерна і його відбирання у селян не було. Бригади ходили щотижня. Могли прийти до будь-якої оселі у будь-який час. Але тільки денної пори, оскільки здійснювати обшук вночі практично не можливо. Не випадково люди оцінювали дії таких бригад не як виконання державної «програми» з хлібозаготівлі, а як наслідок існування в країні безвладдя⁴¹⁶.

Кошти за відібраний на селі і проданий хліб надсилалися для закупівлі устаткування і машин на заводи та шахти. Проте не завжди радянським урядовцям вдавалося зібрати заплановану і потрібну кількість зерна. Перебої із хлібопостачанням почалися уже з кінця 1927-1928 років. Окремо дане питання розглядалося на засіданні позачергового бюро

⁴¹⁶ Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. У скорботних 1932 – 1933 роках. Одеса, 2008.- С. 231-235.

Крутянського партійного комітету КП(б)У 1930 року. Тоді партійці наголосили на неможливості виконати хлібозаготівлі по даному району до 1 листопада ⁴¹⁷.

В наступні 1931 і 1932 роки хліб вдалося вилучити силою як з колгоспних, так і з приватних комор. Після того, як влада забрала у населення харчі, настали голодні дні. Щоб вижити, селяни вживали в їжу «турецьке просо», стручки акації та інше. Значна частина голодуючих опухала від голоду і хворіла від виснаження.

На початок 1932 року ситуація в АМРСР, як і по всій Україні стала критичною. В січні із заможних селян тут повинні були зібрати 19821 тонн хліба, а вилучили лише половину, загалом по індивідуального сектору в автономії недодали 37283 тонн. У зриві в хлібозаготівлі та «опортуністичному самотоці» звинуватили керівництво республіки, яке «занедбало масову політичну й організаційну роботу в колгоспах, серед бідняків і середняків одноосібників, не натиснули, як слід, на куркульсько-заможні елементи» ⁴¹⁸. В той же час правління колгоспів своєчасно не розраховувалися з членами артільей за відібраний 1931 року хліб. Відсутність харчових фондів у колгоспних коморах та в колгоспників призвела до часткового виходу з колгоспів і артільей. Згідно доповідних записок Укрколгоспцентру, за період березень–червень 1932 року у районах, розміщених в АМРСР, з колгоспів вийшло 5829 господарств, або 7%. Найбільшим вихід стався в Кодимському районі (він становив 12,6%). Частина колгоспників у своїх заявах зазначала, що вони не бачать кращих перспектив при роботі в колгоспах ⁴¹⁹. У більшості випадків подачу заяв і вихід з колгоспів супроводили самочинний розбір робочої худоби та вимагання повернути усупільнені колгоспами посіви, землю, сільськогосподарський реманент тощо. По АМРСР, в тому числі по Кодимському районі, вибулі селяни землі не вимагали, а взялися за обробіток своїх власних садків, виноградників та городів, які їм раніше повернули із колгоспів за постановою молдавського уряду ⁴²⁰. В деяких селах Кодимського району фіксували самочинні покоси збіжжя під час збирання врожаю. Із доповідної таємного відділення органів державного політичного управління (ОДПУ) від 29 червня 1932 року довідуємося, що у с. Французьке серед жінок велися розмови про те, що з настанням жнив потрібно вийти в поле і самостійно зібрати врожай. У даному селі агітацію за самочинний збір врожаю проводив мірошник Миморчук. Усім селянам, які приїздили до млина, він говорив: «Нам потрібно протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати». В с. Федорівка колгоспники-бідняки Шур, Голойчук та інші

⁴¹⁷ ДАОО. – Ф.П-12113 – Оп.1. – Спр. 156. – Арк.72-73.

⁴¹⁸ Райони АМСРР ганебно відстали у виконанні хлібозаготівель // Чорноморська Комуна: орган Одеського комітету КП(б)У, Міськради та Міськпрофкорали. – 1932. – 28 січня.

⁴¹⁹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р.Я.Піріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 (1128 с.). – С.560.

⁴²⁰ Там же. – С.556-557.

наголошували на тому, що під час жнив потрібно усім організуватися і розібрати зерно: «Як тільки дозріє хліб, ми підемо в поле і будемо косити на харчі». Тут колгоспник-середняк Луцевич агітував: «Потрібно нам зібратися, як дозріє хліб, та вийти разом в поле і накосити хліба скільки потрібно». В цьому ж селі колгоспниця Муля – сестра висланого колишнього жандарма, заявляла: «Ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали увесь хліб; як тільки дозріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках». Такі висловлювання були не поодинокі. Голод змушував селян йти проти дискримінаційних законів, введених органами радянської влади. Мешканець Кодими Григорій Швець працював того року трактористом

і згадав, що врожай вродив добрий. Кожний день забирали хліб від молотарки і вивозили в «Заготзерно», на станцію. У колгоспах хліба не дали. А що було, активісти з горищ познімали, з горнят повисипали, навіть в землі знаходили. Закрили тоді млин, а вітряки опечатали, щоб люди не заходили. Стали люди жорнами користуватись, та пішли активісти по селу і побили їх ⁴²¹.

У своїй повісті «Дума про Кодиму» П. Надутик навів факти дій радянської влади на території краю в період Голодомору 1932-1933

П.Надутик автор повісті
«Дума про Кодиму»

років. Так, в селі Стримба по хатах ходили «активісти» Олександра Підлісовська, Петро Бурлака та Петро Бойко. У сім'ї Молдовських, які хату славу мали, 12 душ у ній жило, все перерили, навіть припічок розвалили та останні квасолини забрали. А в Будеях діяла бригада на чолі з Василем Гур'євим. Зі слів вчительки О.Ю. Піщанської, «коли він прийшов до хати, мати на печі зерно пшениці та кукурудзи висипала, ряденцем приховала. А я з Ганнусею та шестирічним Семенком (буде партизанити з Мурзіним, у 19 літ загине в Угорщині, біля озера Балатон) прилягли на печі. Та повикидали нас з печі, немов цуценят. Все забрали, і воли теж. А корівку, плачучи, я сама у колгосп відіграла» ⁴²².

Хлібозаготівлі продовжувалися. За невиконання осінніх норм здачі хліба 1932 року держава ввела нову форму репресій у вигляді занесення до так званих «чорних дощок» не окремих колгоспів, а цілі сільради, які інколи охоплювали декілька колгоспів і населених пунктів. У села заборонялося доставляти товари і продавати їх колгоспникам до повного розрахунку зерном по хлібозаготівлі. Так, 26 листопада на «чорну дошку» занесли Французенську сільраду Кодимського району ⁴²³.

⁴²¹ Надутик П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.8.

⁴²² Надутик П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.9.

⁴²³ Там же. – С.414.

Із зібраних свідчень мешканців району відомо, що взимку 1933 року померлих від голоду людей вивозили цілими гарбами. Інколи серед мертвих попадалися навіть живі, опухлі від голоду мешканці сіл. У с. Петрівка до ями вкинули літню жінку із родини Пастухових, проте вона вилізла із ями і прожила ще декілька років⁴²⁴.

В середині 1990-х років мешканка Кодими Мукан Мотря Гаврилівна про голод розповідала: «Чиста загибель тоді була. Набралися горя великого. Якого хочете набралася я за сто літ, а біди людської набачилася... Гонили в колгосп, як від турка. Люди вибилися із сил. А вмирали так багато, що тому вже у Кодимі не дивувалися. Звичною була картина: знов і знов безсилі вже люди несли на драбині померлих і скидали у яму, поки не заповнювали її вщерть. Над ямами хрестів не ставили. Списків на закопаних не складали. А ще було у нас людодіство»⁴²⁵.

На початку березня 1933 року керівники обкому вперше оприлюднили на своєму закритому засіданні випадки голодування у селах АМРСР. На цьому ж засіданні запланували розгорнути рух і надати допомогу особливо враженим голодом населеним пунктам⁴²⁶. За неповними даними, тільки у тому ж місяці в Кодимському районі голодувало 498 сімей (1193 осіб), із них 383 сімей колгоспників і 115 сімей одноосібників⁴²⁷. В м. Кодимі тоді ж зафіксували 209 сімей (666 осіб), серед них 19 сімей (57 осіб) робітників, 46 сімей (151 осіб) службовців, 58 сімей (183 осіб) ремісників, 86 сімей (275 осіб) без роду занять⁴²⁸.

Найважче голод переносили службовці. Деякі вчителі краю заявляли: «Якщо так буде продовжуватися, то я змушений буду застрілитися... Жити голодним більше неможливо... Пора призупинити ці муки». У Кодимському районі на ґрунті голоду постійно збільшувалася кількість жебраків. Тільки 2 березня тут відмітили 27 осіб (25 дорослих і 2 дітей). Усі вони ходили по селах і просили хліба⁴²⁹.

Почастішали поодинокі крадіжки на колгоспних полях. За дотриманням захисту «соціалістичної власності» слідкували каральні органи радянської влади, вони також боролися із розкраданням зернових на колгоспних дворах. Так, 4 квітня 1933 року в

⁴²⁴ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.24.

⁴²⁵ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.13.

⁴²⁶ ДАОО. – Ф.П-11784 – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.9.

⁴²⁷ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р.Я.Піріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – С.759.

⁴²⁸ Там же. – С.715.

⁴²⁹ Там же. – С.718.

інформації секретарям райпарткомів повідомлялося про випадки вигрібання на полях насіння соняшника і кукурудзи дітьми та підлітками⁴³⁰. У кінці квітня голод посилювався, а 1 травня в с. Круті стався випадок людоїдства. Тоді жінка цього села «вбила доньку своєї двоюрідної сестри з метою вживання дитини у їжу»⁴³¹. Як свідчать спогади мешканки цього села Л. Й. Коваль-Кузьминої, за оте людоїдство заарештували тоді якусь Капітаниху, що убила дочку Марії Монастирської⁴³². У зібраних свідченнях усіх тих, хто пережив важкі 30-і роки, випадки людоїдства і трупоїдства були зафіксовані у селах Івашків, Баштанків, Будаєх, Писарівка⁴³³.

Враховуючи тяжкі наслідки викликані нестачею продуктів харчування, керівництво автономії через дві доби знову розглянуло питання допомоги голодуючим і запропонувало терміново надати мешканцям сіл Кодимського району 25-ти тонн продуктів прибулих із сусіднього Кам'янецького району. В той же час звернули увагу на важке становище більшості населених пунктів району, а для селян у Крутях запропонували негайно створити додатковий барак для голодуючих з тим, щоб їстівні відходи Крутянського маслозаводу віддавати на харчування хворим у лікарні⁴³⁴.

З 5 травня 1933 року Молдавський обком КП(б)У виділив населенню «Балтського, Бірзульського, Ананіївського, Кодимського і Дубоссарського районів 100 тонн хліба та 10 тисяч банок бракованих та напівбракованих консервів»⁴³⁵. Але цього виявилось замало. Документи фіксували випадки голоду і надалі. 18 травня партійні органи району наказали представникові кандидатської групи, секретарю Гурському, терміново надати продуктову допомогу мешканцям с. Олександрівка – сім'ї Долгач, члени якої лежали у власному будинку виснажені від голоду⁴³⁶. Згідно донесень ОДПУ УРСР від 23 червня 1933 року в АМРСР по Балтському, Ананіївському і Кодимському районах зафіксували 20 тисяч голодуючих. Незважаючи на те, що колгоспники здали майже все зерно з урожаю 1933 року, секретаріат Молдавського обкому КП(б)У на своєму засіданні 25 грудня визначив Кодимський район як один із районів для проведення та здійснення уповноваженими від московських організацій децентралізованих заготівель і вивозу продуктів харчування на «допомогу московському пролетаріату»⁴³⁷.

⁴³⁰ ДАОО. – Ф.П-579 – Оп.1а. – Спр. 104. – Арк.22.

⁴³¹ ДАОО. – Ф.П-579 – Оп.1а. – Спр. 104. – Арк.87.

⁴³² Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.proiforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.13.

⁴³³ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.proiforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.18.

⁴³⁴ ДАОО. – Ф.П-579 – Оп.1а. – Спр. 104. – Арк.214.

⁴³⁵ ДАОО. – Ф.П-579 – Оп.1а. – Спр. 109. – Арк.96.

⁴³⁶ ДАОО. – Ф.П-55 – Оп.1. – Спр. 1150. – Арк.42.

⁴³⁷ ДАОО. – Ф.П-55 – Оп.1. – Спр. 1150. – Арк.11.

Із неповних даних, зібраних Державним архівом Одеської області за поданими списками відділень РАЦС (районних актів цивільних записів, які збереглися лише по 7 населених пунктах району), та записаних свідчень мешканців краю, за період 1932-1933 роки в Кодимському районі померло 1173 особи. По населених пунктах це становило (осіб): в Кодимі – 25, Баштанків – 11, Будеях – 37, Грабовому – 128, Загніткові – 4, Івашкові – 8, Кириловці – 6, Котовці – 3, Крутях – 88, Лабушній – 105, Слободзеї – 44, Олександрівці – (дані відсутні), Олексіївці – 4, Петрівці – (дані відсутні), Пиріжній – 21, Писарівці – 401, Семенівці – (дані відсутні), Сербх – 9, Слобідці – 1, Смолянці – 19, Стримбі – 48, Тимковому – 10, Французькому – 135, Шершенцях – 66⁴³⁸. Щоправда, не в усіх зареєстрованих районними відділками РАЦС зроблено запис «померлий від голоду», проте є численні діагнози, які беззаперечно свідчать про летальність саме внаслідок тривалого голодування, а саме: «виснаження» (загальне, різке, гостре, від недоїдання), «опухи», «набряк» (голодний, безбілковий, загальний), «водянка», «цинга» і таке інше. Статистичний аналіз саме таких записів дає нам той мінімальний відсоток населення, яке можна беззаперечно вважати загиблим від голоду. В Кодимському районі він склав 4,0% (39 записів з 971)⁴³⁹. Знову наголосимо, що це не повні дані, у більшості померлих від голоду людей ховали без реєстрації. Списки померлих по селах Будеї і Круті подані в додатках (див. дод №5).

Серед усіх республік колишнього СРСР в період Голодомору 1932-1933 років Україна втратила найбільше населення. Якщо у колишньому СРСР та слов'янських республіках Росії і Білорусі був приріст серед населення, то в Україні бачимо його зменшення, про що також свідчать дані, наведені авторами в таблиці (див. табл. №7):

Таблиця №7

Масштаб та наслідки Голодомору 1932-1933 років				
Назва держави, республіки	Населення у млн. Дані СРСР за 1926 р.	Населення у млн. Дані СРСР за 1939 р.	(+) приріст населення (-) втрати населення	приріст і втрати (%)
СРСР	147,028	170,557	+23,529	+16,0
Росія	77,791	99,591	+21,800	+28,0
Білорусія	4,739	5,275	+536	+11,2
Україна	31,195	28,111	-3,084	-9,9

Невелика допомога, яка надходила в райони АМРСР, тут же розподілялася різними постановами. Так, Постановою бюро Кодимського райпарткому від 17 липня 1933 року

⁴³⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. Частина І. Редакційна колегія (співголови – М.Д.Сердюк і М.Л.Скорик), автори-упорядники Л.І.Білоусова (керівник), М.Г. Батуріна, А.Є. Бух, О.В. Мартиненко, Г.М. Паніван. – Одеса: Астропринт, 2008. – 794-816.

⁴³⁹ Білоусова Л.Г. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Одеська область: джерельна база та її інтерпретація // Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років В Україні. Одеська область. – Одеса: Астропринт, 2008. – С.13.

пропонувалося розподілити 2200 пудів продуктової допомоги тільки серед працюючих для загального споживання і харчування, із них 15% видати на дітей⁴⁴⁰. Іншою Постановою Молдавського обкому КП(б)У «Про заходи боротьби з торгівлею хлібом на ринках» від 19 липня мешканцям автономії заборонявся будь-який продаж хліба, а райпарткомам, політвідділам МТС та райвиконкомам наказувалося «проводити політику жорстокої боротьби з усіма видами торгівлі хлібом, а органам міліції притягувати до відповідальності «спекулятивні елементи, які торгують хлібом»⁴⁴¹.

Зрозуміло, що існуючий стан справ не сприяв авторитету радянської влади та органам місцевого самоврядування; знаходилися незадоволені їх діями по вилученню харчів та мізерною допомогою із боку влади. Проти усіх невдоволених представники радянської влади використовували політику репресій.

2.4. РЕПРЕСІЇ 1930-Х РОКІВ

Боротьба із власним селянством, так званими куркулями, стала звичною справою у 30-х роках ХХ ст. Насильницькі методи організації колгоспів призвели до масового невдоволення та відкритих протестів селян. Частина селянства, щоб не вступати до колгоспів і не віддавати своє майно, продавали будівлі, реманент, вирізали худобу. Через такі дії скоротилося поголів'я худоби та зменшилася кількість реманенту. Радянська влада вважала таку позицію селянства ворожим актом по відношенню до себе і намагалася ліквідувати усіх тих, хто чинив перешкоди у створенні колективних господарств. В основному під репресії потрапили «середняки» і «незаможники», які отримали землю і нажили своє добро в роки НЕПу. Перша хвиля розкуркулення котилася Україною з другої половини січня до початку березня 1930 року. На основі Постанови Ради Народних Комісарів (РНК) і ЦВК від 1 лютого 1930 року репресували мешканців с. Семенівка Кацапа Івана Івановича (1894 р.н.), Кацап Лукерію Олексіївну (1895 р.н.), Кацап Василя Івановича (1926 р.н.), Кацапа Григорія Івановича (1921 р.н.), Кацапа Катерину Іванівну (1922 р.н.), Кацапа Семена Івановича (1927 р.н.). Усіх їх вислали в селище Ворью Сиктивкарського району Комі АРСР. В цьому ж році був репресований Кацап Григорій Іванович (1879 р.н.). Він також отримав 10 років виправних таборів. Із села Волядинка позбавили політичних прав і розкуркулили селянина Селецького Михайла Івановича. До 1939 року він перебував у трудовому селищі Дудовка Козачинського району в Росії. За межі республіки вислали селян с. Круті: Килимника

⁴⁴⁰ ДАОО. – Ф.П-579 – Оп.1а. – Спр. 108. – Арк.105.

⁴⁴¹ ДАОО. – Ф.П-11784 – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.36.

Олексія Петровича, Рашківського Степана Порфирівича, П'ятківського Павла Олексійовича та Дерев'янка Максима Сергійовича ⁴⁴².

Влітку, 8 червня 1933 року, Постановою ДПУ УРСР запланували виселити з України ще 2 тисячі селянських («куркульських») сімей, із них 28 сімей (129 осіб) припало на Кодимський район. Усіх їх вивезли через станцію Слобідка ⁴⁴³.

Пізніше, 1937-1938 роках, репресії повторилися. На 10 років виправних таборів та інші терміни ув'язнення засудили мешканців с. Круті Скрипника Феодосія Івановича (1894 р.н.) та Мельника Єпіфана Харитоновича (1897 р.н.); Маньківського Марка Петровича (1889 р.н.), Маньківського Федіра Потаповича (1898 р.н.); із с. Петрівка – Чечельницького Терентія Івановича (1900 р. н.) та Пастухова Тараса Парфентійовича (1901 р.н.); із с. Стрим ба – Міхальчевського Іллю Івановича (1874 р.н.); із с. Писарівна – Яндульського Івана Миколайовича (1905 р.н.) та Яндульського Миколу Адамовича (1871 р.н.), із с. Будеї – Зятковського Мефодія Михайловича (1894 р.н.), із с. Тимкове – Мамалигу Івана Антоновича (1886 р.н.) та Ясинського Артема Семеновича (1893 р.н.), із с. Лабушна – Євтодія Нестора Дем'яновича (1912 р.н., мешкав в Пермській обл., невдовзі справу закрили), із с. Грабове – Васильєва Степана Юхимовича (1894 р.н.); Маньківського Андрія Гавриловича (1895 р.н.). Того ж року в Карельській АРСР був розстріляний мешканець с. Плоть Дуба Сергій Йосипович (1894 р.н.). Через рік (1938) засудили мешканця с. Тимкове – Полторака Гурія Єфремовича (1887 р.н.); із с. Петрівка – Чечельницького Григорія Семеновича (1877 р.н.); із м. Кодими – Штурминського (Штурминський) Романа Івановича (1873 р.н.); із с. Серби – Ободовського Дмитра Гавриловича (1912 р.н.). Останній мешкав в Добрянському районі Пермської обл. Щоправда, справу його закрили за відсутністю злочину.

Більшість справ засуджених були сфабрикованими на брехливих свідченнях своїх же односельців, які самі боялися потрапити під машину сталінського терору. Досить показовим для того часу є справа репресованого 1937 року Паламарчука Миколи Івановича, мешканця Кодими. Народився він в 1882 році в сім'ї бідного селянина, де, крім нього, було ще семеро дітей. Увесь статок його батька становив дві десятини землі. Коли Миколі виповнилося 17 років він поїхав до Одеси і влаштувався на пароході торговельного флоту чорноробом. З 1905 по 1908 роки знаходився на військовій службі в Маньчжурії (Китай). Дослужився до унтер-офіцера. Повернувшись до містечка Кодима, працював до 1913 року лінійним сторожем на шосейній дорозі, а з наступного року –

⁴⁴² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.6.

⁴⁴³ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 427.

продавцем у лавці споживчого товариства. В 1914 році він був мобілізований на 1-у світову війну, з якої повернувся 1917 року. В 1918 році підробляв різними роботами, а 1919 року Миколу Паламарчука обрали членом сільради – завідуючим земельною секцією. Весною того року, за дорученням сільського ревкому, М.Паламарчук особисто відібрав плани поміщицької землі і розподілив її поміж селянами. В той час він також не мав землі, а при розподіленні отримав наділ за кількістю їдців у сім'ї, на якому почав господарювати. Після закінчення громадянської війни 1920 року став активним членом кооперації. Дім збудував 1924 року. В 1931 і 1933 роках був членом колгоспу. За невиконання здачі по хлібозаготівлі сільрада приписала Миколі Паламарчуку в експертному порядку сплатити штраф, а потім за його несплату описала майно. Щоб добитися справедливості Микола подав скаргу до прокурора Молдавської АРСР і після втручання останнього був виправданий, а голову сільради за неправомірні дії засудили на три роки. Після цього М.Паламарчук пішов працював касиром на хлібозаготівельний пункт від державного банку, а з 1935 став статистом заготівельної контори при Кодимській районній санітарній станції. Мав сім'ю: дітей Ліду, Віру, Тетяну, Анну, Ольгу, Галину та Миколу. Під час нової хвилі репресій М.І. Паламарчука заарештували 7 листопада 1937 року знову у підозрі проведення «контрреволюційної агітації» проти радянської влади. Ув'язненому М. Паламарчуку висунули звинувачення, що він нібито числився із 1905 по 1907 роки членом «Союзу руського народу», а в 1918-1921 роках підтримував зв'язки із колишніми куркулями Трачуком і Лебзяком. Свідками виступили Верховський, Цейлікман та Лисюк, проте винним себе Паламарчук не визнав. 30 листопада він отримав 10 років виправних таборів. На прохання сім'ї, 10 вересня 1940 року справу переглянув Тираспольський відділ НКВС Молдавської АРСР. На цей раз свідки відмовилися від своїх попередніх показів, і було прийнято рішення звільнити з-під варті підсудного за недоказовістю злочину⁴⁴⁴. Наведений факт став непоодиноким, але у більшості випадків засуджені в часи репресій не мали такої можливості повернутися до своїх осель.

Репресивна вакханалія з боку місцевих керівників сіл – голів сільських Рад, секретарів партосередків, керівників колгоспів та представників районних органів влади стала звичною справою у 30-х роках. За невиконання хлібоздачі державі на колгоспників накладалися непомірні штрафи від 100 до 1000 крб., у селян вилучали майно, землю, садиби та худобу. Молдавський обком знову і знову констатував порушення законів у районі. Били колгоспників секретар партосередку Городинський у Будеях, голова

⁴⁴⁴ Одеський мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т.3 / Составители Л.В.Ковальчук, Г.А.Разумов. – Историко-мемориальное издание. – Одесса: ОКФА, 2005. –С. 608-610.

колгоспу Донець у Бурштенах. Тут постійно практикували незаконні штрафи, а в Писарівці систематично арештовував людей член Районної контрольної комісії Мостовий, а бригадир Морозюк закривав до льоху колгоспників. В с. Шершенці бригадир Мельник і Ямпольский також систематично били колгоспників.

Яскравий приклад сваволі представників влади проявився у с. Круті. В жовтні 1933 року обласний прокурор Долгов перевіряв тут порушення соціалістичної законності. Із справи відомо, що представники влади: фінансовий агент Пекер, уповноважений РВКа та голова сільради Крутів Лужак були у бідняка Уретрія Григорія, виключеного з колгоспу. Йому запропонували оплатити податок, здати хлібопоставку і м'ясний податок. Селянин не мав можливості виконати ці завищені завдання. Тоді голова сільради Лужак вирішив покарати селянина, взяв драбину, виліз на будинок і «своїми руками зрубав половину даху». Представники партії Шклярук (заворгвідділом) і Прощенко (секретар) заборонили слідчому Ющенкові «притягувати до кримінальної відповідальності голову Лужака». Голова РВКа Михайленко теж був проти цього. «незважаючи на те, що було зафіксовано порушення закону і побиття колгоспників у 6 випадках». При розгляді справи з'ясували, що розпорядження фінагенту дав заврайфінвідділом Королицький. Він запропонував «розділити 2-3 будинки для підсилення мобілізації засобів». Слід зазначити, що по даній справі справедливість, якої добивався прокурор Долгов, відновлено: голова сільради в Крутях Лужак, фінагент Пекер і начальник фінвідділу райвиконкому Королицький були виключені з партії і справу на них було передано до судових інстанцій. Тоді ж було виключено з партії бригадира Троценка із стримбівського колгоспу «Червоноармієць» за побиття колгоспника Дондука Івана⁴⁴⁵.

Ми також мало знаємо про долю тих, хто народився у виправних таборах «ГУЛАГу». Так, у таборі НКВС-МВД СРСР в Караганді (поштова адреса п/я 246) народилися Тимчишина Валентина (26 липня 1939) та Тимчишин Леонід (14 липня 1941). Їх матір Тимчишина Домна Андріївна (1907 р.н.) до розкуркулювання і арешту мешкала в Кодимському районі.

Значний прошарок серед репресованих займали священики католицької і православної церков. За приклад можна вказати на Скальського Антонія Йосиповича (народився 1878 року у с. Савчино Ямпільського повіту Подільської губернії). Походив із сім'ї священика, мав двоюрідного брата-отця Теофіла Скальського, адміністратора Житомирської єпархії. Після закінчення духовної семінарії А.Скальський став священиком (1901), а рік по тому – вікарієм в Новограді-Волинському. З 1904 року

⁴⁴⁵ Надутук П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.profforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.14.

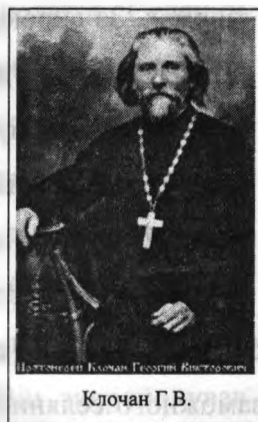
служив адміністратором в м. Кодимі Балтського деканату. До революції звинувачувався царською владою у «наверненні малолітніх в католицизм».

Після революції продовжував служити в Кодимі і Браїлові. Двічі проходив у слідстві і безпідставно звинувачувався в «контрреволюційній діяльності», але щоразу звільнявся за недостатністю доказів. Невдовзі священник переїхав до Києва, де він викладав у підпільній духовній семінарії і мешкав на квартирі о. Теофила. 25 січня 1930 року А.Скальського арештували у груповій справі духовництва України, так званій «справі ксьондзів». Священник перебував під слідством у Вінницькій, Київській і Харківській тюрмах. За вироком 30 червня о. Антоня вислали із України до Прибалтики (м. Котлас), потім перевели до м. Ярославля (Росія), а у вересні 1932 року вивезли до Москви (Бутирську тюрму), і лише 15 вересня він потрапив до Польщі за обміном. З 1934 року служив у Віленській єпархії (Рогозниця і Бяловежа), а після війни мешкав в тій частині, яка відійшла до Польщі. Помер 15 листопада 1953 року⁴⁴⁶.

Інший православний священник – протоієрей Ключан Георгій Вікторович – народився 6 січня 1880 в с. Берізки-Чечельницькі Ольгопольського повіту у релігійній сім'ї заможного селянина. Його батько орендував 5-7 дес. та мав п'ять робочих коней. В 1900 році о. Георгій закінчив учительську семінарію і працював в школі, а 1903 року одружився з Марією (Мартою) Аркадіївною Киселівською (04.12.1887 р. с. Попенки Рибницького р-ну – 31.07.1942 р. м. Котовськ). Батько дружини походив із дворянського роду, а мати Леоніда була донькою священника. Після закінчення семінарії у 1906-1907 роках о. Георгій служив псаломщиком, а потім дяконом в Немирівському жіночому монастирі. Був рукоположений в ієреї, а 1918 – в протоієреї. З 1918 по 1920 (за метричними книгами із 1921 року) роки став священником с. Зозуляни Рибницького району. З перших днів свого служіння органи радянської влади не переставали переслідувати о. Георгія. Обшуки і виклики на допит до дільниці продовжувалися майже кожної ночі, а 1923 року органи надзвичайної комісії арештували священника «за контрреволюційну діяльність». Не маючи доказів проти священника, каральні органи невдовзі звільнили його з-під варти. До 1929 року о. Георгій продовжував служити в церкві цього ж села. Влада і надалі всіляко намагалася вижити священника і погрожували закрити церкву. Після вечірніх богослужінь комсомольці нападали на священника і декілька раз його побили, а одного разу вони увірвалися до церкви і вчинили там погром. Віруючі випхали комсомольців, але останні подали до суду, мотивуючи тим, що «піп їх образив». На суді селяни стали на захист о. Георгія і суддя звільнив його з-під варти. В 1928 році представники сільради описали майно і забрали продукти у священника, залишивши його без житла. Завдяки

⁴⁴⁶ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф.8406. – Оп. 2. – Д. 5647. – Л. 8, 10, 35, 41, 47.

прихожанам він вижив. Наступного року допити повторилися, о. Георгію пропонували зректися віри, проте марно. Мешканці села просили священника виїхати до Бессарабії, яку в той час окупувала Румунія, але о. Георгій відкидав цю пропозицію. За порадою начальника прикордонної застави, колишнього сина священника, Георгій Клочан перебрався до с. Тимкове Крутянського району, де служив тоді місцевий священник о. Іаков. В районі ще діяли три незакриті церкви, але не вистачало священників. Георгія Клочана направили служити до церкви с. Бурштени. Тут він мешкав із 1929 по 1933 роки, а потім переїхав у с. Шершенці де також став священником у місцевій церкві і служив тут до 1935 року. До села Шершенці, потім переїхала сім'я о. Георгія, яка пережили голод 1933 року. Репресії щодо сім'ї продовжувалися і надалі. Молодші діти священника переслідувалися в школі, а старшим заборонялося навчатися у вищих навчальних закладах. У 1937 році о. Георгія вислали в м. Голту (Первомайськ), там він став келійним архієпископа Миколи. 12 квітня 1938 року усіх священників, вивезених до м. Голти арештували, а 20 квітня трійкою УНКВС по Одеській області їх засудили до розстрілу. Григорія Клочан розстріляли 28 квітня ⁴⁴⁷. В тому ж році він був реабілітований. На момент арешту о. Георгій мав сина Петра та доньок Глафіру (19 років, за чоловіком Бернатну) і Софію ⁴⁴⁸.

Клочан Г.В.

Така ж доля спіткала закатованого каральними органами о. Іакова, священника із с. Тимкове, арештованого того ж 1938 року. Відомо, що після арешту його дружина Глафіра Бернатна була викликана на допит до м. Голта, де знаходився у тюрмі її чоловік. Слідчі вимагали повернути державі коштовний хрест із дорогоцінним камінням, про який нібито зізнався на допиті о. Іаков. Проте Г.Бернатна не знала, про що іде мова. Щоб вияснити правду слідчий, за погодження матушки, вчинив очну ставку із її чоловіком, перед тим взяв підпис з Глафіри про «нерозголошення всього того, що вона побачить у слідчому ізоляторі». Коли двері розкрилися і два чекісти внесли на руках о. Іакова, Глафіра вжахнулася. Вона побачила тіло колишнього свого чоловіка – це був «мішок поламаних кісток», без єдиного живого місця на тілі. На питання слідчого про дорогоцінний хрест батюшка видав лише якийсь незрозумілий звук, а потім впав на підлогу. Невдовзі він помер ⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Новомученики и Исповедники Русской Православной церкви XX века // Биографический справочник «за Христа пострадавшие». – Православный Свято-Тихоновский государственный Университет (ПСТГУ): М., 1997. – 698 с.

⁴⁴⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф.5999. – Оп.2. – Спр.6394.

⁴⁴⁹ Биографический справочник «За Христа пострадавшие», ПСТГУ. – М., 1997. – 698 с.

Список жителів Кодимського району, постраждалих від масових репресій, потребує окремого вивчення та уточнення. Але ясно одне – те, що Кодимський район також потерпав від невинуватених репресій 1930-х років.

2.5. НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

На початок 1934 року в Кодимському районі налічувалося 20 сільських рад, 7695 дворів і 44358 чол. населення. В районі діяли 2 МТС (62 трактори, 4 комбайни, 37 молотарок, 7 вантажних автомобілів і 24 інших сільськогосподарських машин), які обслуговували 48 колгоспів із 31000 га посівних із загальної 42234 га орних площ. У дворах утримували 2249 робочих коней, 60 корів на фермах, ще 2337 корів мали селяни⁴⁵⁰. Літом кількість колгоспів зменшилася до 47, вони об'єднували 7927 дворів. Поза колгоспом залишалося 2487 селянських господарств. Всього працездатного населення в районі налічували 14637 осіб. Після 1933 року до колгоспів вступило 434 двори: в той же час весною 1934 року вийшло 202 сімей. На 1 квітня 1934 року в районі було колективізовано 76,1% від всього населення⁴⁵¹.

Після закінчення хлібоздачі і осінньої оранки колгоспники почали отримувати свій заробіток на трудовні. Його розподіл у колгоспах був різним. Станом на 20 грудня 1934 року до 1 кг зерна на трудовень отримали у 5 колгоспах, до 2 кг відповідно в 11, до 3 кг – у 12, до 4 кг – в 9, до 5 кг – в 6, більше 5 кг – у 4 колгоспах. Гршми на трудовень платили у 42-х колгоспах по 50 коп., у двох – до 1 крб., і лише в одному колгоспі отримали по 4 крб. на трудовень⁴⁵².

У листопаді 1934 року політвідділи МТС розгорнули велику масово-політичну роботу в колгоспах району за перевибори до сільських рад. Внаслідок цього до правління колгоспів і місцевих органів самоврядування запропонували кращих колгоспників. В районі діяльності Кодимської МТС членами сільрад обрали ударника праці і колишнього відставника РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії), колгоспника-молдованина Кіпера (виробив за рік 270 трудовнів) та представника цієї ж МТС, рядового колгоспника Бушанського (виробив 250 трудовнів). Головами сільради стали дівчина-комсомолка в с. Олександрівка та комсомолец Равшестр у с. Слобідка Абомеліковської МТС⁴⁵³.

В ряді населених пунктів у зв'язку з перевиборами до сільрад органи міліції виявили факти нового невдоволення радянською владою та хлібозаготівлями. У с. Семнівка

⁴⁵⁰ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Аftenюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964. – С.384-385.

⁴⁵¹ Там же. – С.392.

⁴⁵² Там же. – С.403.

⁴⁵³ Там же. – С.400.

Абомеліковської МТС за зрив хлібозаготівель по індивідуальному сектору засудили колишнього голову сільради Борисова. Під час проведення колгоспних зборів, на яких знайомилися із новим закликком ЦВК СРСР «нещадно боротися з розкрадачами зерна» і обговорювали кандидатури до сільради, у вікно із вулиці влетів кілограмовий камінь. При цьому постраждала активна колгоспниця Назюк Лукерія. Від каменя жінка отримала важку травму. У цей же вечір запалала колгоспна ферма в с. Бурштени. За даними справами завели слідство ⁴⁵⁴.

В с. Французьке Кодимської МТС «ворогами і контрреволюціонерами» стали 12 осіб на чолі із місцевим священиком. Під час поминання померлого мешканця Криська селяни обговорювали кандидатуру на посаду сільського голови та згадували недобрим словом радянську владу. Про все це органам Райвиконкому сповістив член партії Кримус ⁴⁵⁵.

Колективізація у селах продовжувалася. На 1 жовтня 1934 року індивідуальний сектор склав 2259 господарств, в той же час у колгоспах знаходилося 8155 господарств (78,3%). З 1 січня по 1 жовтня 1934 року із колгоспів району вибуло і було виключено 288 господарств ⁴⁵⁶. В основному колективізація в районі завершилася на середину березня 1935 року. На 11 березня, із доповідної секретаря Кодимського РК КП(б)У тов. Лукашука, поза колгоспом ще залишалося 111 одноосібників. З інформації того ж секретаря, в окремих селах налічували по 10-12 безземельних одноосібників, в основному людей похилого віку, що не бажали записуватися до колгоспів. Так, у с. Писарівка із 9-и господарств до колгоспу вступили троє (для проведення агітації до інших одноосібників прикріпили директора заводу Постового і вчителя Михальського); в с. Серби у 17 господарствах одноосібників агітував зоотехнік Шухара; у с. Грабове 5 вдів із шести одноосібників «умовив» вступити до колгоспу начальник міліції Ховрученко; в с. Плоть сам секретар райвиконкому заігував одну вдову вступити до колгоспу, інша відмовилася, ще у 7 одноосібників планували відібрати землю; в м. Круті поза колгоспом мешкала сім'я червоноармійця, представники влади написали листа до армії і просили, щоб він наказав своїй матері вступити до колгоспу; в с. Тимкове торгівельний агент Дюков сприяв входженню до артілі 3 господарств одноосібників із 12; у с. Лабушне 9 одноосібників особисто заігував секретар Лукашук. На вмовляння представника від РВКа і секретаря Бородавки категорично відмовилися вступати до колгоспу 10 одноосібників с. Будеї. Вони самостійно могли обробляти землю, мали зерно та коней. На 13 березня в м. Кодимі ще залишалися 21 одноосібник, відповідальним за агітацію тут

⁴⁵⁴ Там же. – С.401.

⁴⁵⁵ Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920-1937 гг.): документы и материалы / Сост. Афтенюк С.Я. и др. – Кишинев, 1964 – С.402.

⁴⁵⁶ Там же. – С.404.

закріпили районного зоотехніка Бучацького ⁴⁵⁷. На 1 липня 1936 року відсоток колективізації від загального числа господарств склав по Кодимському району 98,7%, незважаючи на повідомлення райвиконкому, в межах Кодимського району насправді ще мешкали 123 одноосібників, які знаходилися поза колгоспом.

Після переєстрації колективних господарств в районі зафіксували 49 колгоспів і один радгосп, об'єднаних у 20 сільрад, землі яких обслуговували дві названі вище МТС⁴⁵⁸. Урожайність зернових залишалася невеликою і по району становила 7,8 ц/га (1934 р.), 11,3 ц/га (1935 р.) і 12,4 ц/га (1936 р.); урожайність цукрового буряка склала 249,4 центнера з гектара. В середині 1930-х років першими в районі добилися рекордів по вирощенню цукрового буряка бригади на чолі з В.Константин із артїлі ім. Леніна с. Сербів (500 ц/га), а 1936 року ланка О.Железко із цього села зібрала 801 ц/га. У с. Петрівка мали своїх передовиків. Голову сільської ради т. Русел (Руссол) обрали 1935 року членом ЦВК АМРСР⁴⁵⁹. Бригадир тракторної бригади Абомеліковської МТС Г.В.Долгополий брв участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві 1939 року [220]⁴⁶⁰. Серед народних колективів на цій же виставці став учасником колектив «Арнаут» (створений 1936 року), у складі якого виступали танцюристи із населених пунктів Шершенці, Плоть, Слобідка (Слободзеї) та Петрівка ⁴⁶¹.

Напередодні війни, з приєднанням до УРСР території Бессарабії і Молдови, знову змінилася ситуація на Лівобережжі Дністра. Після створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (МРСР) з центром у Кишиневі і скасування АМРСР, до УРСР 22 червня 1940 року відійшли вісім районів, в тому числі Кодимський (із 2 серпня 1940 року у складі Одеської області). Проте, уже весною 1941 року ряд населених пунктів колишньої АМРСР, де переважало молдавське населення (серед них і с. Тимкове), подали прохання зачислити їх до новоствореної Молдавської РСР, але після обговорення керівництвом СРСР даного питання 10 травня прохання було відхилено ⁴⁶².

Розділ III. РОКИ ВИПРОБУВАННЯ

3.1.ВІЙНА

З нападом 22 червня 1941 року німецько-румунських військ на СРСР мирну працю мешканців краю перервала війна. На території сучасної Молдови і Одеської області

⁴⁵⁷ Там же. – С.408-409.

⁴⁵⁸ Там же. – С.428-429.

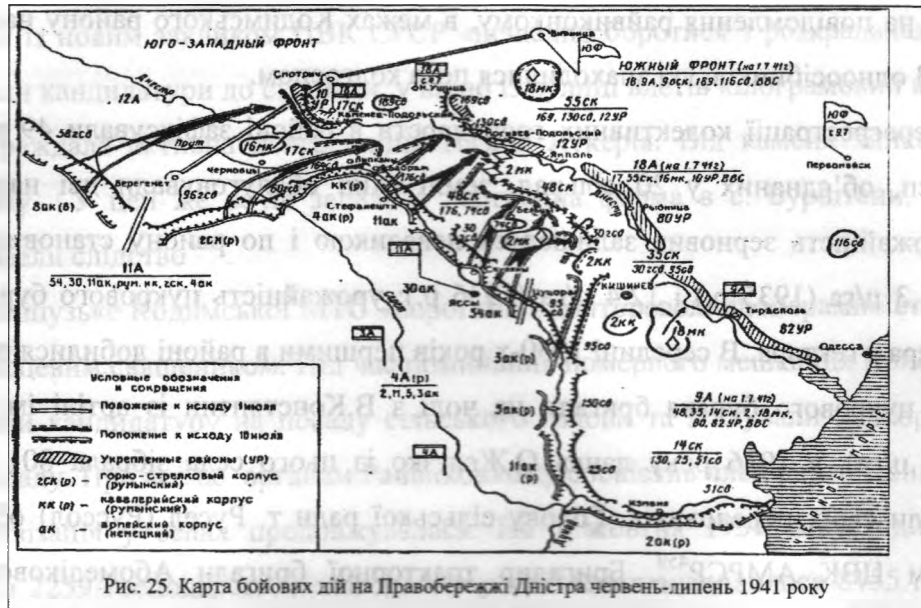
⁴⁵⁹ Красная Бессарабия, 1935. – №2. – С.4.

⁴⁶⁰ Петровка // История городов и сел Украинской ССР: Одесская обл. – К., 1978. – С.530.

⁴⁶¹ Надутік П. Дума про Кодиму // інтернет сайт: literary-studio.proforum.ru/forum-f59/tema-t463-10.htm. – С.32.

⁴⁶² Paktul Molotov-Ribbentrop. – Кишинев, 1992. – С.90, 110.

розпочалися прикордонні бої. Лівий берег Дністра в цей час був поділений на Укріплені райони (УРи), вони прикривали територію Кодимського району (див. Рис. 25).

Після 25 червня 1941 року із радянських військ, які діяли на кордоні з Румунією, створили Південний фронт (командуючий І.В.Тюленєв, начштабу Г.Д.Шишенін). Крім 9-ї армії (ген.-полк. Я.Т.Черевиченко), в нього увійшла 18-а армія (ген.-лейт. А.К.Смирнов). Оборона краю тісно пов'язано з ім'ям Якова Тимофійовича Черевиченка.

Народився Я.Черевиченко 12 жовтня 1894 року в с. Новоселівка Ростовської області. В російській армії став учасником 1-ї світової війни, дослужився до чину унтер-офіцера. В Червоній армії почав служити з 1918 року. Під час громадянської війни в 1-ї Кінній армії командував відділенням, ескадроном, був помічником командира, а потім став командиром кавалерійського полку. Після закінчення кавказьких кавалерійських курсів (1921) і Вищої кавалерійської школи (1924) призначений командиром і комісаром кавполку з 1927 року. Через два роки закінчив курси перепідготовки командирів, а з 1935 року, після закінчення Військової академії ім. М.В. Фрунзе, очолював 31-у кавалерійську дивізію, 2-й і 3-й кавалерійські корпуси та армійську кавалерійську групу. В липні 1940 року Я.Т.Черевиченко став командуючим Одеського військового округу. Під час Великої Вітчизняної війни командував 9-ю (з червня по 29 вересня 1941), потім 21-ю (до 4 жовтня 1941) арміями. З 5 жовтня по 24 грудня він – командуючий Південним фронтом, війська якого 28 листопада звільнили Ростов-на-Дону, що стало першою великою перемогою Червоної армії в 1941 році. З грудня 1941 по квітень 1942 роки Я.Т.Черевиченко командував Брянським фронтом, війська якого брали участь у контрнаступі під Москвою, визволивши ряд населених пунктів вони вийшли на підступи до Орла і Курська. Потім

Я.Черевиченко обіймав посади заступника командуючого військами Кримського і Північно-Кавказького фронтів, командуючого Приморською групою військ Північно-Кавказького фронту і Чорноморською групою військ Закавказького фронту. Війська під його керівництвом захищали Кавказ. З жовтня 1942 по лютий 1943 року став командуючим 5-ю армією Західного фронту, у вересня 1943 – заступником командуючого Північно-західним фронтом, а в вересні 1943 по січень 1944 року – командуючим Харківського військового округу. З січня 1944 року Яків Черевиченко служив у розпорядженні Ставки ВДК (військово-державного комітету), був інспектором піхоти РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії), надалі був надісланий у розпорядження військової ради 1-го Білоруського фронту. У складі 7-го стрілецького корпусу брав участь в штурмі Берліна. Після війни Я.Т.Черевиченко продовжував командувати корпусом (1948), потім став помічником командуючого Таврійського військового округу. З 1950 року він пішов у відставку. Я.Т.Черевиченко був нагороджений 10 орденами (2-а орденами Леніна, 4-а орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, орденом Кутузова 1-го ст., орденом Суворова 2-го ст.) і медалями. Помер полковodeць 4 липня 1976 року.

В.М.Марцинкевич

На початку війни Я.Т.Черевиченку довелося зіткнутися з грізним ворогом і утримувати рубежі Південного фронту, який проходив також територією Кодимського району. В 20-х числах липня 1941 року 11-а німецька армія генерал-полковника Ойгена Ріттера фон Шоберта (1883–вересень 1941) форсувала Дністер в районі Ямполь і розпочала наступ на схід у напрямку Кодими, вбивши клин поміж 18-ю і 9-ю радянськими арміями, які тільки розпочали відходити з правого на лівий берег Дністра. Надвечір 18 липня на його правому березі ще знаходилися 176-а (полк. В.М.Марцинкевич, а потім полк. І.А.Рубанюк) і 74-а стрілецькі дивізії 9А. Їх частини лише розпочинали переправу в ніч на 19 липня у районі 80-го Рибницького УР.

Р.Я.Малиновський

На лівому березі Дністра лінію Південного фронту уже утримували два корпуси: 55-й 18А і 48-й (ген.-майор Р. Я. Малиновський) 9А, які не змогли вчасно зімкнути свої фланги проти наступаючих румуно-німецьких частин. Цим скористався противник і обійшов північний фланг 9А. Щоб зупинити наступ ворога, генерал Я.Черевиченко наказав правий фланг 9А загнути фронтом на північ, в той же час із центру розташування військ він перекинув на лівий фланг 74-у стрілецьку дивізію 48 стрілецького корпусу, яка повинна була за будь-яку ціну зупинити просування ворога. Передовим загonom дивізії став 109-й стрілецький полк (полк. А.В.Лапшов), який разом із 176-ю дивізією намагався зупинити просування

30 армійського корпусу противника. Не випадково саме на полковника Лапшова випав вибір командування. Це було не перше бойове завдання Афанасія Васильовича. Народився він 22 лютого 1893 року в с. Чемизовка (нині Лапове) Камешкирського району Пензенської області, в селянській родині. Після отримання початкової освіти

працював столяром. Став учасником 1-ї світової і громадянській воєн. В Червоній армії служив із 1918 року. В 1923 році закінчив Вищу об'єднану школу в м. Києві. Брав участь в національно-революційній війні іспанського народу у 1936-1939 роках. Потім закінчив курси «Вистріл», а з початком війни став командиром 109-го стрілецького полку 74-ї дивізії. В оборонних боях червня-липня 1941 року в районі Бельци і селища Флорешти його полк декілька разів ходив в атаку і розбив два румунські полки. Неодноразово полк відважного командира потрапляв в оточення, але разом зі штабом полковник Лапшов виходив із нього, зберігаючи особистий склад і матеріальну частину полку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1942 року за уміле командування полком і особистий героїзм полковник Лапшов отримав звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі Золота Зірка. Пізніше полковник Лапшов став командиром 259-ї стрілецької дивізії 52-ї армії. В 1943 році, після закінчення Військової академії Генерального штабу, був призначений командиром 16-го гвардійського стрілецького корпусу. Гвардії генерал-майор А.В.Лапшов загинув в бою 14 липня 1943 року в с. Ульянове Калузької області ⁴⁶³.

А.В.Лапшов

В перший рік війни, 19 липня 1941 року, на правий фланг 9А перемістилися два інших полки 74-ї дивізії, один батальйон тоді залишили для прикриття Рибницького УРу. Із околиць Слобідки в район Єленівка-Балта для підсилення оборони командування перекинуло 2-й кавалерійський корпус (5-а і 9-а кавалерійські дивізії) генерал-майора П.О.Белова.

П.О.Белов

Командир 2-ї кавдивізії Павло Олексійович Белов пройшов також довгий життєвий і бойовий шлях. Народився майбутній полководець 18 лютого 1897 року в містечку Шуя Іванівської області у сім'ї російського службовця Тезинської фабрики. Після закінчення міського училища працював вагарем, табельником та телеграфістом на залізничній станції Іваново-Вознесенськ. У кінці 1917 року він став юнкером російської армії, а потім учнем школи прапорщиків в Ростові-на-Дону. В Червоній армії із 1918 року. Служив на посаді інструктора відділення всеобучу в місті Іваново-Вознесенськ. 3 липня 1919 року брав

⁴⁶³ Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Том 1. М.: Воениздат, 1987.

участь в громадянській війні, командував кавалерійським відділенням, ескадроном, був помічником командира 82-го полку 14-ї дивізії. В 1922-1926 роках – командир 81-го кавалерійського полку. В 1927 році закінчив курси удосконалення старшого командного складу і в тому ж році був призначений командиром кавалерійського ескадрону. З 1929 року П.Белов став начальником відділу штабу Московського військового округу, а з липня 1931 року призначений маршалом С.М.Будьонним для особливих доручень при Реввійськраді СРСР, потім із вересня його призначили помічником інспектора РСЧА. Через рік П.Белов закінчив Військову академію ім. М.В.Фрунзе, після чого із 1934 року служив помічником командира, а потім командиром 7-ї Самарської кавалерійської дивізії. З липня 1937 року став начальником штабу кавалерійського корпусу, а з жовтня 1940 року – командиром гірськострілецької дивізії. Брав участь в поході радянських військ у Західну Україну в 1939 році. З березня 1941 року П.Белов призначений командиром 2-ї кавдивізії.

На початку Великої Вітчизняної війни корпус П.Белова брав участь в боях і утримував прикордонний рубіж в районі Тирасполя. Кавалеристи під його командуванням билися з частинами 11-ї німецької і 4-ї румунської армій під Кишиневом, Бельцями, Котовськом. В подальшому П.О.Белов пройшов з боями до Києва. При обороні столиці України отримав орден Леніна. Із листопада 1941 року обороняв Москву, а з червня 1942 року він був призначений командуючим 61-ї армії, з якою у жовтні-листопаді 1943 року форсував Дніпро біля с. Любича. 15 січня 1944 року генерал-лейтенант П.О.Белов отримав Зірку Героя Радянського Союзу. За роки війни 61-а армія під командуванням П.Белова, якому 26 липня 1944 року присвоїли військове звання «генерал-полковник», взяла участь в Курській битві, потім – битві за Дніпро, визволенні Білорусії, Вісло-Одерській (Польща), Східно-Померанській (Пруссія) і Берлінській військових операціях. У післявоєнні роки П.О. Белов командував військами Донського (1945-1946), Північно-Кавказького (1946-1948), Південно-Уральського (1949-1955) військових округів. В 1949 році він закінчив Вищі академічні курси при військовій академії Генерального штабу. У відставку вийшов у 1955 році. Мав державні нагороди: 5 орденів Леніна, 3 ордени Червоного Прапора, 3 ордени Суворова 1-го ступеня, орден Кутузова 1-го ступеня, медалі та іноземний орден. Помер П.О.Белов 3 грудня 1962 року в Москві.

Повертаючись до 1941 року, зазначимо, що після невдалого контрнаступу 21 липня противник кинув на другий день свої війська у напрямку Слободка–Балта і вирішив знищити правий фланг радянський військ. 23 липня 48-й корпус, двома стрілецькими полками 176-ї дивізії, вів бої з наступаючими частинами 58-ї механізованої німецької

дивізії у напрямку Ольшанка і Кодима. На кінець дня частини 176-ї дивізії закріпилися у лісі біля станції Загнітків і південніше околиць с. Серби. В цей же час 109-й стрілецький полк спробував наступати з району села Лабушне, проте був зупинений вогнем противника південніше Кодими. 24 липня 176-а дивізія відійшла на північні околиці Писарівки та Загніткова, а наступного дня закріпилася на північній околиці с. Плоть і висоті на схід від с. Шершенці; 74-а стрілецька дивізія зосередилася в районі с. Слободзеї, а 109-й стрілецький полк, відбивши атаку противника, оборонявся на північній околиці Крутів, висоті №274.

Не маючи достатньо засобів для оборони, частини 9А полишили 22-23 липня населені пункти Кодиму, Будеї, Рашків, Петрівку і Стримба [див. дод. №8]. Цього ж дня командуючий армії поставив перед 48-м стрілецьким корпусом завдання – розгромити балтсько-кодимську групу противника і надати допомогу діючим на півночі 18-й, 6-й і 12-й арміям, які потрапили в оточення. Загальна ідея дій військ 9А на Південному фронті була відображена у бойовому наказі №0028 від 23 липня. З метою розгрому групи противника, який прорвався на межі 18А і 9А, дивізіям наказувалося залишити частину сил для утримання р. Дністер, а головним силам зосередитися в районі Єфтодія, Слободзея, Гонората із наступним наступом на Кодиму. Створивши ударну групу на правому фланзі 9А, генерал Я. Т. Черевиченко намагався закрити прорив здійснений німецькими частинами поміж двома арміями. 2-й кавкорпус П.Белова повинен був зайняти вихідне положення на правому фланзі 9А і діяти фронтом у північно-західному напрямку. На ранок кавалеристи закріпилися на рубежі оборони і перекрили вузлові дороги в районі Слободки і Балти, за 30-40 км від Кодими⁴⁶⁴.

На 25 липня 1941 року частини 9А (2-й кавалерійський і 48-й стрілецький корпуси та 95-я стрілецька дивізія) опираючись на УРи по Дністру, утримували фронт на лінії Балта–Слободка–Круті–Плоть–Рибниця–Дубоссари–Григоріополь–Тирасполь.

В червні-липні 1941 року армії Я.Т.Черевиченка протистояли група військ «генерала Антонеску» у складі 3-ї і 4-ї румунських армій, окремого 2-го армійського корпусу і частин 11-ї німецької армії. Ситуація на фронті ускладнювалася з кожним днем. Поміж лінією фронту 9А на УРах вздовж Дністра і 18А, відірваною від укріплень, розміщених по р. Дністер, стався розрив по фронту на 30 км (між 2-м кавкорпусом в районі Балти і 169-ю стрілецькою дивізією в районі Ольгополя). Щоб закрити прорив, командування фронту перекинуло на вказану ділянку 150-у стрілецьку дивізію. Протягом дня дві дивізії 2-го кавкорпусу закріпилися південніше Єленівки і Євтодії (силами 9-а кавдивізії) та в районі лісків, за два кілометри від Слобідки (силами 5-а кавдивізії); 74-а дивізія

⁴⁶⁴ *Исаев А.В.* От Дубно до Ростова. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004.

головними силами відійшла в район Слободзеї, а один із її полків (109-й) зайняв рубіж оборони на північних околицях населених пунктів Круті і Плоть; 176-а дивізія (два її полки) обороняла північну околицю с. Плоть та висоти східніше Шершенців і Білочі. Одним стрілецьким полком командування підсилило оборону 80-го УРу на дільниці Білоч-Гояни, а полишені довготривалі вогневі точки (рос. ДОТи) на лінії Кам'янка-Білоч наказало підірвати.

Фронт на лінії Гояни-Григоріополь захищала 30-а стрілецька дивізія. Незважаючи на водну перегороду, ворогові вдалося форсувати Дністер в районах Маловатового-Гомеркани-Кошниця-Старі Дубоссари. Контратаки 30-ї дивізії нічого не дали. В цей час 150-а дивізія увійшла до складу 9А і до кінця дня одним своїм полком зосередилася в районі Котовська (Бірзула до 1934 р.), а іншим полком виступила на дільницю 30-ї дивізії.

В ніч на 27 липня 1941 року 9А утримувала противника на лінії Маловата-Роги-Гомеркани-Коржево-Криуляни-Дороцьке і продовжувала відбивати атаки ворога у напрямках Барсуки, Єленівка, Кодима, Лабушна, Загнітків, Шершенці. Протягом дня 9А, наступаючи в напрямку Слободка-Кодима, також стримувала контратаки німецьких частин в районі с. Шершенці і подальший рух на схід в напрямку Кучиєри-Дубоссари-Григоріополь. На ранок того ж дня частини 9А займали таке положення: 2-й кав корпус, о 10 ранку розпочавши наступ, захопив на 12 годину дня висоту північніше сіл Єленівка та Єфтодія і продовжував рухатися з боєм у напрямку с. Барсуки. Перед фронтом корпусу діяли два піхотні полки 198-ї німецької піхотної дивізії. В той же час 74-а стрілецька дивізія (полковник Шевердін Федір Єфимович) відбивалася біля с. Лабушне від 170-ї і 46-ї німецьких піхотних дивізій і намагалася захопити с. Французьке; 176-а дивізія билася за с. Шершенці⁴⁶⁵. В той час 150-а стрілецька дивізія генерал-майора Хоруна у першій половині дня, двома стрілецькими полками, захопила ліс біля с. Стримба і намагалася вибити ворога із населених пунктів Стримба і Петрівка. У районі села Олександрівка радянські війська захопили в полон 100 німецьких вояків, а в районі с. Євтодія взяли в полон окремі відділення 170-ї німецької піхотної дивізії.

Вперше 150-а радянська дивізія була сформована у вересні 1939 року. На початку війни дивізія знаходилася в Одесі, і тільки 22 червня за наказом командування виступила у Бессарабію, а 1 липня змінила 2-у кавдивізію на лінії кордону по р. Прут. У серпня 1941 року, під час свого відступу, дивізія повністю втратила свій бойовий склад, але зберегла прапори полків, що дозволило її знову сформувати. Із січня 1941 року 150-у дивізію очолив генерал-майор Хорун Іосиф Іванович, який народився 4 червня 1884 року у Латвії. Він був учасником 1-ї світової війни і дослужився до старшого унтер-офіцера. Із

⁴⁶⁵ АО РФ. 228, Оп. 2535. – Спр. 36. – Арк. 43-45.

1918 року І.І.Хорун вступив до Червоної армії і як командир роти, кінної розвідки, кавалерійського ескадрону брав участь в громадянській війні з білополяками, білогвардійцями, частинами армії УНР С. Петлюри і армією «батьки» Нестора Івановича Махна. В 1921-1924 роки, як помічник командира і комісара кавалерійського полку, І.Хорун бився з басмачами на Туркестанському фронті. За участь в бою біля урочища Кара-Шура отримав орден Червоного Прапора, а за успішно проведений бій біля кишлака Автобазі був нагороджений орденом Червоного Прапора. Третій свій орден Червоного прапора І.Хорун отримав в бою біля м. Хазарасп. У мирний час він закінчив курси при Вищій школі (1921), кавалерійські курси удосконалення (1926) та Військову академію ім. М.В.Фрунзе (1935). В 1926-1940 роках І.Хорун командував кавалерійським полком, потім бригадою, був помічником начальника кавалерійської дивізії, викладав у Військовій академії ім. М.В.Фрунзе. У 1940 році отримав звання генерал-майора.

За роки війни І.І.Хорун командував стрілецькою дивізією і кавалерійським корпусом, був заступником командуючого – начальником тилу 9А на Південному фронті, заступником командуючого 3А і начальником автомобільного управління Брянського фронту. З липня 1943 року він командир стрілецької дивізії на Західному, 1-му і 2-у Прибалтійських фронтах. Брав участь в Ростовській, Барвенковсько-Лозовській, Воронезько-Каторненській операціях, в Курській битві, потім в Полоцькій і Городокській операціях. Після війни став військовим комендантом у м. Хемніц. З серпня 1947 року вийшов у відставку. Крім інших нагород, І.Хорун мав орден Леніна, Червоного Прапора Хорезма і медалі. Помер І.І.Хорун 21 лютого 1962 року і був похований у Москві.

У другій половині дня 27 липня 1941 року із району Кодими ворог увів свіжі кавалерійські частини проти 74-ї дивізії і військові частини із району Барсуки проти 2-ї кавдивізії. Вбивши клин в обороні двох армій (9А і 18А) Південного фронту, румунські і німецькі війська 31 липня почали наступ на Дубоссари. Під час наступу німецьких частин при підтримці танків 150-а стрілецька дивізія (без одного полку) відійшла за 1 км від цегельного заводу східніше Слобідки і своїм флангом охопила хутір за 2 км східніше Слободзеї; 176-а стрілецька дивізія утримувала села Семенівка, Гараба, Молокіш і Красненьке; 74-а стрілецька дивізія з району Крутів і Плоть почала відступ в район Балти. За період з 1 по 5 серпня противник розширив розрив між двома арміями до 40 км. Щоб запобігти остаточному оточенню, армія Я.Т.Черевиченка розпочала свій відступ до Південного Бугу (див. Рис. 26).

В першій половині 3 серпня 48-й стрілецький корпус ще утримував рубіж Балта-Слободзея, Семенівка, Гараба, Молокіш, Єржев, а східний берег Дністра на ділянці Молокиш-Ягорлик обороняли полки 30-ї стрілецької дивізії. У ніч на 5 серпня в районі

Рис. 26. Бойові дії у період з 10 липня по 30 серпня 1941 року

Один з «ДОТів» укріпленого району на лівому березі Дністра

Слободзеї бої вели 150-а і 176-а стрілецькі дивізії (висота 246), проте на ранок 6 серпня вони також полишили район бойових дій.

При відступі радянських військ в полон потрапила значна частина мешканців краю. Серед списку померлих 552 радянських військовополонених Білоцерківського госпіталю №3, зібраного науковим редактором «Книги пам'яті України» Всеукраїнського фонду пошуку «Пам'ять» Г.П.Зазимко, числився рядовий Пирожок Іван Кузьмич (1910 р.н.) із Слободки. До німецького полону він потрапив 22 вересня 1941 року, а 20 січня 1942 року був переведений до цього госпіталю, де помер 23 лютого.

Під час оборонних боїв в липні 1941 року в районі Котовська і Кодими ворожу пілоту підтримувала з повітря німецька і румунська авіація. Не дрімали і радянські

військові. На Кодимському напрямку німецьким асам протистояли радянські авіатори 55-го винищувального авіаполку. Історія 55-го ВАП розпочалася у 1940 році в Кіровограді. Після визволення Бессарабії полк переїхав до Бельц (Молдова), крім того, авіатори мали свої аеродроми в Маяках (Красноокнянський р-н) і Єсигювка (Фрунзенський р-н). Пізніше полк дислокувався в Одеській області на аеродромах Котовська та Іванівки. В цьому полку з перших днів війни служили тричі Герой Радянського Союзу О.І. Покришкін, двічі Герой

О.Покришкін.
Кінець 1941 року

Радянського Союзу Г.О.Речкалов і О.Клубов. Пізніше полк стане гвардійським, а 17 його авіаторів стануть Героями.

22 липня 1941 року авіапункт вів розвідку в районах Рибниці, Камінки, Сорок і Кодими. Виявивши рух ворога на шосе Кодима–Слобідка, колони танків і автотранспорт з артилерією, шість «мігів» під керуванням командира ескадрильї Іванова, до якої входили авіатори Комлев, Лукашевич, М.Котельников, Хмельницький і В.П.Карпович, почали нищити їх. В цьому бою загинув молодший лейтенант Микола Олександрович Котельников (народився 1918 року в німецькому с. Мордове на Поволжі).

У наступних боях командир полку майор Іванов разом із своїми товаришами, авіаторами Селіверстовим, П.П.Крюковим, Паскесвим, Тетеріним, В.А.Фігічевим, Баришниковим, Комаровим і Грачовим неодноразово стримували наступ ворога і захищали війська з повітря. Так, 25 липня вони прикривали відхід радянських частин в районі Єфтодія–Слободзея і парами вели бій в районі Кодими. В цьому бою німецький літак–розвідник, збитий майором Івановим, упав південніше с. Кодима.

Молодший лейтенант Григорій Шиян на літаку «І-153» разом з групою «чайок» «299-ШАП» штурмував колону ворога в районі Слободки. Під час повернення він був збитий групою літаків «Ме-109» (мессершмідами) в районі Затишся. Молодший лейтенант Леонід Леонтіївич Дьяченко (народився 1916 р. в м. Хорол на Полтавщині) загинув у повітряному бою в районі с. Французка (Лисогірка) і був похований в цьому населеному пункті. За своє коротке життя він здійснив 70 бойових вильотів і одним із перших отримав ордени Леніна та Червоного Прапора⁴⁶⁶.

27 липня північніше Кодими ворога атакували на своїх «МіГ-3» лейтенанти Олександр Покришкін, Вікентій Карпович, Микола Лукашевич. Очолював групу комісар 55-го винищувального полку капітан Серафим Солнцев. Після бою молодший лейтенант Микола Лукашевич, підбитий вогнем противника, ледве дотягнув до м. Круті, де залишив свій літак.

Мешканець Росії (м. Куйбишев), Герой Радянського Союзу Фадєєв Вадим Іванович (1917-1943) прибув на Південний фронт у серпні 1941 року. Разом з О.Покришкіним він воював спочатку у складі 131-го, потім в 630-у і 16-у винищувальних авіапунктів. За роки війни В.Фадєєв збив 17 ворожих літаки. Під час відступу радянських частин від Дністра 10 серпня 1941 року дві дев'ятки «І-16» штурмували ворожу автоколонну. Шість разів Фадєєв пікірував і підпалював автомашини противника. Після виконання завдання авіатори поверталися на аеродром. В степу у районі Кодими винищувачі побачили прорублених

⁴⁶⁶ Карпович В. П. На «Ишаках» и «Мигах»! 16-й гвардейский в начале войны. – М: Яуза, Эксмо, 2007. – 448 с. – (В воздушных боях).

румунськими кіннотниками біженців. Розгнівавшись на ворогів, радянський ас наздогнав кавалеристів і розстріляв на них увесь свій боєкомплект, а потім, як закінчилися боезапаси, В.Фадєєв спустився майже до землі і на бриючому польоті почав рубати гвинтом свого літака голови румунських кавалеристів. Після приземлення літака механіки знайшли кусок черепної кістки на лопасті гвинта «І-16».

С.Скальський

Окремі мешканці Кодимського району воювали на фронтах 2-ї світової війни у складі союзників СРСР. Серед них поляк – Станіслав Скальський (1915-2004). Народився він 27 листопада в с. Кодима. У 20-х роках сім'я Скальського переїхала до Польщі, де Станіслав закінчив в 1936-1938 роках школу авіаторів (м. Дублін). Потім його направили у 142-у винищувальну авіаескадрилью війська Польського.

Після захоплення Польщі військами фашистської Німеччини в 1939 році Станіслав Скальський перебрався до Великобританії. Спочатку він служив у складі створеного 302-го «Познанського» авіазагону. У серпні 1940 року був переведений в 501-й авіазагін, в якому прослужив до березня 1941 року, потім літав у складі 306-го «Торунського», в березні 1942 року він у 316-у «Варшавському», а з червня по листопад служив у 317-у «Віленському» авіазагонах. Особисто очолював групу польських авіаторів у Північній Африці (іменувалися як «Польська винищувальна команда» або «Цирк Скальського»). Через півроку, в липні 1943 року, С. Скальський нищив німецьких асів у складі 601-ї британської ескадрильї. З жовтня 1944 по лютий 1945 року він проходив стажування в США у штабному коледжі в Форт Левенворт (Канзас). За роки війни Станіслав Скальський здійснив 321 бойовий виліт і збив 18 ворожих літаків самостійно і 4 в групі, ще 2 збиті ворожі літаки на його рахунок не записали ⁴⁶⁷.

С.Скальський на бойовій машині

3.2. РОКИ ОКУПАЦІЇ

В роки окупації територія Одеської області відійшла під сферу впливу Румунії. На лівому березі Дністра була створена адміністративна одиниця генерал-губернаторство «Трансністрія» (Задністров'я) з центром у Тирасполі, а потім в Одесі. В адміністративному підпорядкуванні територія краю увійшла до повіту Рибниця, району Кодим. У всіх населених пунктах Кодимського району діяли жандармські дільниці – примарії. Такі дільниці розмістилися у селах (в дужках показані інші села, які входили до

⁴⁶⁷ Сокальський Святослав / Інтернет видання: www.airwar.ru/history/aces/ace2ww/pilot/skalski.html.

названих примарій): Будеї, Кодима, Крутіа /Круця, Круча/ (включала Круті із Семенівкою), Французька (відповідно з Федорівкою), Грабово, Лабушна (Котовське), Петрівка (Олександрівка і Стримба), Писарівка, Плоки (Васильєвка), Сербей [Серби, авт.], Слободка (Кругляк, Правда, Валя), Слободзія, Смолянка, Сершініца [Шершенці, авт.], Тимкау (Тимків, Бурштень, Кирилівка, Валя Адинка)⁴⁶⁸. В с. Стримба старостою села призначили мешканця Г.С.Цапок, перекладачем згодився бути Т.З.Карпов, сільськими поліцаями стали Безсальний Василь, Проданчук Іван Михайлович і Ткаченко Йосип⁴⁶⁹. У с. Петрівка примарем призначили Павла Носача⁴⁷⁰. Деякі із них після закінчення війни понесли сувору кару.

Зразу ж після захоплення окремих населених пунктів краю у с. Стримба до клубу зігнали понад 80 селян. Серед захоплених аеребували голова сільради Бойко Петро Григорович, голова сільпо Білецький Сава Йосипович, начальник зв'язку Абомеліковської МТС – 18-річний Бойко Іван Прокопович та редактор газети «Колгоспник Кодимщини» Андрійчук Микола Кузьмич із своїм батьком. При виявленні радянських активістів, названих осіб видали свої ж односельці, після чого їх розстріляли за селом⁴⁷¹. В 20-х числах липня 1941 року, коли неподалік с. Стримба ще тривали бої і селяни чули гарматну перестрілку, негодою скористалися хлопчакі Погорлюк та Бурлака Сергій Тихонович. Під час дощової зливи вони перерубали дріт зв'язку однієї з німецьких частин⁴⁷². В перші дні захоплення с. Круті румуни вивели із цього населеного пункту та околиць 260 осіб та розстріляли їх у лісі неподалік села Шершенці⁴⁷³.

На території району 30 серпня 1941 і 12 січня 1942 років відбулися два масові розстріли єврейського населення. Напередодні війни в селах Лабушне, Круті, Писарівка, Шершенцях і Кодимі мешкало немало єврейських сімей. Після вступу румуно-німецьких частин євреїв зігнали до Кодими, а потім до станції Абомеліково, де розмістили у свинарнику. Люди, виснажені неймовірними стражданнями, падали у багнюку та замовкали. Деякі – назавжди. Вночі до свинарника увірвалися румунські жандарми і, відібравши молодих дівчат, виволокли їх на вулицю і відвезли у невідомому напрямку. Всіх інших відправили до станції Слобідка, а потім до Балти. У свій час письменники І.Еренбург і В.Гроссман зібрали свідчення голокосту євреїв на Україні, де серед численних спогадів містяться покази роттенфюрера танкової гренадерської дивізії СС

⁴⁶⁸ Список уездов, районів, сел, хуторів Транснестрії. – Главный штаб Армии Департамента Транснестрії. – Одесса, 1943 // ДАОО. – Ф. р-2359. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.38-39.

⁴⁶⁹ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.15.

⁴⁷⁰ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.16.

⁴⁷¹ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.14.

⁴⁷² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.13.

⁴⁷³ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.3.

«Нідерланд» Міхаеля Веніріха. Ось що писав про ті трагічні події цей вояка: «...Зігнали населення і наказали рити ями, кожну на сто осіб. В ці ями звалювали розстріляних євреїв, причому разом із мертвими закопували і живих. Одна з таких могил знаходилася по дорозі з Крутів в Будеї. Інша із відомих мені могил була біля Кодими...»⁴⁷⁴.

Після визволення краю комісія Кодимського району, представлена до Надзвичайної державної комісії, склала 25 травня 1944 року два акти про звірства окупантів. В першому із них було записано: «в серпні 1941 року німецько-румунські окупанти розстріляли 48 осіб на околиці м. Кодима»; в другому зазначалося, що «13 січня 1942 року фашистські окупанти зібрали мешканців м. Кодими у кількості 195 осіб і провели над беззахисними людьми розправу. Розстріл було проведено на північно-східній околиці Кодими, неподалік єврейського кладовища. Жертви звалювали до траншеї довжиною 20 метрів і глибиною до 1-2 метри. До цієї траншеї скидали чоловіків, жінок і дітей розстріляних в інших місцях». У спеціальному донесенні секретарю Одеського обкому КПУ тов. Колибанову читаємо: «Оперативною групою відділу контррозвідки «Смерш» (смерть шпигунам) 20-го Звенигородського танкового корпусу виявлені і арештовані в м. Кодима група зрадників у складі 5 осіб, які брали участь у злодіянні та нищенні єврейського населення і радянських активістів. Мешканці єврейської національності виганялися із своїх помешкань і направлялися в гетто на околицю міста, де 18 січня 1942 року було розстріляно 300 осіб»⁴⁷⁵.

Згідно даних Державного архіву Російської Федерації, в період окупації на території Кодимського району було знищено 1227 мирних громадян, в тому числі 158 дітей. У числі загиблих: розстріляних – 865 чоловік, повішених – 52, спалених – 36, заморожених – 2, померлих від голоду – 146, в тому числі 22 дитини; загинули від бомбардування і артилерійських обстрілів – 132, в т.ч. 18 дітей. В ході пошукових робіт із числа загиблих вдалося встановити імена тільки 333 осіб, в тому числі чоловіків – 175, жінок – 158. За національним складом: українців – 25, росіян – 2, євреїв – 306. По роках загинули: 1941 – 87 чоловік, 1942 – 219, 1943 – 4 чол., 1944 – 22 чол., 1945 і пізніше – 3 чол. Пошук імен продовжується⁴⁷⁶. Крім того, в період тимчасової окупації фашистські загарбники насильно вивезли із Кодимського району на каторжні роботи до Німеччини 615 мешканців⁴⁷⁷. В концтаборі Кайзерштейнбрук (Австрія) 13 квітня 1942 року помер

⁴⁷⁴ *Михаил Марголин*. Кодыма: память сердца // Інтернет видання: e-mail petriefimov@hotmail.com

⁴⁷⁵ Кодымский район // Книга Скорби Украины. Одесская обл., Т. 2 (головна ред. кол. Обласна ред. кол.) – Одесса: РВА «Аспект», 2000. – С.239.

⁴⁷⁶ Кодымский район // Книга Скорби Украины. Одесская обл., Т. 2. – Одесса: РВА «Аспект», 2000. – С.238-240.

⁴⁷⁷ Кодымский район // Книга Памяти Украины. Одесская обл., Т. 8 (дополнительный) – Одесса: РВА «Аспект», 1997. – С.607.

рядовий стрілець Санбонський Михайло Константинович (1909 р.н., м. Кодима, призваний в армію 1941 р.).

На сьогодні не менш важливими є спогади очевидців тих подій, зокрема нашого земляка, відомого актора радянського кіно і народного артиста СРСР Василя Семеновича Ланового. Батьки В.С.Ланового переїхали до Москви із с. Стримба в неврожайний 1931 рік. Війну Василь Семенович зустрів семирічним хлопчиком на Україні, в рідному селі його батьків, куди він був відправлений із двома сестрами за декілька днів до війни. У кінці 1990-х років В.С.Лановий побував на Кодимщині і поділився своїми спогадами про роки окупації у краї. Він пам'ятає усе: перші ворожі літаки над станцією Абомеліково, окупацію села та свою зустріч із наступаючими частинами радянських військ під час визволення села Стримба (див. спогади у дод. №5).

Під час окупації у краї розгорнувся рух опору. Проти окупантів діяли підпільні організації і партизанські загони. В листопаді 1941 року на залізничній станції Слободка з ініціативи Б.М.Романова, С.Ф.Воїнова і А.Н.Муляра була створена комсомольсько-молодіжна підпільна організація «Чайка».

Молоді підпільники всіляко старалися нашкодити ворогові. Машиністи І.І.Загурський і В.Ф.Воїнов (брат С.Ф.Воїнова) здійснили ряд диверсій, які призвели до затримки потягів із вантажем. Стрілочник А.Г.Гутаров організував на станції аварію маневрового потягу і вагонів для відновлення залізничного шляху. Станційна робітниця В.В.Чебан викрала печатку для документів, які давали доступ до станції. В листопаді-грудні 1941 року члени групи С.М.Романов і А.М.Муляр зібрали приймач та прослуховували повідомлення про стан на фронтах і розповсюджували їх серед мешканців краю. В березні 1942 року підпільники створили у лісі таємні схованки, де утримували відремонтовану зброю.

До травня група виросла до 20 осіб, але потім розділилася на дві групи – «Чайка» та «Крила Рад». Обидві групи продовжували проводити агітаційну роботу. В день Радянської Армії – 23 лютого – Анатолій Муляр, Борис Романов, Людмила Янковська розклеїли на станційних будівлях написані ними листівки.

В жовтні 1942 року при Українському штабі партизанського руху (УШПР) створили молдавське відділення, у завдання якого входило керівництво підпіллям у Молдавії, а також на лівому березі Дністра. 27 січня 1943 року для встановлення зв'язку з підпільниками молдавського відділення УПШР в Кодимський район авіацією переправили диверсійну групу Є.В.Ніколаєва. Звідси група повинна була переправитися до Молдавії, але потрапила в засідку. Сам Є.Ніколаєв, оточений жандармами, відстрілювався до останньої кулі, а потім підірвав себе і декількох ворогів гранатою.

В тому ж році із німецького полону втекли Ф.С.Олійник і В.І.Грушецький. Невдовзі вони створили підпільну групу із мешканців с. Лисогірка. Відремонтувавши зібрану на полях зброю, підпільники здійснили ряд дрібних диверсій. Член групи К.Д.Бушанський склав радіоприймач і розповсюджував серед населення інформацію зведеннями Радянського інформаційного бюро. Невдовзі група Олійника і Грушецького об'єдналися з членам групи Василя Васильовича Кривенцова, які діяли в Кодимі. Командиром об'єднаних груп став В. В. Кривенцов, заступником – Ф.С.Олійник, а підпільну групу в с. Лисогірка очолив В.І.Грушецький.

Підпільні групи Кодимського району в 1941-1943 роках здійснили ряд диверсій, організували агітаційну роботу та підготувалися до партизанської боротьби. В лютому 1943 року біля с. Лабушне вони спалили скирту соломи; в червні у с. Сербах підпільники вивели із ладу сільгоспмашини; а в серпні група В.С.Сидлецького напала на примарію с. Лисогірка і спалила документи. В серпні 1943 року в с. Грабове окупаційна влада арештувала двох підпільників із самодільним підливним устроєм. Після допитів виказали Я.М. Белінського та інших. Щоб запобігти арештам, частина підпільників перебралася у вінницький ліс і приєдналася до партизанського загону «За Родіну»⁴⁷⁸.

В жовтні 1943 року підпільниками с. Пісчане і Ольгополя був створений партизанський загін, командиром якого став Байдан Пилип Кирилович на прізвище «Чорний». Загін складався з 16 осіб, до нього увійшли 2 комуністи і 7 комсомольців. Здійснюючи диверсії на Південно-західній залізниці, загін дислокувався в Кишевському, Любомирському і Лужанському лісах. На початку листопада 1943 року партизани діяли по лінії Крижопіль – Слобідка, а 11 листопада напали на румунську колону, що вивозила 26 тракторів із Пісчанської МТС до Румунії. Роззброївши румун, партизани вивели з ладу техніку. Через сім днів вони роззброїли охорону в с. Рибниці, а 28 листопада на перегоні Кодима – Рудниця здійснили теракт, затримавши на три доби військовий ешелон з ворожими солдатами, які направлялися на фронт. На початку січня 1944 року партизанам вдалося перервати телефонний зв'язок між Одесою і Уманню. Загін Байдана тісно співпрацював із партизанами загону «Буревісник», на базу якого у січні того року приземлилася десантно-парашутна група штабу 4-го Українського фронту на чолі з П.М.Морозовим. 29 січня партизани Байдана-Чорного і група Морозова злилися в партизанський загін ім. Жданова. Очолив загін П.М.Морозов, а комісаром став М.С.Писарев. Об'єднаний загін провів ряд операцій по знищенню ворога. 19 березня на дорозі Чорна Гребля – Кодима партизани розбили валку (6 возів) із боєзапасами, а 20

⁴⁷⁸ О подпольной группе, действовавшей в Кодымском районе под руководством В.В.Кривенцова // Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945: документы и материалы. – Одесса, 1970. – С.307.

березня замінували дорогу Кодима – Балта, на якій підірвалося декілька ворожих авто. За період з жовтня 1943 по березень 1944 року партизани згону Байдана та ім. Жданова знищили більше 200 військових, 18 возів, захопили кулемет, 59 гвинтівок. З початком визволення краю, 24 березня 1944 року, партизани П.К.Байдана з'єдналися з наступаючими частинами визволителів ⁴⁷⁹.

Ще одна підпільна група була створена в с. Будеї прикордонником Курбалою Василем Васильовичем. Після важкого поранення старший лейтенант Курбала залишився у зоні окупації. В червні 1943 року він створив підпільну групу із 6 осіб. До складу групи входили А.І.Джевицький, Г.М.Левицький, О.А.Курбала, О.Д.Зятківська і І.С.Янковський. Невдовзі група Курбали встановила зв'язок із радянським розвідником Соболевим і допомагала йому у збиранні інформації про ворога. В лютому 1944 року підпільники надали допомогу парашутно-десантній групі Д.Б.Мурзіна. Щоб врятувати радистку Н.Мусієнко, яка потрапила до рук жандармів, підпільники напали на жандармську дільницю у Будеях. Після цієї операції дві групи об'єдналися і діяли разом. В кінці лютого був створений будейський партизанський загін, силами якого 23 лютого було знищено 200 окупантів. В подальшому загін перейшов у Закарпаття ⁴⁸⁰.

В лютому 1944 року жандарми захопили, а потім розстріляли керівника групи «Чайка» Сергія Воїнова. Під час обшуку жандарми також виявили список керівників і членів груп. Після цього арештували і розстріляли А.М. Муляра, Б.М.Романова, В.Л.Сорочинського, Н.Прута, Мургу, А.Т.Грушильницького ⁴⁸¹.

В с. Круті діяла підпільна група у складі 4 осіб (Каленковський Іван, Басюл Ілля, Сокол Микола, Крисько Митрофан). Підпільники нелегально отримували інформацію про стан на фронтах і розповсюджували її серед мешканців села ⁴⁸².

⁴⁷⁹ О партизанских отрядах Ф.К.Байдана и им. Жданова октябрь 1943 – март 1944 гг. // Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945: документы и материалы. – Одесса, 1970. – С.321-323.

⁴⁸⁰ О партизанской группе, действовавшей в Кодымском районе под командованием В.В.Курбалы // Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945: документы и материалы. – Одесса, 1970. – С.308.

⁴⁸¹ О подпольных комсомольско-молодежных группах «Чайка» и «Крылья Советов», действовавших в Кодымском районе // Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945: документы и материалы. – Одесса, 1970. – С.306.

⁴⁸² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.4.

3.3. ВИЗВОЛЕННЯ

Весна 1944 року принесла довгоочікуване визволення. Під час Умансько-Ботошанської наступальної операції частини радянської армії вступили в північні райони Одеської області. 11 березня, на другий день після взяття Умані, війська 2-го Українського фронту (командуючий – маршал Радянського Союзу Конєв Іван Степанович) по весняному бездоріжжю вийшли до Південного Бугу. Форсування його відбулося на ділянці довжиною у 100 км. Вперше танки долати водний рубіж по дну ріки. Для гітлерівців це виявилось повною несподіванкою. Сіючи паніку в рядах ворога, бійці радянської армії зуміли вийти у його тили.

Наступ радянських частин

Наступ військ 2-го Українського фронту створив передумови оточення 6-ї та 8-ї німецької і 3-ї румунської армій. Після форсування Бугу частина сил 2-го Українського фронту в кінці березня за наказом штабу фронту повернули на південь. У взаємодії з 3-м Українським фронтом командуванню арміям 2-го фронту ставилося завдання розгромити противника в нижній течії Південного Бугу, а 5-й танковій армії всіма силами наказали рухатися в напрямку Кодими і на кінець 28 березня заволодіти Бендерами та Тирасполем.

Фашисти, відступаючи від Умані, гнали через Кодиму і Круті до Дністра полонених військових і мирних мешканців. Серед них також знаходився військовополонений 214-го арtpолку 38-ї стрілецької дивізії О.Писачкін. Пізніше у своєму інтерв'ю в газеті «Дуель» він розповів про події свого поневіряння в полоні і відступу від Умані до с. Олександрівка та Круті (див.дод. №7).

Активізували свою роботу підпільники в Кодимському районі. Так, 12 березня 1944 року В.Сідлецький, Ф.Ковальчук та О.Пражка із с. Французького-Лисогірки знищили

німецький ешелон на перегоні Слобідка-Абомеліково⁴⁸³. В той же час в с. Глубочек Котовського району фашистами були розстріляні мешканці І. Асауляк (із с. Слободка), І.І.Пашенко, І.Г.Пруд, В.П.Сорочинський і В.П.Шатіков (із с. Семенівка). В середині березня, відступаючи, окупанти розстріляли і спалили 400 в'язнів із Рибницької тюрми. Серед загиблих знаходилися Кучер Марк Іванович (із с. Смолянка) та Осадчий Микита Лукович (із с. Семенівка). Із села Круті, після арешту 1944 року, до Рибницької тюрми потрапили голова сільської Ради Крисько Митрофан Павлович, Колінковський Іван Григорович та Белкін Іван Гнатович. Потім з'ясували, що їх видав місцевий житель С.Л.Красюк⁴⁸⁴.

До визволення краю залишалися лічені дні. З боями до р. Дністер рухалися танкісти 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковника танкових військ, а з лютого 1944 року – маршала танкових військ Ротмістрова Павла Олексійовича. Разом з танкістами до Дністра рухалися армійські частини 53-ї (генерал-лейтенант І.М.Манагаров) і 4-ї гвардійської (генерал-лейтенант Галанін І.В.) дивізії⁴⁸⁵.

У загальному наступі 18-й танковий корпус 5-ї танкової армії (командир ген.-майор Полозков Василь Іудович, начштабу полк. Білозіров Федір Михайлович), вибивши противника із с. Писарівки, вранці, 24 березня увірвався до станції Абомеліково, яку обороняли два бронепотяги. Зав'язався бій. Танкісти розбили один із бронепотягів, іншому вдалося відійти на південь. В той час із північно-східного напрямку на Круті відходила колона противника з валкою возів загальною чисельністю до 700 чоловік. Танкісти вогнем своїх гармат розсіяли колону, при цьому знищили до 200 гітлерівців, а також взяли в полон значну кількість солдат і офіцерів та захопили військове майно. Подальший рух корпусу на цьому припинився, в бойових машинах залишилося по 10-15 літрів пального.

Танкісти 20-го танкового корпусу (коман. ген.-лейт. Лазарєв Іван Гаврилович, начштабу ген.-майор Калениченко Петро Іванович) надвечір 23 березня досягли Крутів і також залишилися без пального. Мешканці згадували: «Після того, як радянські війська відтіснили німецько-румунські частини від сіл Стримба і Петрівка, танки майора Маліхова рушили західною стороною вздовж ріки. В долині засіла німецька піхота з артилерією. Завдяки 13-річному мешканцеві Крутів – Михайлу Репецькому, танки не потрапили під ворожі снаряди. Юнак сповістив про засідку і взявся корегувати вогонь. Сам М.Репецький загинув від ворожої кулі 26 березня. Після бою юнака поховали у братській могилі в с. Круті.

⁴⁸³ Грушецький В. Подвиги та імена їх безсмертні // Червона Зірка, 1985. – 9 травня. – №56.

⁴⁸⁴ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.7.

⁴⁸⁵ Конев І.С. Записки командующего фронтом. – М.: Наука, 1972. – с.195-196.

Герой Радянського Союзу, гвардії майор і командир батальйону 8-ї гвардійської танкової бригади (20-й танковий корпус) Маліхов Анатолій Наумович народився 30

А.Н. Маліхов.
Фото 1940-х років

жовтня 1920 року в селянській сім'ї у с. Красне (нині селище Красне Смоленської обл., Росія). В 1939 році закінчив середню школу і був призваний до лав Червоної армії. В 1941 році вступив в Саратовське училище бронетанкових військ, а після отримав направлення в Західну Україну де став командиром танкового відділення. Із перших днів війни захищав Київ, бився під Харковом і Ростовом, неодноразово був поранений у боях. Під Сталінградом, восени 1942 року, старший лейтенант А.Н. Маліхов і командир танкової роти громив ворожі

укріплення на підступах до міста. Був знову важко поранений. За мужність отримав орден Червоного Прапора. Надалі брав участь у визволенні Лівобережної України. На території Донбасу танк капітана Маліхова був підбитий, але, незважаючи на це, його екіпаж дві доби вів бій з фашистами. За мужність 24-річному офіцеру присвоїли звання майора і призначили командиром танкового батальйону. Зимою 1944 року батальйон майора Маліхова проривався в тили ворога і громив вузли сполучення, нищив його техніку і живу силу. На бойовому рахунку підрозділу числилося 24 ворожих «тигри», 17 «пантер», 10 самохідних установок «фердинанд». Тільки в одному із боїв біля с. Вишнеполь (Черкаської обл.) шість важких радянських танків під командою майора Маліхова знищили 10 «пантер» і більше сотні автомашин.

При визволенні Кодимського району комбат Маліхов 25 березня отримав наказ: вийти до залізничної лінії на станції Слобідка і відрізати гітлерівцям шлях відступу. Захопивши висоту за номером «278,8», танковий батальйон протягом години відбивався від переважаючих сил ворога. У подальші хвилини бою ворожий снаряд влучив у танк командира. Гвардії майор Маліхов отримав важке поранення і помер на полі бою. 13 вересня 1944 року за зразкове виконання наказу командування на фронті майору Маліхову Анатолію Наумовичу посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу. На могилі бійця у с. Мала Слобідка встановлений бюст. Іменем героя названа вулиця і школа на його батьківщині.

У взаємодії з танковими корпусами 4-а гвардійська армія на кінець 26 березня 1944 року форсувала р. Дністер і вела бої на правому березі, а на його лівому березі визволила населені пункти Великий Молокиш, Красеньке, Іванівка, Семенівка, Стримба, Єфтодія; 53-я армія протягом дня оточила ворожий гарнізон в Балті. В цей же час 5-а гвардійська

танкова армія 29-м танковим корпусом вела бій за Рибницю, а 18-м і 20-м танковими корпусами – за Слободзею⁴⁸⁶.

Після обіду 27 березня 1944 року група літаків «Ла-2» транспортувала на парашутах для бойових машин 15 тонн пального. Танки знову ожили. Зранку наступного дня танкісти 5-ї гвардійської продовжили наступ і вступили у бій. Але на цей раз без успіху. Танкісти 29-го корпусу (коман. ген.-лейт. Кириченко Іван Федорович, начштабу ген.-майор Фоміних Євгеній Михайлович) також потрапили під сильний вогонь ворожої артилерії, важких танків, самохідних установок і вимушено відступили. 18-й танковий корпус повів наступ з району м. Круті і потрапив під шквал вогню авіації. Втративши 3 танки і 2 самохідні установки «САУ-85», корпус тимчасово зупинився... Проте уже ніщо не могло стримати рух частин 2-го Українського фронту до Дністра⁴⁸⁷.

Рис. 27. Стан фронту на 02.04.1944 року (фрагмент карти німецького генштабу)

Оперативні зведення Інформбюро за 1944 рік повідомляли: «23 березня вільними від ворога стали Кодима, Баштанків, Івашків, Волова, Ракулове, Шляхове, Юзефовка; 24

⁴⁸⁶ Конев И.С. Записки командующего фронтом. – М.: Наука, 1972. – 199-200.

⁴⁸⁷ Егоров П.Я., Кривоборский И.В., Илев И.К., Рогович А.И. К Днестру // Дорогами побед: Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. – М.: Воениздат, 1969.

березня – Подойма, Загнітків, Писарівка, Шершенці, Лабушна, Будеї, Смолянка, Саражинка; 25 березня – Рашків, Катеринівка, Строїнці, Великий Молокиш, Красеньке, Круті, Слободзея, Ксьондзівка, Мошняги, Мирони, Бендзари, Немировське, Пасат і залізнична станція Абомеліково». В той же час були визволені с. Петрівка і Стримба (24 березня) [див. Рис.27].

Згідно даних, наданих селишними і сільськими радами зразу ж після визволення краю, авторами складена таблиця дат і часу окупації та визволення, а також зазначено матеріальні збитки по населених пунктах Кодимського району в роки війни. Так, за період окупації (1941-1944) в районі було розстріляно 1242 особи, знищено 566 будівель та вивезено (голів): 2137 коней. 2822 великої рогатої худоби. 4976 овець. 3142 свиней, 22349 птиці. Матеріальні збитки склали більше 60 млн. радянських крб. (див. дод. №8)⁴⁸⁸.

Перемога над фашизмом далася не легко. В оборонних боях 1941-го і при визволенні 1944 року на території Кодимського району загинуло і поховано 912 військових, призваних з інших регіонів, із них 225 чоловік відомі і 687 – невідомих. Встановлені імена загиблих 261 воїна занесені до 10 тому, а усі інші 20 воїнів – до 9 тому обласної «Книги Пам'яті України». Усі вони поховані на території Кодимського району в 29 братських і 6 окремих могилах. Серед тих, хто захищав район і загинув у 1941 році, були лейтенант Іванов Михайло Іванович (1906 р.н., м. Мелітополь Запорізької обл., загинув 8 липня), похований у с. Грабове; рядовий Щетинін Олексій Іванович (1913 р.н., с. Ясна Поляна, Веселівський р-н, Запорізької обл., загинув 1941 р.), похований у с. Лабушне. У 1944 році загинули і поховані в с. Петрівка: рядові Васильєв Андрій Васильович (1912 р.н., с. Попиталово, Семенівської сільради, загинув у березні) та Склярів Микола Васильович (1920 р.н., загинув 8 березня), гв. рядовий Голубенко Михайло Євгенович (1920 р.н., загинув 22 березня); молодший лейтенант Коржок Яків Пилипович, рядовий Кудрявцев Андрій Микитович (1908 р.н.), гвардії рядові Передерій Олексій Маркіянович, Гаврилець Іван Іванович, Шарковський Олексій Пилипович, рядовий Атамас Феодосій Васильович та сержант Шлиханов Олександр Степанович (1913 р.н.) – загинули 23 березня 1944 року; гв. лейтенант Демиденко Микола Іларіонович (загинув 24 березня). Поховані в с. Олександрівка гвардії рядовий 35 гвардійської Червонопрапорної Лозовської стрілецької дивізії Ключ Іван Сергійович (1918 р.н., загинув 6 квітня) та рядовий 315 стрілецького полку 91 стрілецької дивізії Плужник Яків Тимофійович (1899 р.н., с. Комісарово, Великобурлукський р-н,

⁴⁸⁸ Сунрун П.В., Портной И.Л. Хронологический справочник о временной оккупации немецко-румынскими захватчиками населенных пунктов Одесской области и освобождении их Советской Армией (1941-1944): Кодымский район. – Т.1. – Одесса: Архивный отдел УМВД по Одесской области, 1949. – С.151-157.

Харківської обл., загинув у березні). У с. Стримба похований старшина Бондаренко Олександр Федорович (1912 р.н., загинув 27 березня). В Кодимському районі також похований гвардії сержант 112 гв. стрілецького полку 39 гв. стрілецької дивізії Огурцов Федір Мефодієвич (1925 р.н., смт. Приколотне Харківської обл.) та багато інших ⁴⁸⁹.

Разом з усіма представниками сіл і міст України фронтовими дорогами 2-ї світової війни пройшли і мешканці Кодимського району. Уже з перших днів після початку війни в діючу армію із району призвали 2700 чоловіків. Всього по мобілізації і добровільно з липня 1941 по вересень 1945 років на fronti Великої Вітчизняної війни пішли більше 8583 чоловіків (до початку війни в лавах Червоної Армії служило – 127, мобілізовано на початку і в ході війни 8300, в партизанському і антифашистському русі брали участь – 94, в народному ополченні – 62 чоловіки). З полів боїв, які проходили у республіках колишнього СРСР та країнах Східної і Центральної Європи, не повернулися до рідних домівок більше 4638 військових. Більшість загиблих в роки війни також занесені до обласної Книги Пам'яті України. По Кодимському районі внесено 26 учасників будівництва оборонних споруд; 15 бійців народного ополчення; 24 партизани і підпільники та 4670 військових (2973 загинули в боях, 125 померли від ран, 24 закатовані в полоні, 1548 пропали безвісти). За наявними даними, на території України із Кодимського району загинули і пропало безвісти – 472 чоловік, в інших республіках колишнього СРСР – 370; в інших країнах – 3828 чол., в тому числі: Угорщині – 2052, Німеччині – 801, Польщі – 305, Румунії – 408, Чехословаччині – 262 чол. В обласній Книзі Пам'яті України є також імена загиблих 3806 військових (занесені до 5 тому) і 864 військових (додатковий 8 том), а також 24 партизанів і підпільників (9 том) ⁴⁹⁰.

Два мешканці Кодимського району стали Героями Радянського Союзу. Один із них Карпінський Франц Пилипович – народився 18 червня 1906 року в с. Івашків в сім'ї робітника, служив командиром (ст. лейтенант) саперного відділення 442-го окремого саперного батальйону 248-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту. Після закінчення початкової школи Ф.Карпінський переїхав до Ашхабада (Туркменія), де працював начальником відділу постачання на одному із заводів. В лавах Червоної армії почав служити із 1941 року. В 1943 році він закінчив курси молодших лейтенантів, а з грудня 1943 року безпосередньо брав участь в боях на фронтах

⁴⁸⁹ Кодымский район // Книга Памяти Украины. Одесская обл., т.10. – Одеса: «Аспект», 1995. – С.306-315; Воины погибшие и захоронены на территории Одесской области при ее обороне в 1941 г. и освобождении в 1944 г. // Книга Скорботи України. Одесская обл., т.2. – Одеса: РВА «Аспект», 2000 – С. 502-524

⁴⁹⁰ Кодымский район // Книга Памяти Украины. Одесская обл., Т. 8 (дополнительный) – Одесса: РВА «Аспект», 1997. – С.606-607.

Великої Вітчизняної війни. Воював на Південно-західному фронті, III-у і IV-у Українських та I-у Білоруському фронтах.

29 квітня 1945 року старший лейтенант Франц Карпінський вміло організував бойові дії відділення при вуличних боях у Берліні. Воїни підірвали будівлю, в якій оборонявся ворог та знищили барикади. У цей день Ф. Карпінський особисто очолив групу саперів для знищення барикади, яка заважала подальшому наступові полку 248-ї дивізії. Підбравшись до завалів, сапери замінували їх і відповзли. Після підриву ст. лейтенант Карпінський підняв своїх бійців в атаку. Рухаючись до укріпленої масивної будівлі, де засів ворог, лейтенант був важко поранений в руку. Пересилюючи біль, Ф.Карпінський разом з бійцями свого відділення підбрався до будівлі з вогневыми кулеметними гніздами і також підірвав її. Цього разу офіцера знову поранило. На цей раз – смертельно. 16 травня Ф.П.Карпінський помер в госпіталі і був похований на кладовищі в Берліні. Напередодні, 15 травня 1945 року, ст. лейтенанту Ф.Карпінському присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Крім цього, він мав бойові нагороди: орден Леніна, орден Вітчизняної війни 1-го ст., два ордени Червоної Зірки та медалі⁴⁹¹.

Герой Радянського Союзу Авеличев Іван Тихонович народився 20 грудня 1911 році в смт. Слобідка. Після закінчення семирічки працював в Одеському порту. В Червоній Армії з 1933 року, служив на Чорноморському флоті в м. Севастополі, а в 1934 р. був переведений на Далекий Схід. Як кращий спеціаліст торпедної справи, був направлений для роботи в Тихоокеанське військово-морське училище.

Як учасник Великої Вітчизняної війни з 1942 року, Іван Авеличев воював на Сталінградському, Степовому та 2-му Білоруському фронтах. 20 жовтня 1942 р. І.Т. Авеличев став сухопутним артилеристом на Сталінградському фронті. Тут друзі-однополчани і дали йому прізвисько «Морська душа» за те, що на знак вірності флоту носив під гімнастеркою морський тильник. Артилерійську справу І. Авеличев освоїв швидко і вже через місяць його призначили командиром взводу артилерійської батареї. Вибір цей було зроблено не випадково, бо завдання взводу – розвідка цілі і корегування вогню батареї. А справитись з таким завданням могли тільки добре підготовлені люди, грамотні у військовій справі, майстри прицільного вогню.

Таким і зарекомендував себе Іван Авеличев, і незабаром на його гімнастерці появився перший орден Червоної Зірки, а через два з половиною місяці – другий. Третьою нагородою стала медаль «За відвагу». За бої в Білорусії його нагородили орденом Вітчизняної війни II-го ступеня. Враховуючи досвід і здібності гвардії

⁴⁹¹ Коммунист. – 2006. – №26. – 23 березня.

лейтенанта Авеличева командування доручало йому найвідповідальніші завдання. Так, 14 січня 1945 р., на Мангушевському плацдармі І.Т. Авеличев успішно скоректував вогонь батареї по інженерних укріпленнях ворога і разом зі своїми бійцями першим кинувся в бій. А коли при переправі через притоку Вісли – Пилицю потрібно було знищити ворожі точки на протилежному березі, лейтенант Авеличев з кількома бійцями взводу переплив на протилежний берег, розвідав район переправи і передав координати цілей на вогневі позиції. При його допомозі було знищено мінометну батарею ворога, два бронетранспортери з піхотою і 4 кулеметні точки.

Коли в найбільш критичну хвилину бою був тяжко поранений командир 4-ої батареї, його замінив гвардії лейтенант Авеличев. Ще було багато бойових подвигів на рахунку гв. лейтенанта Авеличева... А в цей день 19 квітня 1945 р. його батарея виконувала завдання в районі міста Нойдорф. Фашисти робили все, щоб закріпитися на третьому оборонному рубежі Берліна. В другій половині дня через наше розташування на правому фланзі 4-ої батареї прорвалися есесівці. Утворилася загроза виходу ворожих бойових машин в тил дивізії. Ворог насадив. Залишався один вихід – викликати вогонь на себе... Через декілька хвилин земля сколихнулася від десятків вибухів. Ворог був тимчасово зупинений. А потім 4-та батарея зустріла його прицільним вогнем. Це був останній бій І.Т. Авеличева. На позиції гармати розірвався снаряд, випущений ворожим танкістом. Так загинув відважний герой. Але і після смерті він залишився в строю 199-го гвардійського артилерійського полку і до переможного салюту у всіх наказах по полку 4-ту батарею називали «батареєю Авеличева».

За зразкове виконання бойових завдань і виявлені при цьому мужність та відвагу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1945 р. командир батареї 199-го гвардійського артилерійського полку 94-ої гвардійської стрілецької дивізії гвардії лейтенанту Авеличеву І.Т. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Авеличев І.Т. нагороджений також орденом Леніна, двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни II ступеня і медалями. Загинув 19 квітня 1945 р. Похований в Польщі (с. Джевіце Зеленогурського воєводства).

Учасником війни і кавалером двох орденів Червоної зірки, Червоного Прапора, польського ордену Срібний Хрест і медалей «За Оборону Москви», «За перемогу над Німеччиною», «За бойові заслуги» став Бурдейний Микола Пилипович. Народився він 6 грудня 1921 року в с. Грабове. 1939 року став курсантом Київського військового училища зв'язку ім. Калініна, а 1940 року у складі роти курсантів був переведений до Воронежського училища зв'язку, яке закінчив в червні 1941 року. 3 липня 1941 року став командиром відділення 110-го мотострілецького полку 110-ї танкової дивізії. 3 лютого

1942 року – командир відділення 82-ї танкової бригади 22-ї армії Калінінського фронту, із листопада – начальник зв'язку 82-го танкового полку 6-ї армії Південно-західного фронту, а з червня 1943 року – на Брянському фронті. З лютого 1944 року по січень 1946 рік М.П.Бурдейний знаходився в Польщі (заступник командира батальйону 1-го польського танкового училища). Після війни закінчив академічні курси старших офіцерів при академії зв'язку і став помічником начальника зв'язку 637-ї артилерійської бригади 56-го стрілецького корпусу на Сахаліні. До червня 1949 року – начальник зв'язку 179-го стрілецького полку Сахалінської дивізії 56-го стрілецького корпусу, потім помічник начальника 59-ї стрілецької дивізії, а з квітня 1951 року – помічник начальника зв'язку по радіо 24-го гвардійського стрілецького корпусу Одеського військового округу. Після закінчення у 1952 році вечірнього університету при Тираспольському будинку офіцерів вступив 1955 року до Військової академії зв'язку. По закінченню академії із грудня 1958 року став старшим офіцером – заступником начальника військ зв'язку 7-ї гвардійської армії Закавказького округу. Із грудня 1961 по 1963 рік знаходився на Кубі як консультант зі зв'язку. З січня 1967 року по 1973 рік викладав на військовій кафедрі в декількох інститутах, потім звільнився в запас.

На фронтах війни із с. Круті побували 270 осіб, загинуло 153, нагороджені 87 односельців, серед них Муляр Іван Микитович нагороджений орденом Слави, Марковський Павло Павлович – повний кавалер орденів Слави, Крисько Сергій Митрофанович – орденом Слави 1-го ст.⁴⁹². Із с. Петрівка учасниками бойових дій стали 121 чоловік, нагороди мали 32 чоловіки, загинуло 59. Згідно даних за 1975 рік по Петрівській сільраді, із трьох населених пунктів Петрівка, Стримба і Олександрівка скрізь війну пройшли 329 чоловіків, із них 152 загинуло і 109 мали бойові нагороди [177: арк.4]⁴⁹³. У Петрівці добре знають сім'ю Савельєвих. Дмитро Степанович тривалий час працював у колгоспі, був головою сільради. У роки війни громив ворога в одному із стрілецьких полків, його дружина Євгенія Яківна була медсестрою в партизанському загоні. Ратний їх подвиг відзначено державними нагородами⁴⁹⁴.

Напередодні 2-ї Світової війни мешканці Кодимського району також брали участь у громадянській війні в Іспанії 1936-1938 рр., серед них – військовослужбовець Павловський Семен Володимирович (1915 р.н., с. Серби, призваний 1938 р., загинув в лютому 1938 р.), та у війні з Фінляндією 1939-1940 рр. На фінському фронті загинув 22

⁴⁹² ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.15

⁴⁹³ ДАОО. – Ф. р-7386. – Оп.2. – Спр.225. – Арк.4

⁴⁹⁴ Цей перемоги світлий день ми наближали як могли // Червона Зірка, 1985. – 9 травня. – №56. – С.3.

лютого 1939 року рядовий стрілець 161 стрілецького полку Сайнчин Іван Петрович (1913 р.н., с. Тимкове, призваний 1939 р.)⁴⁹⁵.

На жаль, сьогодні молодь мало знає, якою ціною далася перемога, скільки жертв принесла наша земля в ім'я перемоги над фашистською Німеччиною та її сателітів. Надіємося, що наші короткі повідомлення про роки війни у краї змусять ще раз задуматися над подвигами наших дідів батьків та.

ДОДАТКИ

Додаток №1

Храми Кодимського району

Дані по селам Кодимського району подано за ілюстрованим каталогом-довідником М.І. Жарких «Храми Поділля» [Київ, 2007] та доповнені авторами, згідно відомостей наданих Одеським архіваріусом Олександром Чілей.

За адміністративним поділом населені пункти району на протязі свого історичного розвитку входили до Брацлавського повіту (16 ст.), в подальшому у 19 – початок 20 століттях до Ольгопільського і Балтського повітів Подільської губернії, а потім Крутнянського та Кодимського районів (20 ст.).

В кінці XIX на початку XX століть містечка Кодима і Круті, села Писарівка, Петрівка, Грабове, Лабушна, Смолянка, Французьке, Будеї, Шершенці належали до 3-го благочинного, а села Плоть, Тимкове, Стримба і Слободзея до 2-го благочинного округів Балтського повіту; села Загнітків, Івашків і Пиріжне до 2-го, Олексіївка, Баштанків – 4-го благочинних округів Ольгопольського повіту.

Напередодні першої світової війни населені пункти Ольгопольського і Балтського повітів підпорядковувалися єпископу Балтському. Найбільш відомими серед яких були Садзагелов Георгій Ієронімович (10.11.1854 – 06.06.1918). Балтським вікарним єпископом він був з 10 березня 1902 по 9 травня 1903. Пізніше, 17 вересня 1917 року, його обрали патріархом (католикосом всієї Грузії). Іншим Балтським вікарним єпископом Подільської єпархії з 27 лютого 1909 по 14 лютого 1914 роки був Амвросій (Василь Гудко), рукоположений в єпископи 30 травня 1904 року. Народився А. Гудко 28 грудня 1876 – замучений 9 серпня 1918 року більшовиками. В 1999 року канонізований як святий РПЦ.

Згідно списку приходів і духовенства Херсоно-Одеської єпархії у післявоєнний час Кодимський район був підпорядкований 10-у Благочинного округу (благочинний

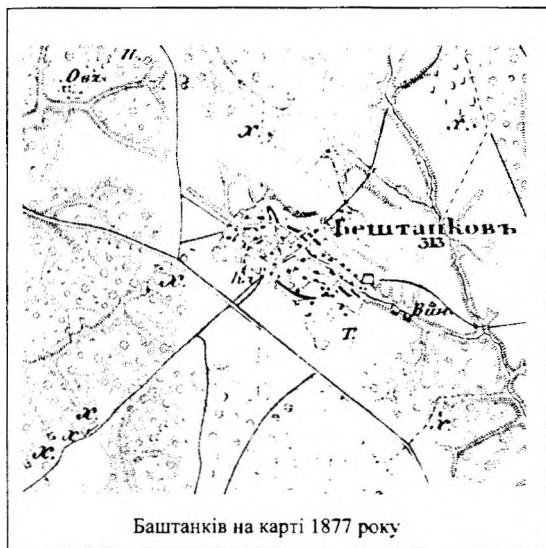
⁴⁹⁵ Воины интернационалисты // Книга Пам'яті України: Одеська обл., т.2. – Одеса: РВА «Аспект», 2000. – С.555, 561.

Золотухін Микола). У зв'язку з реорганізацією 1 жовтня 1957 року округ був виділений в окремий благочинний – Кодимський район (благочинний Василь Зеркалов).

Після проголошення незалежності України в селах Кодимського району знову відродилося релігійне життя та відкрилися церковні приходи. З 1 січня 1990 року Котовським благочинним (якому підпорядковувалися храми Кодимського району) знову призначили митрофорного протоієрея Олександра Кузьмича Мельника (очолював округ в 1960-х).

14 квітня 1992 року в Кодимському районі Котовського благочинного округу зареєстрували релігійні громади с. Смолянка (реєстраційний №128, велася відбудова церкви) і Слободка (№80). На 01.02.1995 відбулася перереєстрація релігійних громад, зареєстрованих 22 жовтня 1991 року, в Кодимі (реєстраційний №437); Крутях (№427); Шершенці (№451); Івашків (№430); Лабушне (№425), Загнітків (№435, церкву будували); Пиріжна (№ 434); Будеї (№443); Тимкове (№428, велась відбудова церкви; переселенці села із західної України зареєстрували 14 березня 2000 року громаду Казанської ікони Божої Матері – Української православної церкви Київського патріархату – УПЦКП).

Починаючи із XVII століття релігійного життя по селах нинішнього Кодимського району було таким (по селах Круті і Петрівка див. у тексті книги):

Село Баштанків

Церква Різдва Богородиці

Храм засновано: 1769 р.

Коментар: Церква Різдва Богородиці відома із [1769] р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час – дерев'яна триверха споруда⁴⁹⁶. Церква Різдва Богородиці збудована у 1777 р. – дерев'яна триверха. У 1859 р. прибудовано 2-а бічних приділи, знято бічні верхи. Новий іконостас 1874 р. – 3-х ярусний⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (ТПЕИСК), 1879 г., т. 2. – С. 21, 61, 68, 73. Наведено тексти типових документів, пов'язаних з переходом уніатських парафій на православ'я в 1794 – 1795 рр. (прохання громад; прохання священників; біографії священників). Основна маса документів у зв'язку з їх шаблоновістю дана у регестах. Територія, котрої стосуються документи – Балтський та Ольгопільський повіти; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁴⁹⁷ Приходы и церкви Подольской епархии. – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (ТПЕИСК), 1901 г., Т. 9. – С. 829.

На 1895 рік священник Балинський Володимир⁴⁹⁸. Церкви нема.

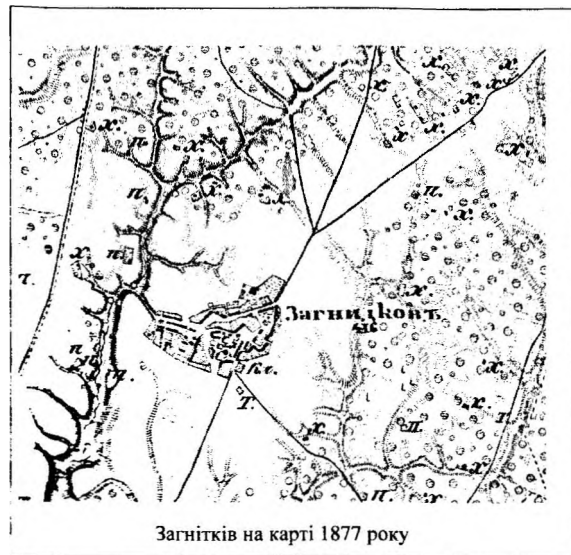
Містечко Загнітків

Коментар: за 2 версти від містечка була долина Шашків або Саська, де були могили, стіни яких обкладені суцільними кам'яними плитами 0.5 аршин (35 см) завтовшки⁴⁹⁹.

Костел невідомої назви

Храм засновано: [перед 1793 р.]. Храм зник: [перед 1850 р.]

Коментар: Заснована як костел в першій половині 18 ст.⁵⁰⁰. У списку костелів 1850 р. його немає⁵⁰¹.

Коментар: Церква Собору архангела Михаїла перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁰². Нова споруда збудована 1825 р.⁵⁰³. (Церква св. Михаїла 1825 р.⁵⁰⁴).

Перша церква збудована на початку 18 ст. – дерев'яна; розібрана через тісноту у 1759 р. Нова дерев'яна церква збудована у 1759 р. – спалена татарами у 1769 р. Нова церква збудована у 1770 р. – із хмизу та глини; існувала до 1822 р.; після цього зведена на новому місці – кам'яна одноверха хрещата. У 1853 р. прибудована кам'яна дзвіниця⁵⁰⁵.

⁴⁹⁸ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 210.

⁴⁹⁹ Долинский С. Историко-статистическое описание свято-Михайловской церкви прихода м. Загниткова Ольгопольского уезда. – Подольские епархиальные ведомости. 1872 г., № 11, с. 426-434.; Долинский С. Этнографические заметки, собранные в м. Загниткове Ольгопольского уезда. – Подольские епархиальные ведомости, 1885 г., № 36; 1887 г., №№ 40-43.

⁵⁰⁰ Krzyżanowski S. Skorowidz miejscowości byłego województwa Braclawskiego. – Kraków: 1869. – s. 60. Містить алфавітний перелік населених пунктів воєводства, обмеженого на сході р. Тикіч, з зазначенням наявності храмів. Ані назв храмів, ані дат тут нема. Тому, за відсутності інших даних, М. Жарких умовно датував згадані тут храми 1793 роком – останнім роком існування воєводства.

⁵⁰¹ Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1 – 24. – s. 29. «Джерела до історії розмежування латинських єпархій в Російській імперії в с.19 ст.». – Т. 1, ч. 1: дієцезія Кам'янецька. Основний текст джерел – латинською мовою; він містить назви населених пунктів, назви парафій та переліки населених пунктів, які віднесено до певної парафії. До цього тексту додано коментарі польською мовою, які містять відомості також про церкви.

⁵⁰² Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 20, 60.

⁵⁰³ Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский : тип. губ. правления, 1888 г. – С.539.

⁵⁰⁴ Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1 – 24. – s. 30.

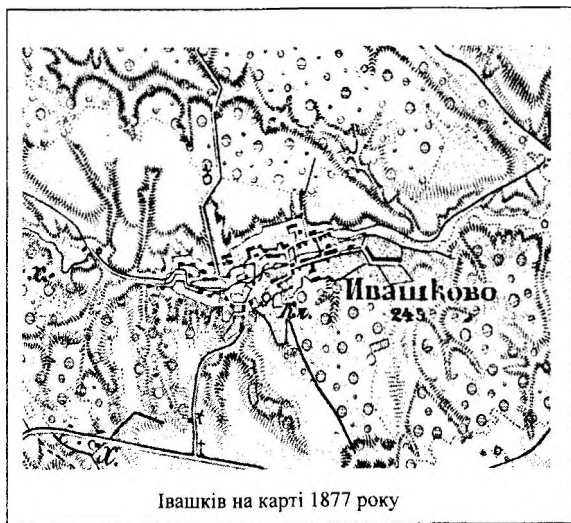
⁵⁰⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Т. 9. – С. 833 – 834

1872 року відомі священники м. Загнітків: Долинський Стефан Іванович (здується також 1895⁵⁰⁶) і диякон Винярський Стефан (6-й Благочинний округ, Ольгопольський повіт).

В середині 1990-х в с. Загніткове служив Плотнік Володимир Григорович (1941 р.н. священник 1995 р.).

Церкви нема.

Село Івашків

Коментар: засноване у 16 ст.

Церква Св. Миколи

(Церква⁵⁰⁷) Св. Миколи збудована у 1749 р. – одноверха маленька. Місце її було **визначене хрестом**⁵⁰⁸.

За іншими даними **перший храм Св. Миколи у вигляді хати освячений близько 1680 року**. На 1884 рік вказано, що в с. Івашків «церква існувала більше 200 років». Цього року також згадується засновник **нової церкви священник**

Федір Горбачевський, який на протязі 4 років зібрав пожертв на 20.000 руб. Для будівництва церкви виділили місце з поміщицької економії на **узвишші села**.

Священик цієї церкви був представлений 16 серпня 1884 року архіпастирю Іустину Охотіну (рукоположений в єпископи з 06.08.1871; єпископ Подільський і Брацлавський з 15 вересня 1882 по 28 березня 1887 роки; а з 26 березня 1893 по 26 березня 1905 роки архієпископ Херсонський і Одеський, помер 25 травня 1907 р.).

Церкву в с. Івашків освятили 6 жовтня 1884 року. На освячення храму прибули владика Іустин, протоієрей м. Проскурова ієронім Томасевич і благочинний священник Олександр Шургаєвич. Їх зустріли біля старої церкви місцевий священник Федір Горбачевський і священники Онуфрій Кошубський та Стефан Долинський. Усі вони прийняли участь в літургії. На освячені також були присутні протоієреї Феодан

⁵⁰⁶ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 205.

⁵⁰⁷ Krzyżanowski S. Skorowidz miejscowości byłego województwa Braclawskiego. – Kraków : 1884. – s. 25.
Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский : тип. губ. правления. 1885 г. – С. 246.

⁵⁰⁸ Приходы и церкви Подольской епархии / Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под редакцией священника Е. Сецинского. Вып. 9 – Каменец-Подольский: Типогр. С.П. Киржацкого, 1901 год. – С. 787.

Драгомирецький та Іоана Родзяновський (з м. Балти). В новозбудованій церкві архіпастирю Іустину соборно зіслужили священники Філарет Недольський, Олександр Подгорецький, Федір Бернасовський, Олександр Явецький, Олександр Крижанівський, Олександр Сергієв, Антоній Коропачевський і Єфрем Лозинський. На свято зібралося більше 3000 осіб⁵⁰⁹.

В цей день владика Іустин благословив іконою Божої Матері одну із сімей, яка вінчалася у храмі. Новозбудована церква мала 3-х ярусний іконостас роботи одеського архітектора Мааса і художника Пономаренко. Святинями церкви стали ікони привезені із монастиря на горі Афон: Пресвятої Богородиці «Достойная Єсть», і «Св. Великомученика і цілителя Пантелеймона». Іконостас і ікони коштували 4000 руб.⁵¹⁰.

Церква Покрови

Храм засновано: 1884 р.

Коментар: Закладення церкви 1880 року. Нова церква Покрови збудована у 1884 р. – дерев'яна, дубові стовпи до 7 вершків (45 см) у діаметрі; одноверха, разом з дзвіницею. Новий іконостас 3-ярусний. Шанована ікона Св. Миколи⁵¹¹.

На 1895 рік в Івашків священник Олександр Зінкевич⁵¹².

В 1950-х роках в селі Івашків у Покровській церкві служили протоієрей Кирилов Георгій (до 1958 року); а потім – священник Микола Антошкін, якого замінив (дані 01.10.1958) ієромонах Георгій Горбачук (Горбач). А.Попов (до 1977 року священник Покрова Пресвятої Богородиці с. Івашків, потім переїхав до Білорусі) у своєму оповіданні «Брати Ігнатій і Олександр» згадав про мешканців с. Івашків – Ігнатія і Олександра Бобку. Перший, після закриття у селі церкви, в 1930-х роках, виніс і сховав під яблунею у своєму дворі церковну плащаницю, а після відновлення церкви повернув її до храму. Майже все своє життя Ігнатій займався гончарством, знав на пам'ять Псалтир, мав дар заговору. Його брат Олександр, також був гончарем, залишався віруючою людиною і разом із своєю дружиною виховав 16 дітей.

На 1962 рік церква зареєстрована за №724 (Покровської), в реєстраційній картці вказано, що храм був освячений 07 жовтня (за новим стилем 20 жовтня) 1884 р. Площа будівлі становила 170 кв. м.⁵¹³.

В середині 1990-х в с. Івашків почав служити протоієрей Анатолій Іванович Зубрій (1940 р.н, рукоположений священник 1979 р., хрест з прикрасою отримав 1994).

⁵⁰⁹ Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям, 1884. – №46. – С. 941-945.

⁵¹⁰ Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям, 1884. – №47. – С. 976, 973-982.

⁵¹¹ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 787.

⁵¹² Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 207.

⁵¹³ Список религиозных обществ РПЦ находящихся на территории Одесской области УССР на 1 января 1962.

Село Олексіївка (Бугорія)

Коментар: звалось Бугорія; назване Олексіївкою з 1820-х рр. на честь сина поміщика Тутолміна .

Церква Успіння

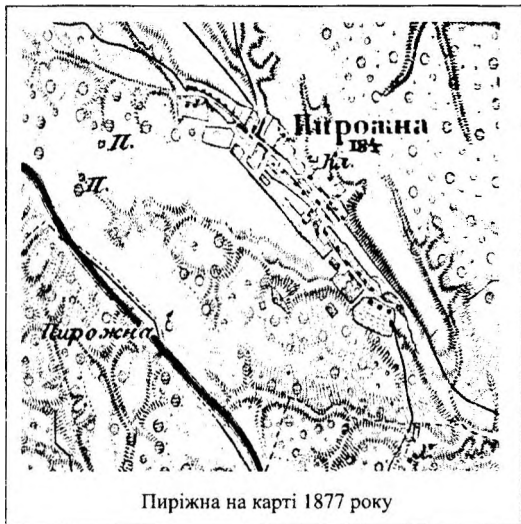
Храм засновано: 1770 р.

Коментар: (Церква⁵¹⁴) відома з ерекції кн. Любомирського 1770 р. і візиту 1780 р. Нова церква Успіння збудована у 1820 року з матеріалу однієї з церков містечка Рашкова – кам'яна одноверха. з окремою дерев'яною дзвіницею⁵¹⁵. На 1895 рік священник Георгій Подруцький⁵¹⁶.

Олексіївка на карті 1877 року

На 1957 рік церква не діяла. Згідно даних на 01.12.1958 року будівлю було знято з реєстрації. В с. Олексіївка релігійна громада зареєстрована з 07.12.1999 р., обслуговує приход села священник Плотнік Володимир Григорович.

Пиріжна на карті 1877 року

Село Пиріжна

Церква Св. архангела Михаїла

Храм засновано: 1767 р.

Коментар: Церква Св. Михаїла відома з 1767 р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час – дерев'яна триверха споруда⁵¹⁷. Церква

Св. Михаїла – дерев'яна; розібрана в 1857 році і продана у с. Козлівка, де з неї збудували церкву. Нову церкву у с. Пиріжна збудували в 1858 р. – кам'яна одноверха. Новий

⁵¹⁴ Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵¹⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 828-829.

⁵¹⁶ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 210.

⁵¹⁷ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 18, 61, 73; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский : тип. губ. правления, 1888 г. – С. 246.

іконостас з 1869 р.⁵¹⁸. В середині XIX століття відомий священик Іван Мартиновський (1817-1854).

На 1872 і 1895 роки у с. Пиріжне згадується священик Онуфрій Кашубський. Відомо також, що 25 лютого 1915 року псаломщиком в с. Пиріжна призначили Афанасія Бойко⁵¹⁹.

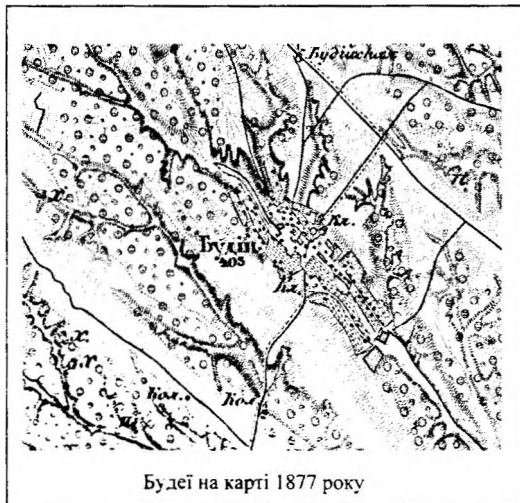
У другій половині 1950-х років священика М. Антошкіна замінив протоієрей Георгій Кирилов, а після 1 жовтня 1958 року у селі призначили священика Луку Кирницького.

Площа церкви на 01.01.1962 рік – 106 кв.м., товщина стін 1,5 м., були відсутні купол і дзвіниця. Церкву с. Пиріжне (порядковий номер № 728) знято з реєстрації 26.04.1962 рішенням райради народних депутатів протокол № 9⁵²⁰.

Церкви нема.

В середині 1990-х приход с. Пиріжне обслуговував Обжелянський Григорій Михайлович (1927 р.н., священик 1994 р., скуфія).

Село Будеї

Коментар: названо від «буди» – шалаша, житла перших поселенців.

Церква Св. Василя Великого.

Храм засновано (?). Храм зник: 1829 р.

Коментар: Церква Св. Василя Великого існувала до 1829 р. у частині села, яка звалась Слобода. Церква за давністю потребувала ремонту, але не маючи доходу від малочислених і бідних прихожан була розібрана⁵²¹.

Церква Св. Параскеви.

Храм засновано: 1754 р.

⁵¹⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 792-793.

⁵¹⁹ Православное Подолье, 1915. – №7, 14 февраля. – С.337.

⁵²⁰ Статистичні дані по Одеській і Херсонській єпархії.

⁵²¹ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 38-39.

Коментар: Церква Св. Параскеви відома з 1754 р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час була дерев'яна триверха споруда⁵²². Церква Св. Параскеви дерев'яна, в три куполи, на кам'яному підмурку була давньою і маломісткою. Збудована на кошти прихожан ще 1777 року (14 жовтня). Іконостас старий хорошого письма, влаштований разом із церквою. 12.06.1802 по 21.10.1803 приходу видано право на володіння землею⁵²³.

З 1854 року окремо від церкви, на кошти казни, збудувати дзвіницю. Робилася спроба збудувати нову церкву. На 1872 рік священник Романовський Самуїл. На 1895 рік священник Мелентій Крижанівський⁵²⁴. Церковної землі 133 дес. 15 сажнів. В 1901 р. будувалась нова церква.

На початку ХХ століття населення приходу церкви села налічувало 3838 душ (1989 чол. і 1853 жін.). В основному воно складалося з православних українських селян – однодворців і колишньої української «шляхти», серед якої була одна дворянська сім'я. Крім того тут мешкало 10 сімей римо-католиків і 8 єврейських сімей. Основним заняттям мешканців залишалося землеробство. Деякі із селян займалися виготовленням возів і саней.

В 1881 році у селі відкрито однокласне народне училище (початкова школа з трирічним навчанням) підпорядковане Міністерству освіти. В 1897 році тут відкрили школу грамоти для дівчаток⁵²⁵.

На 01.01.1957 рік дані такі: молитовний дім, 1 престол, дворів 1400, наймана квартира для священника, середньорічний обіг приходу склав 12 тис. крб. Влада відмітила релігійний настрій населення. На 01.10.1959 рік – священник Боберський Роман.

На 01.01.1962 рік глинобитна будівля молитовного дому мала площу 60 кв.м. За даними по єпархії дім освячено 1952 року. Церкву Св. Параскеви (порядковий номер №227) знято з реєстрації 10.04.1962 рішенням райради народних депутатів протокол №10⁵²⁶.

Церква існує. В 1990-х у Будеях священники Резнік Василь Іванович (1964 р.н., священник 1991 р., камилавка); протоієрей Поштак Михайло Іванович (1956 р.н., священник 1990 р., переведений 28.01.1999 року з Кіровоградської єпархії).

⁵²² Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 23, 68, 70; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵²³ ДАОО. Ф.762. – Оп. I. – Спр.16.

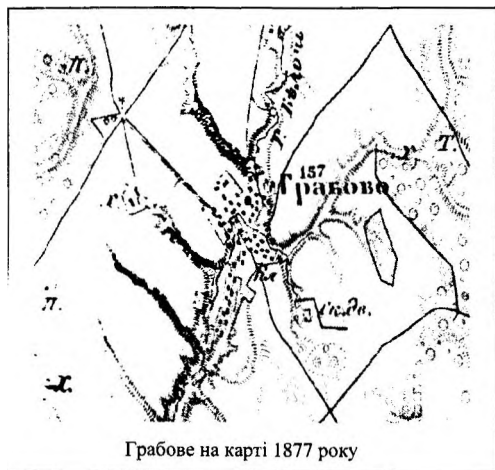
⁵²⁴ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226.

⁵²⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 38-39.

⁵²⁶ Статистичні дані по Одеській і Херсонській єпархії/

Село Грабове

Церква Успіння.

Грабова на карті 1877 року

Храм засновано: 1752 р.

Коментар: Церква Успіння перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵²⁷. Стара дерев'яна церква існувала до 1821 р. На місці її

встановили кам'яну огорожу і хрест, а на новому місці, стараннями колишнього поміщика Івана Гаєвського і прихожан, збудована нова, кам'яна церква Успіння. В 1847 року, на кошти колишнього власника села, колезького радника Ігнатія Куликовського, прибудовали кам'яну дзвіницю, виведену у два поверхи над притвором. Іконостас в церкві був одноярусний, старий. Церква мала 100 руб., внесених вічним вкладом в Державний банк колишнім священиком Левицьким (на 1872 – Левицький Микола) для поминання в молитвах; відсотки із вкладу витрачали на користь притчу. В 1,5 версти від церкви знаходилося кладовище села, огорожене кам'яною огорожею, і розділено на старе і нове. У власності церкви 1901 року знаходилося 38 дес. 120 сажнів орної, 13 дес. 1462 сажнів сінокосів, 2 дес. присадибної, і біля с. Шершенці – 2 дес. 972 сажнів левада з садом. Кам'яний будинок священика і інших причетників збудовані на кошти земельного збору в 1895 році. В кінці XIX століття в с. Грабове мешкало 1672 осіб. Місцевість села, за спогадами старожилів, при сильній зливі дощу і весняних розливах ріки замулювалася. Головним заняттям залишалося землеробство (вапнякові ґрунти давали врожаї при достатній волозії); зимою добували камінь-вапняк, який випалювали або доставляли в Кодиму, на вокзал і продавали євреям. Церковно-приходська школа відкрита з 1863 року⁵²⁸.

Можливо, сюди треба прикласти звістку, що в селі Грабова на Брацлавщині церква збудована в 1710 – 1715 рр.⁵²⁹, бо іншого села такої назви я не знаю [М.Жарких].

Із справи (23.06.1835 – 18.09.1837) причту села Грабове відомо, що церкві виділено нову ділянку землі в заміну конфіскованої⁵³⁰. На 1895 рік священик Євграф Демкович⁵³¹.

⁵²⁷ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., Т. 2. – С. 21, 68; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵²⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 41 – 42.

⁵²⁹ Сулковский И.Я. Судьбы православия в Подолии в период унии. – ТПЦИАО, 1916 г., Т. 12. – С. 59.

⁵³⁰ ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.121.

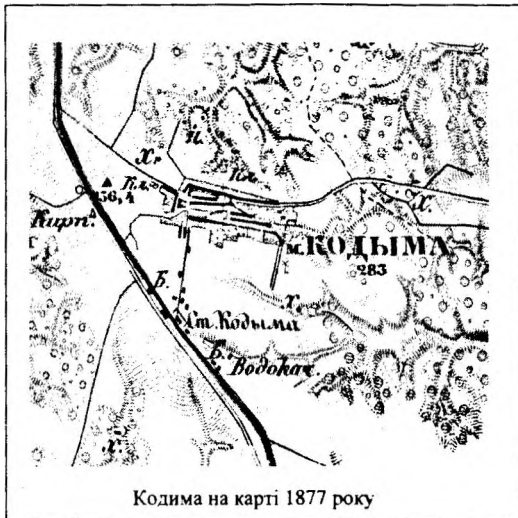
⁵³¹ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226.

В 1907 році із благословення Синоду, за підтримку церкви, грамоту отримала дружина місцевого землевласника с. Грабове⁵³².

Церкви нема.

Містечко Кодима

Коментар: турецьке слово «кодима» означає «мочар». До 1754 р. тут був хутір, який належав церкві с. Писарівки⁵³³. Місце битви на Кодимі⁵³⁴.

Костел Преображення.

Храм засновано: 1850 р.

Коментар: Римо-католицький кам'яний (костел⁵³⁵) Преображення збудовано в 1850 р. Кількістю парафіян церкви в кінці XIX ст. налічувалося до 1658 осіб⁵³⁶. Парафія заснована десь 1827 р. Мурований костел Преображення збудовано у 1850 р. В цьому році парафія ще діяла⁵³⁷.

Церква Здвиження.

Храм засновано: 1780 р.

Коментар: Церква Здвиження збудована в 1780 р. – дерев'яна одноверха споруда; перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵³⁸. Церква Здвиження збудована в 1780–1783 рр. – дерев'яна одноверха (24.11.1783 видано дозвіл освятити церкву). В 1794 року стала православною, і освячена протоієреєм Єленського (Балтського) округу Федором Атаназієвичем. Із самого початку церква мала вид подовженого прямокутника,

⁵³² Православное Подолье, 1907. – №51-52, 7 декабря. – С.1118.

⁵³³ Література: Мельничук О.С. Топоніміка Кодимського району Одеської області. – Мовознавство, 1957 р., т. 14.; Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С. Палія. – Український історичний журнал, 1990 р., № 9. – С. 106-108.

⁵³⁴ Кушнір В.Г. Про дати заснування населених пунктів Кодимщини і походження їх назв. – «Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины», Одеса, 1992 г., т. 1. – С. 51-53.

⁵³⁵ Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 546.

⁵³⁶ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 42-43]

⁵³⁷ Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin : 2000, t. 1, cz. 1-24. – s. 33.

⁵³⁸ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., Т. 2. – С. 18, 61, 88; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 546.

причому середина його була висунута, з одним двоярусним куполом і притвором з власним дахом. Дзвіниця розмішувалася окремо, а 1836 року, на місці притвору

дерев'яної дзвіниці, прибудована до церкви нову у 3-и яруси, яка мала кам'яну основу.

1844 року церкву підняли на кам'яний цоколь і підвели дерев'яні підвалини.

1855 року виступи середньої частини храму подовжили, так, що вона прийняла вигляд правильного хреста, в той же час прибудовали ризницю.

1865 року, після того, як вихор зірвав купол храму, на церкві встановили новий.

1876 року церкву знову обновили, облаштували з трьох сторін портики з колонами.

1884 року встановили новий дерев'яний 3-х ярусний іконостас з позолоченим різьбленням. Ікони були написані на золотому фоні.

У церкві священиками служили: вихованець Шаргородської і Кам'янецької семінарій – Максим Добржанський (в приході 30 років, помер 2 червня 1840 року. був похований на старому кладовищі); Сімеон Шаркевич. послужив 17 років (1841-1861): добру пам'ять про себе. як чудова людина і ревний пастир, полишив Матвій Шаркевич (священик 1864-1884). На 1895 рік священик Василь Лапинський⁵³⁹.

На початок XX століття церква володіла 1 дес. 1980 сажнів присадибної, 56 дес. 151 сажнів орної у шести змінах. 1902 року, після капітального ремонту освячена.

З 1860-х років в приході існувала школа грамоти; 1888 року перейменована в церковно-приходську.

На 1 січня 1898 року по церкві числилося 2091 православних прихожан (1054 чол. і 1037 жін.). Усі вони українці, основним заняттям яких було землеробство, а також торгівля продуктами, у першу чергу салом і м'ясом свиней. Цьому сприяли місцевий базар по четвергам і залізничне сполучення з Одесою. В містечку мешкало 1000 євреїв, основним заняттям яких було торгівля; в містечку налічувалося 20 лавок та 34 ремісників.

В Енциклопедичному словарі Ф.А.Брокгауза і І.А.Єфрона поряд слова «Кодима» вказано містечко Подільської губернії, Балтського повіту при р. Кодимі. Мешканців 2919 (1894 р.), дворів 433. Церква, костел, 2 єврейських молитовних будинки, школа, аптека, що недільні базари, поштове відділення, станція залізничної дороги; 16 лавок, парові і вітряні млини.

⁵³⁹ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226.

Після революції церква була закрита. Відновлена в період румуно-німецької окупації. Після війни, для прихожан зареєстрованої громади виділили будівлю колишнього католицького костелу, де проходили богослужіння. Церкву використали під склад. На 01.01.1962 мала площу 220 кв.м. [відомості надані благочинним церкви Здвиження м. Кодими протоієреєм Григорієм (Г.М.Кушнір)].

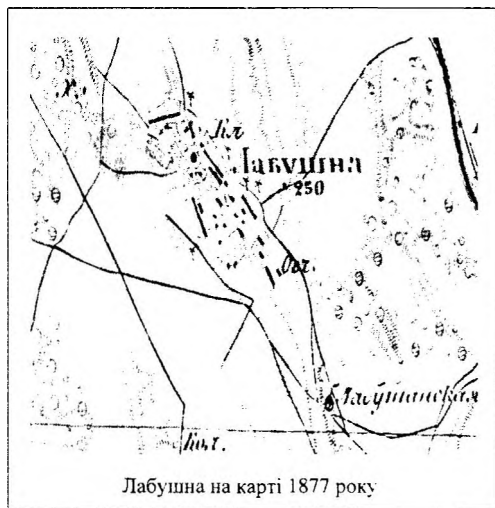
В 1950-х у церкві служив протоієрей Перебін Лаврентій. На 1 січня 1957 рік дані по церкві такі: кам'яна будівля Хрестовоздвиженської церкви, колишній католицький костел, 1 престол, дворів 1060, квартира для священика, середньорічний обіг приходу 24 тис. крб. На 01.10.1958 рік священик о. Василь Зеркалов (11-й благочинний Кодимський округ); на 01.10.1959 – настоятель Іоанн Юрчук.

Церква існує. В 1990-х в м. Кодима – священик Григорій Михайлович Кушнір (1958 р.н., рукоположений 1984 р., протоієрей – 1994 р.); псаломщик Пастух Василь Піменович (1971 р.н.).

Село Лабушна (Яблочна)

Коментар: первісно село звалось Яблочна.

Церква Собору Арх. Михаїла

Храм засновано: 1739 р. Храм скасовано: 1846 р.

Коментар: Церква Собору Архангела Михаїла відома з [1759] р.; перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁴⁰. Церква Св. Михаїла збудована в 1749 р., існувала до 1846 р.

Відомі священики цієї церкви: уніат Іоанн Прибильський, потім його шурин, православний священик Олексій Кульчицький і Тимофій Прибильський (з 1810 по 1815 рр., переведений в м. Ямпіль де став протоієреєм). В 1818 році священиком став зять о. Тимофія о. Федір Станкевич. В сані протоієрея він прослужив тут до 1858 року. Похований на місцевому кладовищі. Завдяки священику збудовано нова

⁵⁴⁰ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 20, 73, 75; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

церква⁵⁴¹. В архівній справі Державного архіву одеської області (03.11.1817 – 06.07.1826) є дата про рукоположення в священники Ф.Станкевича⁵⁴².

На 01.01.1962 (вказано що 1953 року церква була перебудована і освячена), площа 90 кв.м., числилася за порядковим №235. В період окупації і до 1962 року храм зареєстровано як церква Вознесіння. Після закриття церкви, будівлю зруйнували, а з відновленням реєстрації релігійної громади, їй повернули будівлю церкви Вознесіння.

Церква Вознесіння

Храм засновано: 1843 р.

Коментар: Нова кам'яна церква Вознесіння закладена 5 вересня 1843 року протоієреєм Федором Станкевичем. В 1846 року будівництво завершили і освятили церкву без дзвіниці і старим іконостасом. Знаходився новий храм за 120 саж. (255 м) на північ від старої церкви. Місце де раніше існувала перша церква окопали ровом, а на місці престолу встановили кам'яний хрест. В 1867 року для церкви зробили новий іконостас, і покрили дах металом. В 1882 року прибудована нова кам'яна дзвіниця. 1889 року, витратили 800 руб., і обгородили церкву кам'яним тином. Під час ремонту 1895 р. поновили живопис та позолоту на іконостасі⁵⁴³.

Після смерті о. Федіра Станкевича у церкві служив домовитий і працелюбний, хлібосольний господар о. Григорій Людкевич (також похований у селі). Його місце зайняв протоієрей Феофан Драгомирецький, син священника і з Окниці Ольгопольського повіту. В 1835 році, після закінчення Київської духовної академії, викладав у Волинській (1835), Подільській (1839) духовних семінаріях, був наглядачем Крутянського духовного училища (з 1840); вчителював із 1848 по 1876 роки в Одеській 2-ї гімназії, Черноостровському дворянському училищі, Ровенській і Кам'янець-Подільській гімназіях, а 8 січня 1876 року був призначений законовчителем Подільського жіночого училища ставши священником, через рік протоієреєм і 10 червня 1880 призначений священником в с. Лабушна. Славився імпровізацією на службі, організував найкращий в околиці церковний хор. 30 червня 1887 року він був убитий на дорозі, за 30 сажнів від межі лісу відставним солдатом. Причиною вбивства послужило те, що солдат збудував свій дім на церковній землі, а священник заставляв його знести.

В подальшому священниками служили: Федір Грієльський та Євфимій Карпович, а з 1892 року приход обіймав Григорій Демкович із Могилівської губернії. Він закінчив в 1888 року курс Санкт-Петербурзької духовної академії із ступенем богослова.

⁵⁴¹ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 46-47.

⁵⁴² ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.79.

⁵⁴³ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 46-47.

Всього церковної землі 157 дес. 1750 сажнів.

Церковно-приходська школа в с. Лабушна існувала з 1860 року. 1898 року взялися будувати будівлю школи. З 20 березня по 8 квітня 1869 за пожертвування на церкву отримали з благословення від Синоду с. Лабушна Григорія Людкевич (згадується також 1872) і члени опікунської ради⁵⁴⁴.

В 1869 року декілька безземельних сімей із с. Лабушна переселилися в Таврійську губернію. У кінці XIX століття в с. Лабушне мешкало 2741 осіб (1418 чол. і 1323 жін.). Населення складалося з молдаван, частково з українців, яких називали «руснаками» і однодворців із «шляхти» (сім'ї Седлецьких і Залинських). Майже усі мешканці, за виключенням 6 сімей католиків і 15 сімей євреїв (разом 110 осіб) – православні.

Головне заняття селян Лабушного залишалося землеробство, вирощення пшениці і кукурудзи, менше жита і ячменю (на піщаних ґрунтах). В зимній період жінки ткали килими, полотно і виготовляли головні убори (у молдаван) – «кафрами», в основному для особистого вжитку і менше на продаж. З другої половини XIX століття в селі почали вирощувати виноград. В селі усі працювали і серед населення майже не було бідняків⁵⁴⁵.

В 1907 році псаломщик с. Лабушне отримав від Синоду похвального листа⁵⁴⁶.

В 1930-х роках церкву закрили. Богослужіння відновили з 1962 року.

На 01.01.1957 рік церква Вознесіння: кам'яна будівля (пам'ятник архітектури), 1 престол, дворів 1000, наймана квартира для священика. середньорічний обіг приходу становив 10 тис. крб. До 1957 року в церкві служив священик Ротарь Микола, а після його переведення о. Ростислав; потім священик Микола Урсул, який на жовтень 1958 рік обслуговував прихожан с. Лисогірки.

Церква в селі Лабушне – обслуговувалося. служить священиком Турдай Іван Степанович (1966 р.н., священик 1998 р.).

Село Писарівка

Церква Покрови

Храм засновано: 1766 р.

Коментар: Церква Покрови дерев'яна; перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁴⁷.

⁵⁴⁴ Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода, 1869. – С.1753-1754.

⁵⁴⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 46-47.

⁵⁴⁶ Православное Подолье. 1907. – №3, 21 января. – С.61.

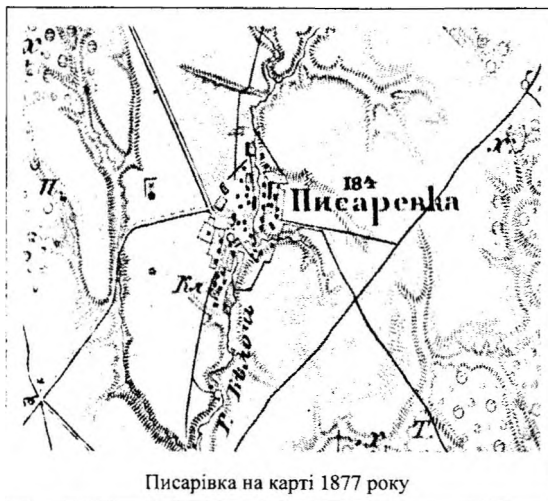
⁵⁴⁷ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 21, 61, 71; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский : тип.губ.правления, 1888 г. – С. 247.

Церкви Богородиці заснована 1817⁵⁴⁸. Церква Покрови збудована в 1838 р. (ранніх відомостей нема), дах гонтовий. В 1850 р. зроблено залізний дах. В 1873 р. прибудована кам'яна дзвіниця⁵⁴⁹. В 1881 року церква перебудована і освячена. На 1872 рік священник

Лазаркевич Севериан. На 1895 – священник Володимир Підруцький⁵⁵⁰.

На кінець XIX ст. церковної землі 56 дес. 535 сажнів, із них 2 дес. 1800 саж. присадибної, 35 дес. 935 саж. орної, 18 дес. 500 сажнів сінокісної.

Церковно-приходська школа існувала з 1862 року. Кам'яна будівля школи збудована на кошти прихожан і при участі училищної Ради 1897 року.

За переписом 1897 року в селі мешкало 2157 прихожан в основному українців, та 150 євреїв і 30 католиків.

З самого початку на р. Білочі перші поселяни влаштували два млина. Оскільки річка часто пересихала, то в кінці XIX століття від них залишилися руїни. На полях с. Серби мешканці Писарівки влаштували нових три млина. Тіснота при забудівлі села ставала причиною епідемій.

Основним заняттям селян залишалося землеробство. Третину врожаїв давала кукурудза, в урожайні до 400 пуд., в неврожайні 60 пуд. з десятини. 1893 року селяни викупили у поміщика 1000 дес. і заледве справлялися із її обробіткою. Крім землеробства селяни ламали камінь і вивозили його до станції продаючи від 2 до 4 коп. за пуд (16 кг).

11 листопада 1917 переведений до іншого приходу псаломщик с. Писарівки Нестор Головка, його місце зайняв Сімеон Бачинський.

В 1950-х священник Карницький Лука. На 01.01.1957 рік церква Покрови напівзруйнована кам'яна будівля, дворів 1000. Храм серед навчальної частини. На жовтень 1958 рік священником призначили Авксентія Захарчука.

19.02.1962 церква Покрови знята з реєстрації (№229, площа 200 кв. м.).

Церкви не існує. Писарівка – релігійна громада з 20.10.1995 р., настоятель молитовного дому Дорош Георгій Олександрович.

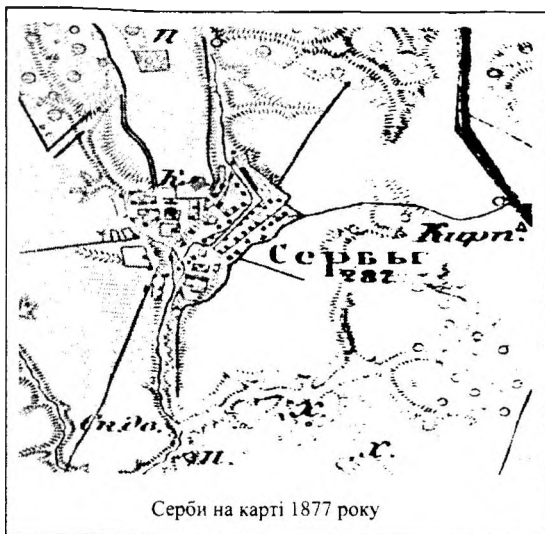
⁵⁴⁸ Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1-24. – s. 34.

⁵⁴⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК. 1901 г., Вып. 9. – С. 49.

⁵⁵⁰ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 227.

Село Серби (Калинівка)

Коментар: названо за іменем першого поселенця – Серба .

Церква Св. Дмитра Солунського

Храм засновано: 1769 р.

Коментар: Церква Св. Дмитра відома з [1769]

р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час – дерев'яна триверха споруда⁵⁵¹. Нова споруда будувалась в 1898 р.⁵⁵². Церква Св. Дмитра збудована в 1777 р. – дерев'яна. В 1830 р. її підняли на кам'яний фундамент. В 1838 р. зроблено залізний дах. В

1864 р. прибудовано 2-а бічних притвори, паламарню і ризницю. Новий іконостас 1865 р. Кам'яна дзвіниця стояла окремо від церкви. Нова церква заснована в 1894 р., але в 1901 р. ще не була добудована. Старовинна ікона Божої Матері⁵⁵³. На 1895 рік священник Фома Воронін⁵⁵⁴.

1908 року священник села передав до Подільської консисторії фото старої церкви і іконостаса с. Серби⁵⁵⁵.

В 1950-х священник Тарасов Олександр. На 01.01.1957 рік церква Дмитра Солунського (престол Серафима Саровського) кам'яна будівля. 2 престולי. дворів 1200. найманий квартира для священника, середньорічний обіг приходу 10 тис. крб. Настрій населення релігійний.

21.11.1960 року церква Дмитра Солунського із притвором в ім'я Серафима Саровського знята з реєстрації (порядковий №21). 15.12.1960 року приписали звільнити будівлю церкви і вивезти майно громади та звітувати. 26.01.1961 року припис виконано.

Церкви нема.

⁵⁵¹ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 18, 59, 75; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵⁵² Подольские епархиальные ведомости. 1898 г., № 33-34. – С. 220.

⁵⁵³ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 49-51.

⁵⁵⁴ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 227.

⁵⁵⁵ Православное Подолье. – №52. 28 декабря. – 1908. – С.1130.

Село Слобода Будейська

Коментар: поселення Рашків, нині частина с. Будеї.

Церква Св. Василя Великого

Храм засновано: 1782 р.

Коментар: Церква Св. Василя Великого відома з 1782 р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час – дерев'яна одноверха споруда⁵⁵⁶.

Село Слободзея (Мала Слободка)

Коментар: нині Мала Слобідка. Село засноване в першій пол. 18 ст., до кінця 18 ст. звалось слобідкою Белінського.

Церква Різдва Богородиці

Храм засновано: 1782 р.

Коментар: Церква Різдва Богородиці перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁵⁷. Церква Різдва Богородиці збудована в 1782 – 1784 рр. – дерев'яна одноверха, використовувалась до 1884 р. Нова церква збудована в 1873 – 1884 рр. Новий іконостас 1896 р.⁵⁵⁸. На 1895 рік священник Володимир Соколов⁵⁵⁹.

В Подільських єпархіальних відомостях є згадка про смерть 17 грудня 1903 р. священника с. Слободзеї, який очолив приход села із 20 січня 1868 р.н., а 15 серпня 1890 року був рукоположений у священники [можливо це був згаданий 1872 року священник с. Слободзея Сіцінський Ферапонт, авт.]. На передодні його смерті, 15 грудня, священники благочинного округу направили телеграму Іоанну Кронштадському з проханням помолитися за помираючого брата⁵⁶⁰. В приході знаходився старовинний мідний хрест (енколпійон). 10 квітня 1904 року священник с. Слободзеї передав його в Подільське сховище⁵⁶¹.

На 01.01.1957 рік Різдва Богородиці, кам'яна будівля, 1 престол, дворів 500, наймана кв. для священника, середньорічний обіг приходу складав 3 тис. крб. Священник Петро Джусь. 15.12.1960 року церква Різдва Богородиці знята з реєстрації. Приписувалося

⁵⁵⁶ Лобатынский С. Материалы для истории уни в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 23, 69.

⁵⁵⁷ Лобатынский С. Материалы для истории уни в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 19, 71; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵⁵⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 51.

⁵⁵⁹ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 227.

⁵⁶⁰ Подольские епархиальные ведомости, 1904. – №4. – С. 92-103.

⁵⁶¹ Подольские епархиальные ведомости, 1904. – №15. – С.10.

звільнити будівлю церкви і вивезти майно громади та звітувати. 26.01.1961 року припис виконано.

Церкви нема. В с. Мала Слободка (пристосоване приміщення) – громада з 20.05.1997 р., обслуговує священник Добровольський Микола Якович (1956 р.н., священник 1996 р.).

Залізнична станція Слобідка

Молитовний дім в ім'я Успіння Божої Матері

Глинобитний дім забудови 1920 р., площа 96 кв. м.

В свій час станцію Слободка до Першої світової війни відвідав Св. митрополит Серафим Чічагов (Чічагов Леонід Михайлович). З благословення Іоанна Кронштадського С. Чічагов 28 лютого 1893 року був рукоположений в священники; із його ж благословення пострижений в мантию (монахи); 28 квітня 1905 року став єпископом; 1908 по 1914 єпископ і архієпископ Кишинівський і Хотинський. Згідно рішення трійки НКВС розстріляний 11 грудня 1937.

В 1950-х в селі служив протоієрей Іван Окопний. На 01.01.1957 рік однопрестольний молитовний дім Успіння Божої Матері, приход більше 1000 дворів, власна квартира священника, середньорічний обіг приходу 10 тис. крб. На жовтень 1958 рік священник Олег Зеркалов.

Молитовний дім (порядковий номер №237) знято з реєстрації рішенням Кодимської райради народних депутатів, протокол №6 від 10.04.1962 року⁵⁶².

В селі Слободка з 8 липня 1992 року священник Спину Аурел Павлович (1965 р.н., священник – 1991 р., має нагороди скуфія – 1994 р., камилавка – 1995 р.).

Село Смолянка

Коментар: село назване від того, що перші поселенці курили смолу [ПЦ].

Церква Св. Іоана Богослова

Храм засновано: 1771 р.

Коментар: Церква Св. Іоанна Богослова відома з 1771 р.; перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁶³. Церква збудована в 1784 р. – дерев'яна триверха на кам'яному

⁵⁶² Статистичні дані по Одеській і Херсонській єпархії.

⁵⁶³ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 76, 81; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

фундаменті. В 1852 р. прибудовано бічні приділи, нову дерев'яну дзвіницю⁵⁶⁴. На 1872 рік священник Зелінський Григорій (згадується 1895)⁵⁶⁵.

На 01.01.1957 рік приход Іоанна Богослова 600 дворів, наймана квартира для священника середньорічний обіг приходу 5 тис. крб. Настрій населення релігійний. До жовтня 1958 року приход залишив ієромонах Інокентій (Юрченко).

Будівля церкви зруйнована 1951 році, а рішенням райради народних депутатів протокол №6 від 17.03.1962 року, її знято з реєстрації (порядковий номер №233).

Церкви нема. В 1990-х в с. Смолянка – Купріч Петро Богданович. (1970 р.н., священник 1994 р.).

Село Стримба

Коментар: засноване у 2-й пол. 18 ст. Молдавське слово «стрімба» означає «крива».

Церква Св. Дмитра Солунського

Храм засновано: 1784 р.

Коментар: Церква Св. Дмитра відома з 1784 р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час – дерев'яна, подібна до хати, крита соломою⁵⁶⁶. Церква збудована в 1787 р. – дерев'яна на зразок хати, обмазана глиною, дах очеретяний. Нова дерев'яна церква Св. Дмитра збудована в 1875 р. поруч зі старою. На будівництво церкви витратили 3295 руб. В церкву купили за 175 руб. старий іконостас із

Миколаївської церкви м. Балти. Ремонт ззовні, фарбування даху і стін, провели 1898 р. Церковної землі: присадибної – 1 дес. 1221 саж.; орної – 24 дес. 1714 саж., сінокосів – 18 дес. 1960 саж. На 1872 рік священник Шостаківський Олександр. На 1895 – священник Микола Голосов⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 51 – 52.

⁵⁶⁵ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 227.

⁵⁶⁶ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 23, 62, 71; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С. 247.

⁵⁶⁷ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226.

В 1897 року в селі відкрили школу грамоти, невдовзі перейменована в церковно-приходську. З 1890 року школа розміщувалася в окремо збудованій прихожанами і Опікунством будівлі⁵⁶⁸.

27 квітня 1907 року на ремонт будинку для священика с. Стримба виділено із єпархії 1160 руб.⁵⁶⁹. В цьому ж році, за підтримку церкви, прихожани села отримали грамоту, а землевласник похвального листа від Синоду⁵⁷⁰.

На 01.01.1957 рік: дерев'яна будівля, 1 престол, дворів 600 середньорічний обіг 4 тис. крб. Священик протоієрей Клепачевський Микола.

15.12.1960 року церкву Св. Дмитра Солунського зняли з реєстрації. Влада приписала звільнити будівлю церкви і вивезти майно громади та звітувати. 26.01.1961 року припис виконано.

Церкви нема.

Село Тимкове

Коментар: названо від першого поселенця – отамана ватаги розбійників Тимка .

Церква св. Михаїла

Храм засновано: 1774 р.

Коментар: Церква св. Михаїла перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁷¹.

Церква спалена в 1774 р. татарами. Нова церква св. Михаїла збудована в 1779 р. – у 1844 р. була геть ветхою, тому вирішили збудувати нову⁵⁷².

Церква Казанської ікони Божої Матері

Храм засновано: 1844 р.

Коментар: Нова церква Казанської ікони Божої Матері збудована в 1844 р. – дерев'яна на кам'яному фундаменті з ініціативи місцевого священика Єфимія

⁵⁶⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 32-33.

⁵⁶⁹ Православное Подолье, 1907. – №23 – 24, 17 июня. – С.497.

⁵⁷⁰ Православное Подолье, 1907. – №2, 28 января. – С.93-94; Православное Подолье, 1907. – №51-52, 7 декабря – С.1118.

⁵⁷¹ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 19; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления. 1888 г. – С. 247.

⁵⁷² Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 33.

Лозинського. 1872 року підняли вище і обновили іконостас, стіни в середині обклеїли полотнищем і розписали масляними красками. В кінці XIX ст. церковної землі в приході 169 дес. 1517 сажнів. Церковно-приходська школа заснована 1861 року, а школа грамоти (початкова) у збудованій новій будівлі – 1897 року. Існувала також школа в Бурштенах (відкрита з часу звільнення селян, тобто з 1861 року)⁵⁷³. Відомо, що 1867 року у с. ~~Тимкове~~ служив священник Микола Лозинський⁵⁷⁴. На 1895 рік священник Анрій Ільїн⁵⁷⁵.

1904 року, до дня народження імператора Миколи II, камилавкою нагородили священника Феодота Лашковича⁵⁷⁶. 19 травня 1904 року Синод скасував 2 псаломщика у ~~церкві~~ с. Тимкове. В цей час уже заснували приход церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Бурштенах⁵⁷⁷. 1915 року священник с. Тимково подарував в Подільське сховище по 8 срібних і мідних польських монет часів королів польського Сігізмунда III і угорського Леопольда (карбування 1668 р.), Марії-Терезії (карбування 1767 р.)⁵⁷⁸.

Церква зруйнована в 1920-і роки. Прихожани збудували глинобитний молитовний дім (освячений 1931 року).

В 1950-х священник Петро Джусь. На 01.01.1957 рік приход церкви: дворів 800, середньорічний обіг церкви 5 тис. крб. Настрій населення релігійний. Церкву (порядковий номер №236) рішенням райради народних депутатів протокол №9 від 26.04.1962 року знято з реєстрації⁵⁷⁹.

Церкви нема. В 1990-х у с. Тимково правив Григоращенко Микола Георгієвич (1975 р.н., священник 1997 р.)

Село Французьке (Лисогірка)

Церква Св. Миколи

Храм засновано: 1745 р.

Коментар: Церква Св. Миколи відома з 1745 р. Перетворена з уніатської на православну в 1794 р. На той час була дерев'яна, подібна до хати⁵⁸⁰. Церква Св. Миколи

⁵⁷³ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 33.

⁵⁷⁴ Прибавление / Церковная летопись Духовной беседы. – С.Петербург: тип. Св. Синода. 1867. – С.8.

⁵⁷⁵ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 226.

⁵⁷⁶ Подольские епархиальные ведомости, 1904. – №17. – С.873, 875, 877.

⁵⁷⁷ Подольские епархиальные ведомости, 1904. – №23 – С.293-294.

⁵⁷⁸ Православное Подолье, 1915. – №14, 5 апреля. – С.673.

⁵⁷⁹ Статистичні дані по Одеській і Херсонській єпархії.

⁵⁸⁰ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 18 і 68; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г. – С.247.

збудована в 1790 р. – дерев'яна, з 1794 р. православна. Нова кам'яна церква Св. Миколи збудована в 1862 – 1886 рр., після чого стару розібрали⁵⁸¹.

В Державному архіві Одеської області зберігається заведена справа (з 09.12. 1846 по 28.08. 1848) про захоплення землевласником с. Французьке церковної землі⁵⁸². На 1872 р. згадується священик Красовський Олександр. На 1895 – Ксенофонт Корніч⁵⁸³.

В 1950-х роках священик церкви Св. Миколи ієромонах Геннадій (Давидов). На 1 січня 1957 рік Миколаївська церква. кам'яна будівля. 1 престол. дворів 680, сильний вплив католиків, середньорічний обіг приходу склав 8 тис. крб.

15.12.1960 року благочинному Котовського округу о. Олександру Мельнику повідомили про зняття церкви Св. Миколи з реєстрації. Приписувалося звільнити будівлю церкви і вивезти майно громади та звітувати. 26.01.1961 року припис виконано.

Церква є.

Церква Св. Михайла

Храм засновано (?). Храм зник: 1800 р.

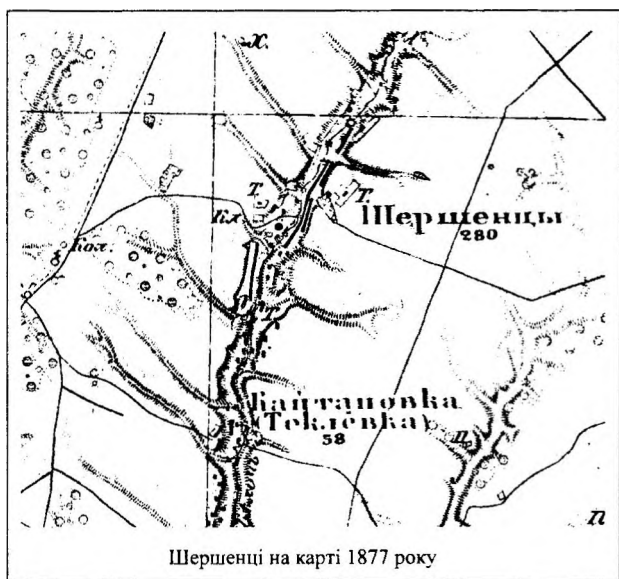
Коментар : Церква Св. Михайла на цвинтарі – коли збудована, невідомо; існувала до к.18 ст.⁵⁸⁴.

Село Шершинці

Церква Св. Арх. Михайла

Храм засновано: 1790 р. [церква відома з XV ст., авт.]

Коментар: Церква Св. Михайла перетворена з уніатської на православну в 1794 р.⁵⁸⁵. Церква Св. Михайла 1800 р.⁵⁸⁶. Церква Св. Михайла збудована в половині 18 ст. – кам'яна одно купольна, разом з

⁵⁸¹ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С.52-53.

⁵⁸² ДАОО. – Ф.762. – Оп.1.

⁵⁸³ Подольский адрес-календарь: составил В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 227.

⁵⁸⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК, 1901 г., Вып. 9. – С. 52-53.

⁵⁸⁵ Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – ТПЕИСК, 1879 г., т. 2. – С. 21. 62; Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления. 1888 г. – С. 247.

⁵⁸⁶ Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1-24. – s. 34.

дзвіницею. тісна. Вона існувала до 1897 р. В 1895 р. закрита через «ветхість». Нова кам'яна церква закладена на місці старої в 1897 р., мала б бути закінчена в 1905 р.⁵⁸⁷. Освячена 1902 року. площа 320 кв. м.

Відомо, що 20 квітня 1904 року помер заштатний священик села Шершенці, що мав вік 70 років (нар. 1826, рукоположений 1850, служив у с. Олексіївка по 1853, потім до 1872 у с. Шершенці⁵⁸⁸). На 1872 рік згадується священик Веселовський Михайло.

1904 року, до дня народження імператора Миколи II, наперсним хрестом нагородили ~~священника~~ Михайла Славінського⁵⁸⁹.

В 1950-х священик Попович Микола. Згідно даних на 1 січня 1957 рік, до приходу однопрестольної кам'яної церкви належало 2200 дворів (90% молдовани); квартира для священика забезпечена опаленням; тут також мешкали прибічники Інокентія Балтського (сектанти); середньорічний обіг приходу складав 13 тис. крб. В 1958 році згадується священик Істомін Євгеній, а на 1959 рік – Радю Василь.

На 01.01.1961 церква мала реєстраційний номер (№224).

Церкви нема. Приход с. Шершенці – протоієрей Михайло Дмитрович Пануца (1932 р.н., священик 1956 р., хрест з прикрасою отримав 1989 р.); Паскал Іван Петрович (1970 р.н., священик 1992 р.).

Село Федорівка

Дата заснування села невідома. Покровитель села Св. апостол євангеліст Іоанн Богослов. 14 вересня 1907 року в селах Балтського повіту широко святкували 1500 річчя з дня смерті Іоанна Златоуста⁵⁹⁰.

Село Правда

Засноване в ХХ ст. біля станції Слободка. Покровитель села Св. великомученик Дмитро Солунський.

⁵⁸⁷ Приходы и церкви Подольской епархии. – ТПЕИСК. 1901 г., Вып. 9. – С. 53-54.

⁵⁸⁸ Подольские епархиальные ведомости., 1904. – №17. – С.384-387.

⁵⁸⁹ Подольские епархиальные ведомости. 1904. – №17. – С.873, 875, 877.

⁵⁹⁰ Православное Подолье. 1907. – № 43. 28 октября. – С.929-931.

Архівні документи

В Державному архіві Одеської області (ДАОО) зберігаються документи з історії храмів Кодимського району, серед них:

1. Про наділення церков сіл Писарівка, Лабушна, Кодима, Тимково, Крутях (2 приходи), Стримба, Слободзея, Шершенці і Будеї церковними землями (Акти наділення землею за період 11.04.1876 по 22.08.1876 роки) [ДАОО. – Ф.747. – Оп.1. – Спр.3].

2. Відомість приходу і витрат по церквам Балтського повіту (благочинні по округам) за період з 01.01. по 22.03. 1836 роки. Так в 1830-х роках благочинним сіл Тимково, Круті (2 приходи), Стримба, Слободзея був священик Лозинський Євфимій Ілліч; населених пунктів Шершенці, Грабове. Писарівка – священик Павло Ступкевич; для сіл Серби, Французьке, Кодима, Будеї, Смолянка у 6-й частині – благочинний Федір Думановський [ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.125].

3. Про церковні притчі і біле духівництво Балтського повіту на 1839 рік (справа містить списки причту: містечка Круті, Будеї, Грабове, Писарівка, Смолянка, Тимково, Французьке, Кодима (2 приходи), Лабушне, Слободзея [ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.130].

4. Виконання проектів (ремонтних робіт) у селах Французьке, Серби, Шершенці, Грабове, Лабушне, Писарівка, Тимкове, Круті (2 приходи), справи з 20.06.1845 по 15.10. 1853 роки [ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.140].

5. Про ревізію церков (перевірка стану будівель). Перевірку в приходах м. Кодими, сіл Серби, Будеї, Лабушне, Писарівка, Грабове, Смолянка і Шершенці здійснив архієпископ Подільський і Брацлавський [ДАОО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.191].

Додаток №2.

Смерть козака на Кодині-Долині

/українська народна пісня/

Записана в другій половині ХІХ ст. від кобзаря в м. Сенчі, Лохвицького повіту, на Полтавщині.

На узбоччі долини, біля двох сокорів козацьких,
Там козак, постріляний, порубаний, на рани смертельні знемагає.
І праведного судію з неба бажає;
При собі отця-неньки не має...
Постріляні – кров'ю зійшли,
Порубані – к серцю прийшли...
Тоді козак долину Кодину [Кодиму, авт.] трьома клятьбами проклинає:
«Бодай ти, долино Кодино, мхами, болотами западала,

Щоб у весну божу ніколи не зоряла, не позоряла!
Що я на тобі третій раз гуляю –
В тебе козацької добичі собі ніякої не маю...
Первий раз гуляв, –
Коня вороного втеряв;
Другий раз гуляв, –
Товариша сердешного втеряв;
Третій раз гуляю, –
Сам голову вже козацькую покладаю».
Орли-чорнокрильці,
Козацькі дозірці
Налітають,
Козацьку душу доглядають.
То вже козак молодий отця й мати споминає:
«Поможи мені отцева-матчина молитва на коліньця встати.
Семип'ядну пищаль у руки достати,
По три мірці пороху підсипати,
По три кульки свинцевих набивати.
Орлам-чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям
Великий подарунок посилати».
То вже козак молодий,
Товариш військовий,
По три мірці підсипає,
По три кульки набиває,
Орлам-чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилає...
Сам на себе в землю щирим серцем впадає,
Тичачу пищаль на колінця одкидає,
Ще й на море поглядає,
Що море трьома цвітами процвітає:
Первим цвітом – островами,
Другим цвітом – кораблями,
Третім цвітом – молодими козаками.
Що козаки – добрі молодці –
На долину Кодину прибували,
Срібла-злота много набирали,
Козака постреляного, порубаного знаходили,
Шаблями, наділками яму копали;
В семип'ядну пищаль продзвонили:
Славу козацьку учинили,
Шапками, приполами семикопну висипали,
На могилі прапир устромляли:
Славу козацьку учиняли.
У неділю барзо рано-порану, зорями пораненьку
Сива зозуля налітала,
На могилі сідала,
Жалібненько закувала:
«Голово козацька, голово молодецька!
Да чи є в тебе на Русі отець, або мати,
Або сестра найменшая?

Якби отець або мати видали,
Білу кошулю на смерть би твою присилали,
Або сестра найменшая видала,
То в неділю б рано-раненько уставала,
Жалібненько оплакала,
Так як би зозуля окувала.
Голово козацька, голово молодецька!
Ти по чужих землях пробувала,
Дорогими кіньми трибувала,
А тепер не потребуєш ні шат дорогих, ні коней вороних,
А тільки потребуєш спасення з неба».
Ой помер козак;
Слава козацька не вмере, не поляже,
Од нині до віка.

Додаток №3.

НИКОДИМ МІХНЕВИЧ

Етнографічні примітки про населення краю (1852 рік):

(в уривку тексту збережено стиль письма XIX століття)

<...> Между жителями Ольгопольского уезда самый многочисленный класс составляют крестьяне-малоросы, говорящие своим малороссийским языком [українською мовою, авт.]. Этот – народ здоровый на вид, сильный. работающий день и ночь и не знающий усталости. Все воздушные перемены имеют мало влияния на малороссийского мужика; в своем кожухе он спит на снегу, без шапки, в сильный мороз, лицом к земле. Снег тает от его дыхания, иней нарастает на его открытой груди; но он никогда почти не знает простуды. Малороссийский мужик ленив, медленен, неповоротлив; но при его постоянном труде и работе, если бы было больше механической деятельности и быстроты движения, он бы истощался и выбился из сил, между-тем как теперь, в своих медленных поворотах, он как-будто отдыхает и набирается новой крепости. Женщины малороссийские не уступают в трудах и силе своим мужьям и летом несут еще больше их тяжестей. Мужик, отработав день в поле, приходит домой и ложится спать. Между-тем жена его разводит огонь, варит ужин, кормит детей, будит мужика к ужину, а когда супруг набив брюхо, растягивается на лавке, хлопчет около детей. делает закуску на хлеб, стирает белье, которое понужнее, и, вздремнув часок-два, поднимается для новых забот. Если женщина кормит дитя, тогда хлопот у нее вдвое более.

Ольгопольские мужики носят черные свиты без всяких шнурков и украшений, с круглыми сзади капишонами (каптурами) и без них. Женщины носят такие же свиты, только черные и белые и притом без каптуров. Головные уборы их состояли или из платка, завязанного сзади в один узел, чтобы висели длинные концы, или из намятки [точніше «*намітка*» - робилася з тонкої льняної домотканної тканини у вигляді довгого і широкого рушника, яку селянки намотували на голову, авт.].

Около Днестра в некоторых деревнях живут молдоване, которые говорят молдаванским языком и носят вместо черных свит белые манты с длинными назади воротниками виде четырех-угольника.

Все мужики здешние бреют голову, оставляя на середине небольшой хохол, отчего, вероятно, и названы хохлами. Когда крестьяне выбреются к какому-нибудь празднику и являются в церковь, или гульбище стоят без шапок, в их головах любитель краниоскопии имел бы богатый материал для наблюдений. Все три главные позвонка на виду и светятся сквозь лоснящуюся выбритою кожу. Тотчас видно, который из них развит более другого. Но, каково-бы, ни было расположения головы, все крестьянские головы наполнены невежеством, предрассудками и суеверием. Эти, три главные недостатка как-будто покрывают три главные способности души: познание, чувство и волю. Но очень часто сквозь этот тройной покров умственной силы светится природный ум малоросса. Все здешние мужики, за исключением небольшого числа негодяев, добры, послушны, терпеливы до крайности. Тому, кто заслужит их уважение и любовь, они выражают свои чувства послушанием почти сыновними. Но главное преобладающее их чувство – страх и боязнь. Мужик малороссийский, боясь наказания, готов изменить отцу, брату, благодетелю. Другое чувство у здешнего крестьянина, или, лучше, благодетельная способность ума его, это – юмор, всегдашняя веселость, шутка. Крестьяне за работою всегда шутят, а если коснутся какого-нибудь лица и даже вещи какой-нибудь, они в данном предмете отыскивают столько забавных сторон, что невольно заставляют смеяться всякого. Здесь нет никому и ничему пощады. Правда, при этом иногда страдает эстетическое чувство, потому-что мужики не привыкли выкидывать слово из песни; но эта веселость, при работе, оживляет их дух. Они набожны, привержены к церкви, и многие из них с чувством и слезами внимают молитословия в храмах Божиих.

В Ольгопольском уезде господствует язык вообще малороссийский, с некоторыми местными изменениями в произношении и значении слов. Частица «*лиш*», принадлежность Украины. встречается часто в разговорах крестьян здешнего уезда. Обращаясь спросьбою друг другу, они обыкновенно говорят: «дай *лиш*, брате, мені *шматок хліба*; или: «*почекай лиш батьку, я тебе обмину*». Вместо «каждый», всякий

говорит «жодний»; из «жодной хати по молотникові», значит, что из всякого хозяйского дома должен быть один молотник на барщине. Когда поднимается сильный ветер, буря с дождем или зимою метель, крестьяне называют это «фортую»: «та яка це хфортуна, то нехай Бог милує», говорят они о сильных движениях в атмосфере. Бедствия, несчастия выражают словом «порижа». Всякую муку называют «борошном». Если встретишь мужика, который везет муку на ярмарку, он на вопрос отвечает: «везу борошно на ярмарок». Хитрости и обман называют – «курти-франки», давая также это название молотильным и другим машинам, с прибавлением к последним – «німецькі курти-франки», в том предложении, что механика дается одним немцам. Впрочем, они о механике не думают, а уверены, что всякий механик должен иметь при себе нечистую силу. В месте моего жительства, когда в первый раз пустили молотильную машину, которая, от чрезвычайного быстрого движения колеса, издает рев, за версту слышный, мужики начали креститься и говорить, что это сам сатана ревет, высматривая, кого бы ухватить из людей, для почину; и после многие уверяли, что видели, как во время полдника из внутренней части машины вылетел черный ворон и, ударив несколько раз крыльями, спрятался опять. Самый простой механизм водяной мельницы, для успеха, по их мнению, требует мельника, который бы водил хлеб-соль с нечистыми. При убеждениях многие отказываются от своих мыслей и, сами потом смеются над другими.

Но к ворожеям они все привержены. Когда у мужика пропадут волы, или сбежит со двора лошадь, или заболеет дитя, хозяин идет в церковь, а хозяйка с узелком муки и с гривною в руке спешит тайком к ворожее. Хитрые эти женщины, всегда почти пьяницы или развратницы, переняв язык древних пифий [грецких жриць, авт.], морочат бедных крестьян двусмысленными ответами; но это мало кого из них исправляет. К чести ученого духовенства должно прибавить, что оно много трудится для исправления этих предрассудков и суеверий, и не без успеха.

У крестьян много разных сказок о чертях, ведьмах и приведениях; но одни уже выведены на свет Божий и рассказаны чистым русским языком в стихах и прозе, другие заключают в себе малый интерес, - всего чаще рассказывают о похождениях какого-нибудь деревенского парня.

Песни малороссийские все почти любовные, но их трудно собрать потому, что мужики никогда не поют трезвые, по заказу, а у пьяных нет порядка. Народные обычаи, поверья, приметы у малороссийских мужиков многочисленны; но для них нужно особое наблюдение и время. Сколько удалось мне заметить, я расположу их кратко по порядку времени, начиная с Нового года. 1 января, с рассветом, в деревне входят в вашу комнату мальчишки, каждый с одной рукавицею в руке, наполненною каким-нибудь зерном; они

бросают его на пол, приговаривая: *«на щастя, на здоров'я, на новий рік, роди Боже жито пшеницю і всяку запашиницю»*. Это продолжается до обеда. В некоторых местах возять по домам лошадь, украшенную красивою попоною, с пучками овса и сухих цветов. Лить олово или воск в Новый год для гадания нет обыкновения у здешних мужиков. От Рождества Христова до Крещения крестьянки не прядут и даже считают грехом держать прялку в хате. В крещенские праздники, при освящении домов, во всяком есть восковая свеча, или тройная свеча (Троица), и с нею всякий хозяин долгом считает провести священника от себя к соседу. Масляную крестьяне проводят тихо, но в некоторых деревнях празднуют *«колодія»*, в понедельник Масляной. Этот праздник начинается тем, что бабы деревенские привязывают к ногам встречных мужиков небольшие колодки, а те обязаны покупать им водки. Но к половине дня, около корчмы набирается баб до двух десятков, к ним пристают охотники попить, обоего пола, и вся эта компания поет и пьет. Содержание песен, как говорят, неприличное, и потому почетные хозяйки на таких пирах никогда не бывают. Колодий продолжается до четверга, но во многих деревнях он вовсе прекратился. Великий, и другие посты крестьяне соблюдают свято. Во всякой деревне есть десятка два престарелых крестьян обоего пола, которые в Великий пост понедельник, среду и пятницу постят до вечерней зари. В честь весны нет здесь никаких празднеств, и я нигде не видывал, чтоб праздновали в здешнем уезде Купала 24 июня [в ніч проти 7 липня за новим стилем, авт.], между тем, как в других уездах он совершается.

Зажинки и обжинки крестьяне у себя не празднуют, а только, когда окончат жатву господской пшеницы, они все идут на барский двор, где им в изобилии предлагают водку, они пьют, поют и пляшут. Осенние вечерницы везде почти уничтожены, потому-что были источником разврата и воровства. На эти вечерние собрания всякий член, участвовавший в них, должен был приносить водку, муку, масло, сыр, и все это тайно похищалось у родителей или хозяев. Три главных события жизни крестьянской: рождение, свадьба и погребение, требуют особенных наблюдений и описаний и не могут войти в страницы настоящего краткого очерка<...>.

Випис з Метричної книги церкви Різдва Богородиці передмістя Крутів за 1847 рік

Частина I

Ресстрація народжених:

[пропущено графу «кто совершал таинство», у якій значилися священник Олексій Смеричинский (а в деякий випадках Іоанн Тіначевський із с. Плоть, а в жовтні-грудні священник Іоанн Гловацький із местечка Круті та священник Павло Кашубський; стихарним дячком був Антоній Бадичанський, а указним пономарем Лука Новаковський].

Счет родившихся		Месяц и день		Имена родившихся	Звание, имя, отчество и фамилия родителей, и какого вероисповедания	Звание, имя и фамилия восприемников
Мужского пола	Женского пола	Рождение	Крещение			
1		январь 1	6	Василий	Предмесье Крутых крестьянин Михаил Федоров Коробчинский и законная жена его Мария Антонова оба православного исповедания	Слободы Семеновки крестьянин Григорий Иванов Ткачук и Ефросиния Емельянова рекрутка
2		5	6	Федор	Слободы Семеновки крестьянин Ефтодий Фотов Баштанкинский и законная его жена Ксения Иванова оба православного исповедания	Той же слободы отставной унтер-офицер Кирил Яковлев и крестьянина Григория Иванова Пазачюка дочь Марина
3		8	9	Григорий	Слободы Семеновки крестьянин Самсон Григорьев Сыч и законная жена его Фотина Сельвестрова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Григорий Иванов Ткачук и Григория Романова Коновала жена Агафия Евстафьева
4		13	13	Стратон	Слободы Петровки крестьянин Роман Иванов Готка и законная жена его Александра Иванова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Пантелеймон Алексеев Тышкул и Иосифа Семенова Маковейа жена Феодосия Константинова
	1	14	15	Вера	Предмесья Крутых крестьянин Мойсей Константинов Маковей и законная его жена Татьяна Григорьева оба православного исповедания	Слободы Петровки крестьяне Иоаким Ефремов Цирфа и Сергея Константинова Маковейа жена Анна Сергеева

	2	16	17	Татьяна	Слободы Семеновка крестьянин Самсон Иванов Верлан и законная его жена Матрена Алексеева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Федор Мартынов Пазюк и Павла Фокова жена Параскева Иванова
	3	25	30	Ксения	Предместья Крутых однодворец Яков Луков Ласковский и законная жена его Агафия Антонова оба православного исповедания	Слободы Петровки крестьянин Иосиф Самсонов Маковей и отставного солдата жена Мария Гаврилова
	4	февраль 1	8	Анна	Слободы Петровки крестьянин Филипп Михайлов Тортика и законная его жена Феодосия Михайлова оба православного исповедания	Предместья Крутых дворянин Иван Григорьев Добровольский и слободы Петровки крестьянина Иосифа Самсонова Маковей жена Федосия Константинова
	5	5	8	Агафия	Слободы Петровки крестьянин Петр Онуфриев Чоботар и законная жена его Акулина Исакова оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Федор Филиппов Тортика и крестьянина Филиппа Михайлова Тортики дочь Параскева
5		17	18	Лев	Слободы Семеновки у крестьянки Акулины Самсоновой Лимурчихи православного исповедания незаконнорожденный	Той же слободы крестьяне Самсон Григорьев Сыч и Филиппа Григорьева Сыча жена Анна Лукианова
6		17	18	Федор	Слободы Петровки крестьянин Митрофан Никитов Носач и законная жена его Анна Иванова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Северин Сергиев Ситра и Онуфрия Андреева Коробчинского дочь Акулина
7		18	18	Лев	Слободы Петровки крестьянин Федор Самсонов Маковей и законная жена его Софрония Леонтиева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Иосиф Самсонов Маковей и местечка Крутых мещанина Дмитрия Давыдова Костенка жена Емельяна Константинова
8		Февраль- март 28	2	Григорий	Предместья Крутых однодворец Кирил Лаврентьев Ликовский и законная жена его Анна Иванова оба православного исповедания	Села Плоты дворянин Александр Иванов Беречовский и указного пономаря Луки Иванова Новаковского жена Анна Николаева
9		28	2	Порфирий	Слободы Петровки крестьянин Софроний Тимофеев Мурар и	Той же слободы крестьянин Самуил Алексеев Тышкул и

					законная жена его Зиновия Тимофеева оба православного исповедания	местечка Крутых мещанина Савы Иванова Топаского жена Параскева Иванова
10		27	2	Прокопий	Слободы Петровки крестьянин Игнатий Иванов Чоботар и законная жена его Елена Прокопиева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Гавриил Алексеев Черноса и жена крестьянина Иосифа Самсонова Маковея Феодора Константинова
11		6	8	Василий	Слободы Петровки у крестьянки Екатерины Ефремовой Цирфи православного вероисповедания незаконнорожденный	Той же слободы крестьянин Иван Гаврилов Тортика и крестьянина Стефана Самсонова Руссу жена Софрония Симеонова
12		-	15	Мартин	Предместья Крутых однодворец Мартин Петров Колинковский присоединился к православной церкви и из римокатолического исповедания	Предместья Крутых дворяне Григорий Васильев Маньковский и Фома Леонтиев Колинковский
13		-	16	Андрей	Предместья Крутых дворянин Андрей Иванов Репецкий присоединился к православной церкви и из римо-католического исповедания	Предместья Крутых дворяне Григорий Васильев Маньковский и Фома Леонтиев Колинковский
14		-	16	Антоний	Предместья Крутых дворянин Антоний Войцехов Вронский присоединился к православной церкви и из римо-католического исповедания	Предместья Крутых дворянин Григорий Васильев Маньковский и однодворец Иосиф Андреев Добровольский
15		17	20	Авксений	Слободы Петровки крестьянин Назар Иванов Цинцар и законная жена его Мария Иаковлева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Митрофан Никитов Носач и местечка Крутых крестьянина Феодосия Давыдова Костенка жена Евдокия Филипова
	6	19	22	Дария	Слободы Петровки крестьянин Павел Алексеев Пуйка и законная его жена Мария Гаврилова оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Гаврила Михайлов Тортика и вдовствующая Ирина Гаврилова Докусарка
16		-	22	Иоанн	Местечка Крутых крестьянин Иван Иаковлев Гончарук присоединился к православной церкви и из римо-католического исповедания	Свидетели предместья Крутых дворяне Александр Петров Беречовский и Фома Леонтиев Колинковский

17		19	24	Хрисаник	Балтского духовного правления присутствующий предместья Крутых приходской священник Алексей Смеречинский и законная жена его Мария Федорова оба православные	Местечка Крутых помещик князь Павел Александров Абаменлик и жена станового пристава 2-Стана Эмилия Васильева Кониска
	7	апрель 1	5	Мария	Предместья Крутых однодворец Иван Самсонов Терлецкий римо-католического исповедания и законная жена его Мария Никитовна православного исповедания	Местечка Крутых мещанин Сава Иванов Тополинский и слободы Степановки крестьянина Георгия Иеремиева Пересвищи жена Варвара Андреева
18		5	5	Иосиф	Слободы Петровки крестьянин Самсон Авксентьев Тышкул и законная жена его Агафия Ефремова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Гавриил Алексеев Чернега и Анания Гаврилова Носача дочь Лукия
19		6	8	Евтихий	Слободы Петровки крестьянин Самсон Алексеев Тышкул и законная жена его Агафия Ефремова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Самуил Алексеев Тышкул и Павла Савова Глегана жена Агафия Леонтьева
20		10	11	Терентий	Слободы Семеновки крестьянин Даниил Мартинов Довгий и законная жена его Анна Сафрониева оба православного исповедания	Подольского егерского полка унтер-офицер Дмитрий Павлов и жена крестьянина Ивана Мартинова Довгого Мария Петрова
	8	17	20	Феодосия	Слободы Семеновка крестьянин Василий Иванов Заречный и законная жена его Мария Иванова оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Илья Иванов Пазюк и Ивана Иванова Заречного слободы Александровки крестьянина жена Анна Гаврилова
21		май 7	8	Акакий	Предместья Крутых однодворец Иван Яковлев Яблонский и законная жена его Фекла Антонова оба православного исповедания	Местечка Крутых дворянин Даниил Матвеев Вальчиковский и предместья Крутых однодворца Григория Яковлева Яблонского жена Анастасия Матвеева

	9	12	13	Надежда	Предмесьтя Крутых дворянин Иван Петрович Станичинский римокатолического исповедания и законная жена его Мария Федорова православного исповедания	Того ж предмесьтя дворяне Варфоломей Яковлев Олишевский и Григория Васильева Маньковского жена Зиновия Леонтиева
	10	17	17	Александра	Слободы Семеновки крестьянин Алексей Григорьев Сыч и законная жена его Агафия Петровна оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Илья Иванов Забалинный и вдова Екатерина Евстафиева Кучирава
22		17	18	Федот	Слободы Петровки крестьянин Алексей Симеонов Русул и законная жена его Татьяна Онуфриева оба православного исповедания	Предмесьтя Крутых указной пономарь Лука Иванов Новаковский и слободы Петровки вдовствующая крестьянка Ирина Гаврилова Декусарка
23		21	23	Константин	Предмесьтя Крутых дворянин Григорий Петров Станишевский римокатолического исповедания и законная жена его Акулина Августинова православного исповедания	Того ж предмесьтя однодворец Варфоломей Николаев Проскуровский и вдовствующей однодворницы Анны Тимофеевой Крижановской дочь девица Параскева
24		23	25	Николай	Слободы Семеновки крестьянин Григорий Федоров Сокол и законная жена его Анастасия Евстафиева оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Илья Иванов Заболотный и Георгия Иванова Пачюка жена Варвара Андреева
	11	23	25	Феодосия	Проживающий в предместье Крутых именующийся дворянином Николай Иосифов Лопушанский и законная жена его Мария Кузьмова оба римокатолического исповедания	Местечка Крутых жители вольнопроживающий Савва Иванов Топальский и Дворового Ивана Иванова жена Евдокия Тимофеева Вендичанская
25		июнь		Митрофан	Предмесьтя Крутых крестьянин Федор Иосифов Красюк и законная жена его Анна Григорьева оба православные	Местечка Крутых дворянин Даниил Матвеев Вальчиковский и крестьянина Никифора Никитова Куштира жена Гликерия Трофимова
		3	4			

	12	3	4	Иустин	Слободы Семеновки крестьянин Павел Фоков Урсул и законная жена его Параскева Иванова оба православного исповедания	Местечка Крутых мешанин Василий Андреев Запорожец и вдовая дьячиха Параскева Михайлова Вольска
	13	5	6	Акулина	Слободы Семеновки крестьянин Александр Андреев Забалинный и законная жена его Иулиана Андреева оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Николай Иванов Пазюк и жена Илии Иванова Забалинного Татьяна Яковлева
	14	10	12	Акулина	Проживающий в слободе Семеновке унтер-офицер Трофим Захариев Пищанский и законная жена его Мария Григорьева оба православного исповедания	Указной пономарь Рождества Богородичной церкви Лука Иванов Новаковский и одиндворница Дария Лукова Ласковска
26		17	22	Леонтий	Слободы Семеновки крестьянин Никифор Петров Белогор и законная жена его Екатерина Иванова оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Григорий Иванов Ткачук и отставного унтер-офицера Кирилла Яковлева жена Параскева Фокова
27		23	24	Иоанн	Слободы Петровки крестьянин Кондрат Яковлев Маковей и законная жена его Мария Иванова оба православного исповедания	Предместья Крутых крестьянин Георгий Григорьев Бендверевич и слободы Петровки крестьянина Иоакима Ефремова Цирфи жена Ирина Афанасьева
	15	июль 13	13	Мария	Предместья Крутых дворянка Мария Адамова Станишевска присоединилась к православной церкви из римокатолического исповедания	Свидетели того ж предместья оодворец Иосиф Андреев Добровольский и дворянин Александр Петров Беречковский
28		20	20	Илия	Предместья Крутых одиндворец Василий Иаковлев Шостаков и законная жена его Анна Войцехова римокатолического исповедания	Того ж предместья дворянин Михаил Тимофеев Ильницкий и Агафия Иванова Ольшевска
29		31	31	Евдокия	Могилевского уезда села Галайковец крестьянки Феклы Федоровой Лупащучки православного исповедания незаконнорожденной	Местечка Крутых дворянин Никита Андреев Кульчицкий и предместья Крутых дворянина Антония Соколовского дочь Александра

30		Июль-август		Николай	Проживающий в местечке Крутых пристав 2-го Стана штаб-капитан Алексей Евтихий Кониский и законная жена его Мелания Васильева из Йолтуховских оба православного исповедания	Балтского уезда помещик селений Молокиша и Вадатуркова коллежский секретарь Дмитрий Иосифов Куликовский и помещица селения Фернати Людвика Станиславова Марговичка
		30	3			
	16	4	15	Евдокия	Слободы Петровки крестьянин Исаак Михайлов Тортика и законная жена его Параскева Захариева оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Гавриил Алексеев Чернега и Ирина Иванова Носачиха
	17	5	15	Ирина	Предместья Крутых дворянин Михаил Григорьев Маршалковский и законная жена его Иулиана Маркова оба православного исповедания	Местечка Крутых дворянин Андрей Васильев Маршалковский и предместья Крутых однодворца Ивана Петрова Садовского жена Марфа Антонова
	18	19	19	Домника	Проживающего по билету в предместье Крутых рядовой солдат Григорий Герасимов Пурис и законная жена его Александра Гаврилова оба православного исповедания	Села Лабушны побилетный солдат Антон Степанов Буяк и предместья Крутых крестница Иосифа Еремеева Перепелицы жена Мария Иванова
	19	19	19	Настасия	Предместья Крутых крестьянин Стефан Филиппов Деревянка и законная жена его Параскева Леонтиева оба православного исповедания	Того ж предместья крестьяне Георгий Григорьев Бендеревич и Димитрия Алексеева Ревечка жена Мария Михайловна
	20	20	20	Феврония	Слободы Петровки крестьянин Федор Филиппов Тортика и законная жена его Ирина Григорьева оба православного исповедания	Предместья Крутых крестьянин Михаил Григорьев Бендеревич и Георгия Георгиевича Бендеревича жена Мария Леонтиева
	21	21	21	Наталия	Слободы петровки крестьянин Пантелеймон Алексеев Тышкул и законная жена его Александра Евстратиева оба православного исповедания	Местечка Крутых Арсений Матвеев Булаевич и слободы Петровки крестьянина Филиппа Михайлова Тортики дочь Параскева

	22	сентябрь		Вера	Предместья Крутых онодворец Владимир Макариев Крижановский и законная жена его Агафия Войцехова оба православного исповедания	Того ж предместья дворянин Константин Войцехов Назаревич и Акулина Августинова Станишевска
		5	8			
	23	5	8	Елизавета	Слободы Петровки крестьянин Василий Федоров Стрелец и законная жена его Евдокия Федорова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Иосиф Савенков Тышкул и Ивана Савова Глегана жена Фекла Димитриева
	24	12	13	Александра	Предместья Крутых онодворец Григорий Иосифов Бучацкий и законная жена его Агафия Яковлева оба православного исповедания	Того ж предместья онодворец Василий Макаров Кришанский и Кирилла Лаврентьева Янковского жена Мария Иванова
31		14	19	Митрофан	Проживающий в предместье Крутых онодворец Иван Григорьев Грушешкий и законная жена его анна Дмитрисва оба православного исповедания	Того ж предместья онодворец Стефан Николаев Проскуровский и дворянина Григория Александрова Добровольского жена Анисия Захариева
32		20	23	Трофим	Проживающий в предместье Крутых дворянин Илия Захариев Добровольский и законная жена его Иулиана Петрова оба православного исповедания	Того ж предместья дворянин Гавриил Федоров Червинский и дворянка Агафия Иванова Ольшевска
33		26	26	Иоанн	слободы Петровки крестьянин Емельян Федоров Делигур и законная жена его Домника Васильева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Филип Михайлов Тортика и Иосифа Филиппова Поящики жена Елена Тимофеева
34		22	28	Аверкий	Слободы Петровки крестьянин Павел Савов Глеган и законная жена его Агафия Леонтьева оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Иосиф Самсонов Маковой и предместья Крутых крестьянина Ивана Еремеева Перепелицы жена Агафия Андреева
35		24	28	Александр	Слободы Семеновки крестьянин Николай Иванов Пазюк и законная жена его анна Васильева оба православного исповедания	Той же слободы проживающий отставной офицер Кирилл Яковлев и крестьянина Александра Иванова Чебана жена Ефросиния Иванова

	25	25	28	Ефросиния	Слободы Петровки крестьянин Иосиф Самуилов Тышкул и законная жена его Марфа Иосифова оба православного исповедания	Той же слободы крестьянин Павел Леонтиев Манолатий и Самуила Алексеева Тышкула дочь Домника
36		27	28	Калистрат	Предместья Крутых одиндворец Иаков Леонтиев Петриковский и законная жена его Акулина Петрова оба православного исповедания	Того ж предместья дворянин Александр Петров Беречковский и одиндворца Иосифа Андреева Добровольского дочь Александра
37		октябрь 3	3	Дионисий	Предместья Крутых одиндворец Федор Федорович Добровольский и законная жена его Дария Иванова оба православного исповедания	Того ж предместья Крутых крестьянин Гергий Григорьев Бендыревич и дворянина Григория Александрова Добровольского жена Анисия Захаровна
	26	-	18	София	Предместья Крутых дворянка София Игнатьева Ольшевска присоединилась к православию из римокатолического исповедания	Свидетели предместья Крутых одиндворцы Антон Иванов Терлецкий и Степан Николаев Проскуровский
	27	19	22	Евфимия	Предместья Крутых Сергей Иванов Покотыло и законная жена его Ирина Евстафьева оба православного исповедания	Того ж предместья крестьянин Карп Луков Голиков и одиндворица Анна Прокопьева Савишка
38		23	26	Иаков	Слободы Петровки Крестьянин Павел Леонтьев Манолатий и законная жена его Зиновия Иванова оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Самуил Алексеев Тышкул и Иосифа Филиппова Поящика жена Елена Тимофеева
39		ноябрь 19	23	Варлан	Предместья Крутых крестьянин Никита Васильев Чумак и законная жена его Лукия Васильева оба православного исповедания	Слободы Семеновки крестьяне Илья Иванов Забалинский и Николая Иванова Пачюка жена Анна Васильева
40		декабрь		Николай	Слободы Петровки крестьянин Иоанн Гаврилов Тортыка и законная жена его Параскева Ефремова оба православного	Той же слободы крестьяне Иосиф Гаврилов Тортыка и Анания Гаврилова Носача жена Марфа Авксентьева

41		5	9	Савва	Слободы Петровки крестьянин Иван Саввов Глеган и законная жена его Фекла Дмитриева оба православного исповедания	Предместья Крутых крестьяне Стефан Филиппов Деревянка и Ивана Иеремиева Перепелицы жена Агафия Онуфриева
42		6	9	Николай	Предместья Крутых указной пономарь Лука Иванов Новаковский и законная жена его Анна Николаева	Местечка Крутых диакон Григорий Завадовский и предместья Крутых просесорка Параскева Михайлова Вольска
43		18	18	Севастьян	Слободы Петровки крестьянин Федор Нсторов Кусунь и законная жена его Дария Георгиева оба православного исповедания	Той же слободы крестьяне Гавриил Михайлов Тортика и Назария Иванова Ценцара жена Мария Яковлева
	28	-	20	Анастасия	Предместья Крутых дворянка Анастасия Андреева Мартушевска присоединилась к православной церкви из римокатолического исповедания	Свидетели того ж предместья однодворцы Иосиф Андреев Добровольский и Григорий Васиьев Маньковский
44		13	27	Евстратий	Предместья Крутых крестьянин Трофим Мartiнов Долгий и законная жена его Анисия Прокопова оба православного исповедания	Того ж предместья крестьянин Михаил Федоров Коробчинский и Федора Слюсара жена Мария Федорова
	29	22	28	Анастасия	Предместья Крутых однодворец Иван Матвеев Звольский римокатолического исповедания и законная жена его Фекла Илиева православного исповедания	Того ж предместья однодворец Северин Леонтиев Орловский и Антония Иванова Терлецкого дочь Дария

Частина II

Реєстрація шлюбу:

[пропущена графа «кто совершал таинство», у якій вказано: «присутствующий священник Алексей Смеричинский (с ноября священник Иоанн Гловацкий), дьячком Антонием Бадычанским и пономарем Лукою Новаковским]

Счет браков	Месяц и день	Звание, имя, отчество жениха, фамилия и вероисповедание жениха, и которым браком	Лета жениха	Звание, имя, отчество и фамилия невесты, и которым браком	Лета невесты	Кто были поручители
1	Январь 19	Местечка Крутых однодворец Леонтий Игнатьев Макарский первым браком православного исповедания	19	Девушка Ефросиния Антониева дочь предместья Крутых дворянина Антония Соколовского, первым браком православного исповедания	17	Поженехе местечка Крутых дворянин Даниил Матвеев Вальчиковский и предместья Крутых однодворец Иван Иаковлев Яблонский. По невесте предместья Крутых однодворец Иосиф Андреев Добровольский и дворовой Василий Иванович Пачюк
2	19	Слободы Петровки крестьянин Самсон Леонтьев Манолатий первым браком православного исповедания	20	Девушка Ирина Андреева дочь слободы Петровки умершего крестьянина Андрея Тышчула первым браком	18	Поженехе слободы Петровки крестьяне Леонтий Алексеев Докусар и Павел Саввов Глеган. По невесте той же слободы крестьяне Федор Ерофеев Носач и Аваний Изанов Манолатий
3	23	Слободы Петровки крестьянин Сергей Иванов Покотыло вторым браком православного исповедания	36	Вдова Ирина Евстафиева Пачючка предместья Крутых вторым браком православного исповедания	35	Поженехе слободы Крутых крестьянин Георгий Григорьев Бендеревич и однодворец Иван Яковлев Яблонский. По невесте предместья Крутых Василий Иванов Пазюк и Михаил Григорьев Бендеревич
4	Апрель 20	Предместья Крутых крестьянин Федор Григорьев Басюк первым браком православного исповедания	21	Девушка Стефанида Григорьева дочь предместья Крутых крестьянина Григория Садовника первым браком православного исповедания	19	Поженехе местечка Крутых дворянин Леонтий Леонтьев Новаковский и дворовой Григорий Григорьев Басюк. По невесте местечка Крутых дворяне Самсон Кирилов Руснаков и Иван Григорьев Басюк
5	Май 15	Балтского уезда села Плоты крестьянин Андрей Федоров Глинка первым браком	21	Девушка Варвара Иванова дочь слободы Петровки умершего крестьянина Ивана	19	Поженехе села Плоты крестьяне Макар Федоров Аврентий и Мойсей Иосифов Замерка. По невесте предместья

		православного исповедания		Ценцара первым браком православного исповедания		Крутых крестьяне Стефан Филиппов Деревянка и Яков Васильев Деревянка
6	15	Балтского уезда села Мошняг однодворец Сергей Михайлов Окунь первым браком православного исповедания	40	Девушка Ирина Федорова дочь предместья Крутых однодворца Федора Летковского первым браком православного исповедания	25	Поженехе села Мошняг дворяне Иван Тимофеев Савицкий и Максим Иванов Осиповский. По невесте предместья Крутых дворянин Константин Петров Станишевский и однодворец Варфоломей Николаев Проскуровский
7	Июль 6	Предместья Крутых крестьянин Алексей Логинов Коваль первым браком православного исповедания	27	Девушка Лукерия Логинова дочь того ж предместья крестьянина Логина Деревянки первым браком православного исповедания	18	Поженехе слободы Петровки крестьянин Сергей Константинов Маковой и предместья Крутых крестьянин Яков Константинов Маковой. По невесте того ж предместья дворяне Фома Леонтиев Колинковский и Александр Петров Борочовский
8	Август 17	Проживающий предместье Крутых дворянин Константин Петров Станишевский римокатолического исповедания вторым браком	38	Предместья Крутых однодворица Параскева Григорьева Котиновска православного исповедания вторым браком	36	[не указано, авт.]
9	Октябрь 19	Балтского уезда села Слободзеи дворянин Стефан Федоров Матковский первым браком православного исповедания	26	Девушка София Игнатьева дочь предместья Крутых дворянина Игнатия Ольшевского первым браком православного исповедания	17	Поженехе села Слободзеи дворяне Станислав Иванов Репецкий и Константин Стефанов Грабовский. По невесте предместья Крутых дворянин Августин Яковлев Ольшевский и однодворец Стефан Николаев Проскуровский
10	26	Слободы Семеновки крестьянин Иван Итиев Забелин первым браком православного исповедания	20	Девушка Татьяна Дамиановна дочь той же слободы умершего крестьянина Доминана Кацапа первым браком православного исповедания	21	Поженехе той же слободы унтер-офицер Кирилл Яковлев и крестьянин Георгий Иванов Забелин. По невесте той же слободы крестьяне Никифор Семенов Коновал и Федор Мартинов Пачюк
11	Ноябрь 2	Слободы Семеновки крестьянин Игнатий Иванов Заречный первым браком православного исповедания	29	Девушка Анна Михайлова дочь предместья Крутых крестьянина Михаила Коновала первым браком	18	Поженехе слободы Семеновки крестьянин Василий Симеонов Коновал и местечка Крутых крестьянин Иван Иванов Заречный.

				православного исповедания		По невесте слободы Семеновки крестьянин Роман Григорьев Рудый и м. Крутых крестьянин Василий Якимов Гоменюк
12	9	Слободы Семеновки крестьянин Григорий Дамиан Кацап первым браком православного исповедания	27	Девица Мария Федорова дочь слободы Семеновки крестьянина Федора Мартинова Пачюка первым браком православного исповедания	22	Поженехе слободы Семеновки крестьяне Илия Иванов Забалинный и Ефтодий Фомов Баштанковский. По невесте той же слободы крестьяне Филипп Григорьев Сыч и Федор Федоров Баштанкинский
13	9	Слободы Александровки крестьянин Симеон Васильев Ратушняк первым браком православного исповедания	23	Девица Анастасия Емилианова дочь предместья Крутых крестьянина Емилиана Делигура первым браком православного исповедания	22	Поженехе той же слободы крестьяне Василий Станиславов Мурар и Лукиан Матфеев Носач. По невесте предместья Крутых крестьяне Ефтодий Данилов Юрчишин и Иван Еремеев Перепелица
14	11	Местечка Крутых крестьянин Иван Давыдов Костенко первым браком православного исповедания	23	Девица Иулианна дочь слободы Петровки крестьянина Григория Середыньского первым браком православного исповедания	18	Поженехе м. Крутых крестьяне Михаил Димитриев Лютыньский. По невесте слободы Петровки крестьяне Сергей Константинов Маковей и Василий Григорьев Середыньский

Частина III

Про померлих:

(пропущено графы «кто исповедывал и приобщал» та «кто совершал погребение, и где погребены»

Счет умерших		Месяц и день		Звание, имя и фамилия умершего	Лета умершего		От чего умер
мужеска	женска	умерла	похорон.		мужеска	женска	
	1	январь		Предместья Крутых одноворица Анна Васи.льева Проскуровска		60	От старости
		1	3				
1		5	7	Предместья Крутых дворянин Макарий Самсонов Крижановский	57		От колики
	2	5	7	Слободы Петровки крестьянина Тимофея Евстратия Букацелы дочь Ксения		4	От горячки

	3	7	9	Ольгопольского уезда села Болганы крестьянка Мария Власова Бонулка		70	От старости
2		8	10	Предместья Крутых однодворца Иосифа Петрова Гловацкого сын Николай	3		От горячки
3		18	20	Слободы Петровки крестьянин Матвей Симеонов Дороганич	42		От горячки
4		21	23	Предместья Крутых дворянина Николая Иосифа Лопушанского сын Иаков	3		От горячки
	4	24	26	Предместья Крутых крестьянина Павла Иосифа Красюка жена Ирина Григориева		45	От кашлю
5		24	26	Слободы Петровки крестьянина Павла Сергиева Ситри сын Иван	½ часа		От преждевременного рождения
	5	24	26	Слободы Петровки крестьянина Павла Сергиева Ситри дочь Мария	½ часа		От преждевременного рождения
6		27	28	Слободы Петровки крестьянина Романа Иванова Готки сын Стратоник	14 дней		От паралича
	6	29	31	Предместья Крутых дворянка Пелагия Петрова Михалевска		50	От кашлю
	7	февраль 1	3	Слободы Петровки крестьянина Ивана Максимова Шаповала жена Ефросиния Максимова		53	От кашлю
7		8	10	Слободы Петровки крестьянин Иван Максимов Шаповал	68		От паралича
	8	11	13	Предместья Крутых крестьянка Евдокия Софрониева Балючка		78	От старости
8		март 27	1	Предместья Крутых крестьянина Григория Адамова Садовника сын Карп	2		От кашлю
	9	14	16	Слободы Петровки крестьянина Игнатия Андреева Букацелы жена Агафия Иаковлева		50	От горячки
9		апрель 1	3	Слободы Семеновка крестьянка Феодосии Ивановой Момурчихи сын Евстратий	17		От кашлю
10		2	4	Слободы Петровки крестьянин Онуфрий Андреев Коробчинский	77		От старости
11		4	6	Слободы Петровки крестьянина Федора Самсонова Маковей сын Лев	1,5		От паралича
	10	5	7	Слободы Петровки крестьянина Северина Гаврилова Носача жена Елена Игнатьева		28	От родов
12		11	13	Слободы Петровки крестьянина Северина Гаврилова Носача сын Иосиф	6 дней		От паралича
13		27	29	Предместья Крутых дворянина Ивана Андреева Репецкого сын Феодосий	4		От паралича
14		май		Слободы Петровки крестьянин	39		От чахотки

		30	2	Арсений Матвеев Татарин			
	11	июнь		Предмestья Крутых именующийся дворянином Николая Иосифовича Лапушинского дочь Феодосия	9 дней	От конвульсий	
		3	5				
	12	14	16	Предмestья Крутых однодворца Василия Григорьева Бартковича жена Акулина Иосифова		56	От чахотки
15		19	21	Предмestья Крутых однодворца Василия Макариева Крижановского сын Варфоломей	1		От поноса
	13	июль		Предмestья Крутых дворянина Константина Петровича Станишевского жена Мария Адамова		40	От родов
		13	15				
16		19	20	Предмestья Крутых однодворец Мартин петров Колинковский	50		От чахотки
17		20	22	Слободы Петровки крестьянина Лаврентия Давыдова Тышкула сын Дамиан	14		Гроном убит
18		21	23	Предмestья Крутых крестьянки Александры Василиевой Жучковской сын Антонин	6		От кашлю
	14	25	27	Станового пристава Балтского уезда 2-го Стана Алексея Евстафиева Кониского дочь София		5	От сухоты
19		август		Слободы петровки крестьянина Софрония Давыдова Тышкула сын Лукиан	2		От сухоты
		3	5				
20		9	11	Слободы Семеновки крестьянина Акулины Самсоновой Жмурчихи сын Лев	7		От сухоты
	15	11	13	Слободы Семеновки крестьянина Самсона Иванова Варлана дочь Татьяна		8 меся цев	От сухоты
21		24	26	Предмestья Крутых крестьянина Ивана Федорова Сокола сын Николай	2		От поноса
22		сентябрь		Предмestья Крутых дворянин Михаил Федоров Илницкий	26		От чахотки
		7	9				
23		октябрь		Местечка Крутых дворянина Ивана Дамианова Костецкого сын Стефан	10		Замерз
		29	3				
24		7	9	Предмestья Крутых однодворца Федора Федорова Добрянского сын Дионисий	7 дней		От праралича
25		12	14	Слободы Семеновки крестьянки Феодосии Ивановой Лимерчихи сын Иван	25		От черной болезни
26		25	27	Слободы Семеновки крестьянина Василия Гончарука сын Леонтий	1		От поноса
27		ноябрь		Слободы петровки крестьянина Самуила Алексеева Тышкула сын Иаков	2		От оспы
		1	3				
	16	14	16	Слободы Семеновки крестьянка Мария Онуфриева Руда		82	От старости
28		17	19	Местечка Крутых однодворец Лаврентий Дмитриев Никовский		85	От старости

29		20	23	Слободы Семеновки крестьянка Анастасии Григорьевой Кодымской сын Николай	22		От внутренней болезни
	17	декабрь		Местечка Крутых дворянина Ивана Дамианова Костецкого дочь Фекла		14	Обвалившихся песков
		30	3				
30		3	5	Слободы петровки крестьянина Северина Гаврилова Носача сын Павел	4		От оспы
31		6	8	Слободы Петровки крестьянин Назария Иванова Ценцара сын Алексей	10 месяц		От оспы
	18	28	30	Предместья Крутых дворянина Михаила Григорьева Маршалковского жена Иулиана Маркова		28	От чахотки
32		28	30	Слободы Петровки крестьянина Иосифа Гаврилова Тортики сын Евстратий	3		От сухот
	19	29	31	Проживающая в предместье Крутых крестьянка Ефросиния Русначка		30	От паралича

Випис з Метричної книги церкви Покрова містечка Круті за 1847 рік

Частина I

Реєстрація народжених:

[пропущено графу «кто совершал таинство», у якій значилися священник Іоанн Гловацький, діакон Григорій Завадовський та пономар Харитон Арнаутський].

Счет родившихся		Месяц и день		Имена родившихся	Звание, имя, отчество и фамилия родителей, и какого вероисповедания	Звание, имя и фамилия восприемников
Мужского пола	Женского пола	Рождение	Крещение			
1		января 10	11	Павел	Местечка Крутых крестьянин Авксентий Алексеев Карауш законная его жена Стефанида Мойсеева оба православного исповедания	Крестьянин Яким Семенов Ратушняк однодворца Иова Клечевского жена Зиновьева Иванова
2		10	12	Григорий	Местечка Крутых Покровской церкви диакон Григорий Федоров Завадовский, законная его жена Марфа Фомова; оба православного исповедания	Крутянских духовного училища смотритель Феофан Драгомирецкий; села Красенького священника Евфимия Красовского дочь Анисия

	1	18	18	Татьяна	Крестьянин Василий Самсонов Коновал; законная его жена Домникия Иванова; оба православного исповедания	Крестьянин Никита Иванов Заболотный, крестьянка Параскева Иванова Вуражка
	2	18	18	Ксения	Крестьянин Василий Самсонов Коновал; законная его жена Домникия Иванова; оба православного исповедания	Крестьянин Василий Иванов Заречный, крестьянка Феодосия Иванова Заречная
	3	12	25	Татьяна	Крестьянин Иван Захарьев Тесля. законная его жена Фотина Лукиянова; оба православного исповедания	Крестьянин Авксентий Алексеев Карауш. крестьянка Наталия Антонова Кодымска [Гудымска, авт.]
	4	13	25	Татьяна	Города Кишинева мещанин Александр Феодосиев Жарий, законная его жена Мария Яковлева; оба православного исповедания	Мещанин Григорий Иванов Буйарский. крестьянина местечка Крутых Павла Вурсула дочь Мария
	5	февраля 15	16	Агафия	Крестьянин Иван Прокопов Выштаньский, законная его жена Мария Федорова; оба православного исповедания	Крестьянин Мойсей Яковлев Лучишин, крестьянка Стефанида Мойсеева Карауш
3		16	18	Панфил	Шляхтич Ильин Станислав Лопушинский, римокатолического, законная его жена Анна Ильева православного исповедания	Крутянских духовных училищ смотритель Феофан Павлов Драгомирецкий, попадьа села Окница Анна Драгомирецкая
	6	марта 1	3	Евдокия	Однودворец Михаил Захарьев Левицкий, законная его жена Александра Самсонова; оба православного исповедания	Шляхтич Григорий Васильев Маньковский, однودворка Зиновия Иванова Кильчевская
	7	1	4	Евдокия	Крестьянин Петр Марков Кухар, законная его жена Ефросиния Иванова; оба православного исповедания	Крестьянин Леонтий Афанасиев Тесля. однودворка Александра Александрова Винницка
	8	19	20	Дария	Крестьянин Василий Федоров Гавриилов,	Крестьянин Андрей Григориев Запорожец,

					законная его жена Евдокия Александрова; оба православного исповедания	вольноживущая Евдокия Петрова Кодымска [Гудымска, авт.]
4		[2]4	26	Захарий	Крестьянин Иван Борисов Рашковский, законная его жена Евдокия Саввова, оба православного исповедания	Крестьянин Андрей Григорьев Запорожец, вольноживущая Евдокия Петрова Кодымска [Гудымска, авт.]
5		4	2	Герасим	Крестьянка Александра Антонова Ковалева, православного исповедания, незаконнорожденный	Крестьянин Федор Давыдов Костенко, крестьянка София Калиникова Плотянска
	9	1	6	Мария	Крестьянин Василий Евстратиев Середвинский, законная его жена Наталия Проколова; оба православные	Крестьянина Андрея Запорожца сын Василий, крестьянка Евдокия Филонова Костенчиха
6		18	19	Григорий	Крестьянин Василий Иосифов Ткач. законная его жена Мария Иванова; оба православного исповедания	Села Стрымбы крестьянин Иван Константинов Мирза, крестьянка Матрена Николаева Прока
7		май		Акакий	Крестьянин Василий Прокопьев Крыкливый, законная его жена Анна Иванова, оба православного исповедания	Крестьянин Никита Васильев Тростянецкий, крестьянка Мелания Саввова Трока
	10	3	9	Мавра	Шляхтич Мойсей Васильев Маньковский, законная жена его Ирина Анатолева, оба православного исповедания	Духовного звания Харитон Семенов Арнаутский, одиндворка Зиновия Иванова Кильчевска
	11	18	19	Матрена	Крестьянин Лукиан Васильев Павлюк, законная его жена Дария Иванова, оба православного исповедания	Крестьянин Василий Федоров Гаврилюк, крестьянка Екатерина Григорьева Чечельницка
8		23	24	Василий	Шляхтичка Зиновия Мартинова, православного исповедания, незаконно прижила	Подольского егерского полка рядовой солдат Тимофей Аврамов Иванов, крестьянка Фекла Гаврилова Черкашенко
9		23	24	Василлек	Крестьянин Трохим Павлов Крыкливый,	Крестьянин Самуил Алексеев Тышкул,

					законная его жена Ксения Семенова, оба православного исповедания	мещанка Параскевия Георгиева Точиноса
	12	23	26	Ефросиния	Шляхтич Иван Иванов Малашевский, законная его жена Магдалина Андреева, оба православного исповедания	Подольского полка унтер-офицер Григорий Петров Доброхотов, крестьянка Пелагея Михайла Бакалючка
10		июня 5 8		Дорофей	Крестьянина Ивана Михайлова Олянчук, законная его жена Настасия Артемова. оба православного исповедания	Крестьянин Мефодий Сомов Безштанковский, крестьянка Параскева Евстратиева Ратушнячка
11		9	11	Кирил	Крестьянина Лаврентия Маркова Шпих, законная его жена Ирина Проколова, оба православного исповедания	Шляхтич Тимофей Васильев Маньковский, крестьянка Дария Иванова Тортиха
12		28	29	Кир	Крестьянин Александр Гинерковский, законная его жена Параскева Саввова, оба православного исповедания	Крестьянин Василий Андреев Запорожец, шляхтянка Фекла Калиникова Чубинка
	13	июля 13 4 июня		Акулина	Села Красенького рекрутка Анна Григорьева Пасичничка. православного исповедания. незаконно прижила	Шляхтич Федор Антонов Соколовский. шляхтянка Варвара Васильева Олишевска
13		1	4	Асадон	Крестьянин Арсений Матфеев Булышевич. законная его жена Агрипина Григорьева. оба православного исповедания	Крестьянин Зиновий Григорьев Басюк, заштатного дьячка Иосифа Отровского дочь Татьяна
	14	25	26	Феврония	Крестьянинка Агафия Никитов Токалючка, православного исповедания, незаконно прижила	Крестьянин Илларион Саввов Маньковский, крестьянка Агрипина Мойсеева Токалючка
	15	15	28	Иулиана	Крестьянин Софроний Васильев Слюсар, законная его жена Мария Петрова, оба православного исповедания	Крестьянин Северин Михайлов Лютинский, заштатного дьячка Иосифа Островского дочь Татьяна
14		25	24	Никанор	Шляхтич Федор Васильев Маньковский, законная его жена Наталия	Шляхтич Матвей Васильев Маньковский, онодворца Мелания

					Максимова, оба православного исповедания	Захарьева Левицкого дочь Феодосия
	16	августа		Парасковия	Крестьянин Иван [Фадеев] Сыч, законная его жена Матрена Иванова, оба православного исповедания	Крестьянин Трофим Семенов Тортика, крестьянка Мария Иванова Берещинска
		26 июля	17			
	17	15	17	Мария	Одноворец Иов Григорьев Кильчевский, законная его жена Зиновия Иванова, оба православного исповедания	Шляхтич Яков Иванов Корецкий, Григория Матфеева Янковского дочь Мария
	18	1	19	Соломония	Шляхтич Тимофей Колянковский, законная его жена Матрена Дамианова; оба православного исповедания	Крестьянин Андрей Запорожец, вольноживущая Евдокия Петрова Худымска
	-	сентября		Акулина	Крестьянин Семен Никифоров Коновал, законная его жена Агафия Никифорова; оба православного исповедания	Крестьянин Трофим Павлов Крыкливый, крестьянка Параскева Иванова Коновалиха
		-	-			
	-	октября		Анна	Приходской священник Иоанн Иоаннов Гловацкий, законная его жена Ефросиния Павлова; оба православного исповедания	Учитель Крутянских училищ казенного здесь поступления Иустин Марков Ковердынский; Волынской губернии местечка Острополь священница Иулиана Савкевича
		25 июля	2			
15		7	8	Сергей	Крестьянин Павел Григорьев Носач, законная его жена Ирина Софрониева, оба православного исповедания	Вольноживущий Савва Иванов Топальский, вольноживущая Евдокия Тимофеева Повирка
	21	8	9	Пелагия	Крестьянин Софроний Павлов Жарий, законная его жена Мария Тимофеева, оба православного исповедания	Крестьянин Тимофей Иванов Столярчук, крестьянка Мария Ильева Бакалючка
	22	8	11	Пелагия	Крестьянин Григорий Дорофеев Степовой, законная его жена Марфа Данилова, оба православного исповедания	Крестьянин Симеон Васильев Ратушняк, крестьянка Агафия Григорьева Соколючка
	23	28	29	Неонила	Крестьянин Яков Степанов Наконечный,	Крестьянин Емельян Григорьев Носач,

					законная его жена Феодосия Федорова, оба православного исповедания	крестьянка Акулина Семенова Крыклива
16		30	31	Зиновий	Отпущенный по билету солдат Дмитрий Авксентиева Кушнир. законная его жена Агафия Иванова; оба православного исповедания	Подольского полка унтер-офицер Григорий Петров Доброхотов, и шляхтича Ивана Лопушинского дочь Анна
	24	ноября		Парасковия	Крестьянин Семен Курилов Руснак. законная его жена Иустина Федотова; оба православного исповедания	Мещанин Григорий Иванов Буйрский, шляхтянка Агафия Иванова Олишевска
		2	4			
	25	30	9	Зиновия	Отставной солдат Лукиан Якимов Гуменюк, законная его жена Фотина Евстафиева; оба православного исповедания	Отставной унтер- офицер Кирилл Яковлев, крестьянка Василия Антонова Ратушняка дочь Стефанида
	26	21	24	Мария	Шляхтич Никодим Василиев Маньковский, законная его жена Мария Людвигова; оба православного исповедания	Дворовой человек Иосиф Григорьев Балюк, ордюворка Зиновия Иванова Кильчестка
	27	декабря		Варвара	Крестьянка Доминикия Иванова Хропачка, православного исповедания, незаконно прижила	Шляхтич Антон Васильев Маньковский, ордюворка Елена Максимова Костричиха
		4	5			
	28	21	24	Иулиана	Крестьянин Дмитрий Стефанов Гаршиненко, законная его жена Настасия Саввова; оба православного исповедания	Крестьянин Трофим Симеонов Тортика, крестьянка Евдокия Димитриева Гершеменчиха
	29	20	27	Ева	Крестьянин Феодосий Петров Деркач, законная его жена Ирина Иосифова; оба православного исповедания	Дворянин Иван Леонтиев Коленковский, крестьянка Евдокия Федорова Коновалка
17		20	28	Адам	Крестьянин Иосиф григорьев Басюк, законная его жена Фекла Григорьева; оба православного исповедания	Учитель низшего училищного отделения Крутянских училищ Иеремий Саввов Гарнишевский, вдова шляхтичка Ефросиния Иванова Колянковска

Частина II

Ресстрація шлюбу:

[авторами пропущена графа «кто совершал таинство», у якій вказано: «присутствующий священник Иоанн Гловацкий, диаконом Григорием Завадовским и пономарем Харитоном Арнаутским»]

Счет браков	Месяц и день	Звание, имя, отчество жениха, фамилия и вероисповедание жениха, и которым браком	Лета жениха	Звание, имя, отчество и фамилия и вероисповедание невесты, и которым браком	Лета невесты	Кто были поручители
1	Января 16	Села Ефтодиевой шляхтич Игнатий Иванов Ясиновский, православного исповедания, первым браком	21	Невеста, девица местечка Крутых однодворка Ефросиния Тимофеева Левицкая, первым браком	18	По женихе, города Балты мещанин Федор Константинов Погоря, однодворец Григорий Иванов Янковский; по невесте однодворец Михаил Захаров Левицкий, Тимофей Васильев Маньковский
2	16	Местечка Крутых крестьянин Дмитрий Стефанов Ивонашов православного исповедания, первым браком	23	Девица, крестьянка Наталия Саввова Долгая, православного исповедания, первым браком	20	По женихе, крестьяне Петр Матвеев Гарашиленко, Семен Афанасиев Кондрик; по невесте Трофим Дорофеев Степовый, Степан Васильев Ткач
3	19	Балтского уезда села Домницы вольноживущий Василий Иванов Кулеша православного исповедания, первым браком	25	Девица шляхтича Мария Васильева Маршалковская, православного исповедания, первым браком	21	По женихе, однодворец Константин Андреев Маршалковский, шляхтич Григорий Васильев Бродецкий; по невесте местечка Крутых Антон Васильев Маньковский, однодворец Христофор Михайлов Сидлецкий
4	19	Крестьянин Леонтий Афанасьев Тесля, православного исповедания, первым браком	38	Девица, крестьянка Мелания Васильева Жарий, православного исповедания, первым браком	25	По женихе, крестьяне Иван Жарий, Северин Лютинский; по невесте Михаил Васильев Коциевский, Иван Матвеев Сыч
5	Апрель 6	Крестьянин Иван Петров Верешинский, православного исповедания, первым браком	22	Девица, крестьянка Херсонской губернии Тираспольского уезда местечка Тушиновой Мария Матвеева, православного исповедания, первым браком	17	По женихе, мещанин Григорий Иванов Буярский, крестьянин Василий Евстратиев [Верешинский], по невесте крестьяне Трофим Павлов Крыкливый, Трофим Иванов Арменчук

6	Май 4	Крестьянин Константин Трофимов Верховый, православного исповедания, первым	25	Девушка, крестьянка Александра Антонова Ковалева, православного исповедания, первым браком	21	По женихе, Михаил Иванов Топальский, Сафроний Васильев Слюсар; по невесте крестьяне Василий Станиславов Муляр. Гаврило Филонов Деревянко
7	15	Херсонской губернии Тираспольского уезда села Павловки крестьянин Яков Иванов Новыченко, православного исповедания	25	Девушка, крестьянка анна Проконова Выштинська православного исповедания, первым браком	19	По женихе села Павловки крестьянин Илия Иванов Новыченко, местечка Крутых Михаил Захарьев Левицкий; по невесте крестьяне Виктор Проконов Выштинский, Корнелий Якимов Топальский
8	Август 31	Предмесья Крутых крестьянин Григорий Матвеев Садовник, православного исповедания, вторым	52	Вдова шляхтичка Мария Пантилеймонова Кульчицка, православного исповедания, третьим браком	41	По женихе местечка Крких крестьяне Тарас Ианов Рашковский, Андрей Григорьев Запорожец; по невесте Петр Фомов Кушнир, предмесья Крутых крестьянин Яков Константинов Цирфа
9	Ноябрь 9	Предмесья Крутых крестьянин Никифор Яковлев Деревянко православного исповедания, первым браком	20	Девушка, крестьянка Анна Родионова Коновалыха, православного исповедания, первым браком	19	По женихе предмесья Крутых крестьяне Гордий Григорьев Бондаревич, Степан Филиппов Деревянко; по невесте Иван Тарасов Рашковский, Андрей Саввов Руснак

Частина III

Про померлих:

(пропущено графи «кто исповедывал и приобщал» та «кто совершал погребение, и где погребены»)

Счет умерших		Месяц и день		Звание, имя и фамилия умершего	Лета умершего		От чего умер
мужески	женски	умерли	похорон.		мужеска	женска	
1		январь 13	19	Крестьянина Тарасия Иванова Рашковского жена Мария		50	От воспаления легких
1		15	17	Крестьянина Макария Михайлова Паламарчука сын Доминиан	4		От простуды
2		22	24	Шляхтича Никодима Васильева Маньковского сын савва	1		От завалов в горле
3		18	20	Шляхтич Григорий Иванов Маршалковский	80		От старости лет
4		март 9	11	Херсонской губернии Тераспольского уезда села Васильевки крестьянин Прокоп Ефимов Котив	62		От простуды
2		13	15	Крестьянка Мария Иванова Безноса		61	От разстройства легких
5		1	3	Крестьянин Иван Михайлов Мелоник	73		От опухоли
6		3	5	Крестьянин Калинин Михайлов Плотнянский	86		За старостию
3		7	9	Крестьянина Харитона Иванова Гуменюка дочь Феодосия		1	От завалов в горле
7		10	12	Крестьянки Александры антоновой Ковалевой, незаконнорожденный сын Герасим	1,2		От кашлю
4		24	26	Проживающая крестьянка Матрона Лукианова Жебручка		60	От водяной болезни
5		май 2	4	Крестьянин Якима Антонова Слюсара дочь Евгения		1	От кашлю
8		23	25	Крестьянина Василия Грохимова Верхового сын Игнатий	1		От кашлю
9		26	28	Крестьянина Феодосия Петрова Держача сын Феофан	8		От чахотки
10		27	29	Крестьянина Симеона Павлова Пасишника сын Иван	6		От кашлю
11		июнь 14	16	Крестьянина Якова Саввова Конрука сын Кинофокт	5		От кори
12		17	19	Крестьянина Федора Якима Слюсара сын Леонтий	1		От завалов в горле

	6	21	23	Крестьянка Ивана Захарьева Тесли дочь Татьяна	1,2		От стеснения в грудях
	7	26	28	Вдовы коллежского секретаря жены Акулины Ивановой Левченко дочь Агрипина		9	От конвульсий
13		июль		Ахтырского гусарского полка рядовой Фадей Федоров Лазарев	56		От воспаления в легких
		13	15				
14		18	20	Крестьянина Трофима Павлова Крыкливого сын Василек	1,2		От горячки
15		19	21	Крестьянин Георгий Лука Брагар	81		От старости
16		август		Крестьянин Василий Трофимов Верховый	50		От чахотки
		30 юл я	1				
17		30 юл я	1	Винницкого уезда села Шкуринец крестьянин Иван Сармалюк	48		От [нерозбір.]
	8	4	6	Крестьянина Петра Маркова Кухара дочь Елизавета		1,2	От поноса
18		17	19	Крестьянина Василия Прокопова сын Акакий	1,2		От кашлю
	9	21	23	Крестьянина Эраста Тарасова Рашковского дочь Варвара		2	От поноса
19		октябрь		Крестьянин Александр Иванов Довгий	46		От чахотки
		1	3				
	10	10	12	Крестьянина Николая Иванова Барщевского жена Мария Иванова		32	От [нерозбір.]
	11	26	28	Крестьянина Эраста Тарасова Рашковского дочь Парасковия		4	От [нерозбір.]
20		ноябрь		Крестьянина Павла Григорьева Петербургского сын Корнелий	6		От поноса
		4	6				
	12	23	23	Отставного солдата Герасима Павлова Жирого дочь Параскева		1	От кашлю
	13	24	26	Крестьянка Анна Иванова Гайдейка		80	От старости
21		декабрь		Крестьянина Корнелия Иванова Тортики сын Родион	1		От...
		3	5				
22		26	28	Крестьянина Ивана Тарасова Рашковского сын Захарий	1,2		От оспы

СПИСКИ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКИ

мешканців сіл Будаї і Круті Кодимського району

/Вибірка/

с. БУДЕЇ

Бабій Григорій, 3 р., син селянина, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Муқан Онисії Данилівни 1925 р.н.

Базилевич Тодось, селянин, 1933 р., від голоду

Базилевич Федір, селянин, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Левицького Дмитра Степановича

Бурдейна Палагна, селянка, 1933 р., від голоду

Бурдейний Терень, селянин, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Джуринського Василя Андрійовича 1930 р.н.

Войтенко Віктор, селянин, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Муқан Михайла Васильовича 1924 р.н.

Галецькі (6 дітей), діти селянина, 1933 р., від голоду

Галецький Семен, селянин, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Корійчук Ніни Семенівни

Джуринський Кирило, син селянина, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Крищенської Параски Никифорівни

Думанський Андрій, селянин, 1933 р., від голоду,

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Муқан Михайла Васильовича 1924 р.н.

Карасюки (5 дітей), селяни, 1933 р., від голоду

Карасюк Ірина, селянка, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Базарної Євдокії Порфирівни 1916 р.н.

Карасюк Явдоха Платонівна, селянка, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Кушнір Ксенії Семенівни

Корійчук Іван Пилипович, син селянина, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Яворської Катерини Пилипівни 1925 р.н.

Кушнір (2 особи), селяни, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Кушніра Павла Михайловича а також свідчення записані 2007-2008 рр. від мешканців с. Будаї: Цуркан Марії Дмитрівни – 1932 р.н.; Чікіш Килини Пилипівни; Тарасенко Ольги Василівни – 1925р.н.; Корійчук Ніни Семенівни - 1919 р.н.с.; Данильчук Ольги Кирилівни – 1929 р.н., мешканців с. Будаї.

с. КРУТІ

Алотинський Іван Михайлович, 1 р.6 міс., син колгоспника, 16.10.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп.1, спр. 36, а/з 66

Бендеревич Іван Григорович, 80 р., колгоспник, 13.04.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 16

Березовський Павло Пилипович, 2 міс.4 дні, син колгоспника, 06.05.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп.1, спр.36, а/з 21

Бойко Петро Васильович, 1 р., син колгоспника, 20.08.1932 р., від гангрен

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, ДАОО, спр.36, а/з 50

Бурдополь Григорій Дмитрович, 14 дн., син колгоспника, 22.11.1932 р., недоношений *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 74*

Веронський Федір Гнатович, 1 р. 4 міс., син одноосібника, 05.08.1932 р., від кривавого проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1,спр. 36, а/з 46

Вишталська Ніна Іувівна, 1 р., дочка колгоспника, 20.09.1932 р., від проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 61

Вишталська Соломонія Іванівна, 85 р., колгоспниця, 15.08.1932 р.

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 49

Вишталська Євфросинія Власівна, 80 р., колгоспниця, 21.06.1932 р., від раку шлунку *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 31*

Вовчок Микола Митрофанович, 9 міс., син колгоспника, 15.02.1932 р., від гострого кишкового катару,

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, ДАОО, спр.36, а/з 7

Волощук Ілля Федорович, 65 р., колгоспник, 15.03.1932 р., від гангрен ніг від морозу *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36,а/з 13*

Главацька Агнеса Іванівна, 4 р., дочка колгоспника, 01.12.1932 р., від кривавого проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр.36, а/з 77

Грабовецька Ганна, 75 р., колгоспниця, 23.06.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 32

Грабовецький Тимофій, 90 р, колгоспник, 02.07.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 35

Дадевенко Влас, 1932 – 1933 рр., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення **Будеї Фекли Порфиріївни**

Дашковська Парасковія, 76 р., одноосібник, 01.07.1932 р., від старості

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 38

Дерев'янка Василь Костянтинович, 2 міс., син одноосібника, 02.12.1932 р., від проносу, запалення брюшини

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 78

Дерев'янка Сергій Максимович, 14 дн., син колгоспника, 27.02.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 9

Дерев'янка Феодосій Ілліч, 52 р., колгоспник, 08.11.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 71

Дідур Григорій Назарович, 56 р., колгоспник, 02.09.1932 р., від захворювання печінки ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 53

Дмитришина Марія Федорівна, 4 р., дочка колгоспника, 19.05.1932 р., від коклюшу ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 26

Добровольська Агафія Юхимівна, 33 р., колгоспниця, 25.08.1932 р., від рожистого запалення обличчя

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 52

Добровольська Агафія, 85 р., колгоспниця, 04.10.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 63

Долга (ім'я і прізвище не вказано), 27.02.1932 р., мертвонароджена

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 10

Долга Марія Іванівна, 9 міс., дочка одноосібника, 16.11.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 73

Долгий Петро Іванович, 80 р., колгоспник, 17.06.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 29

Жарчинська Марія Тимофіївна, 80 р., колгоспниця, 23.07.1932 р., від старості

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 42

Затишняк Карп Іванович, 69 р., одноосібник, 24.01.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 3

Затишняк Микола Костянтинович, 24 р., колгоспник, 20.07.1932 р., від туберкульозу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр.36, а/з 41

Затишняк Микола, 9 міс., син колгоспника, 08.09.1932 р., від запалення нирок

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 55

Івани Петро Купріянович, 4 міс., син колгоспника, 23.01.1932 р.

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 4

Ільницька Гликерія, 95 р., одноосібник, 01.05.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф.Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 19

Коваль Йосип Гаврилович, 58 р., одноосібник, 29.09.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 62

Козловська Марія Михайлівна, 23 дні, дочка одноосібника, 26.06.1932 р., від запалення мозкової оболонки

ДАОО, ф.Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 33

Коробчинський Володимир, селянин, 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Кузьменко Л.Й.

Красюк Василь Максимович, 3 міс., син одноосібника, 08.05.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 22

Крешинський Прокопій, 55 р., одноосібник, 06.07.1932 р., від туберкульозу легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 37

Крижанівська Дарія Луківна, 80 р., колгоспниця 30.10.1932 р., від шлунково-кишкового катару

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 69

Криклива Віра Леонтівна, 82 р., колгоспниця, 28.10.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 68

Крикливий Олександр Миколайович, 7 міс., син колгоспника, 06.05.1932 р., від крупозного запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 24

Кушнір Анатолій Архипович, 6 міс, син одноосібника, 09.05.1932 р., від запалення легенів, *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр.36, а/з 23*

Кушнір Олександра, 4 р., дочка одноосібника, 06.02.1932 р., від запалення мозкової оболонки, *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 6*

Левицький Григорій Семенович, 80 р., одноосібник, 15.04.1932 р., від крупозного запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 17

Ляшовська Матрона, 42 р., колгоспниця, 26.04.1932 р., від туберкульозу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 18

Мальковська Пелагея Леонтіївна, 70 р., колгоспниця, 14.10.1932 р., від старості

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 65

Маньковська Настасія, селянка, 1932– 1933 рр., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Лаур Дарії Никифорівни 1927 р.н.

Маньковська Олександра Марківна, 4 р., дочка колгоспника, 10.04.1932 р., від запалення мозкової оболонки

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 14

Маньковський Іван Юхимович, дитина, син селянина, 1932 – 1933 рр., від голоду

Маньковський Станіслав Єрмилович, син селянина, літо 1933 р., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення двоюрідної сестри Лаур Дарії Никифорівни 1927 р.н.

Маршалківський Василь Митрофанович, 65 р., колгоспник, 01.12.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 76

Маршалковська Марія Іллівна, 50 р., колгоспниця, 03.03.1932 р., від нариву мозку в голові

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 11

Матвейчук Рая, 20 дн., дочка батрачки, 24.04.1932 р., від проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 25

Мельник Афтоном Федорович, 70 р., колгоспник, 17.02.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 8

Мельник Володимир Іванович, 1 р., син колгоспника, 25.07.1932 р.

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 43

Мельник Парасковія, 76 р., колгоспниця, 07.09.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 56

Мулява Анастасія Ісаківна, 23 р., односібник, 02.08.1932 р., від туберкульозу легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 45

Муляр Олена, 75 р., колгоспниця, 15.09.1932 р., від старості

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 58

Носач Марина Степанівна, колгоспниця, 80 р., 04.12.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 79

Пазгин Яким, 68 р., колгоспник, 12.07.1932 р., від старості

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 39

Пазюк Ліза Тихонівна, 6 міс., дочка колгоспника, 26.08.1932 р., від проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 51

Пазюк Михайло Васильович, 95 р., колгоспник, 07.10.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 64

Перепелиця Анастасія Антонівна, 20 р., колгоспниця, 11.09.1932 р., від туберкульозу, ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 54

Подчалюк Надія Наумівна, 1 р., дочка колгоспника, 09.08.1932 р.

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 47

Рашковський Лазар Нікіфорович, 42 р., одноосібник, 14.07.1932 р., від ТБС

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 40

Рожко Василь Омелянович, 20 р., колгоспник, 29.01.1932 р., від туберкульозу легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 5

Савич Віра Іванівна, 72 р., одноосібник, 04.06.1932 р., від ослаблення серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 28

Своjak Ганна Кирилівна, 3 р., дочка колгоспника, 24.11.1932 р., від кровавого проносу, ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 75

Своjak Євдокія, 80 р., колгоспниця, 12.09.1932 р., від раку шлунку

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 57

Своjak Ніна Кирилівна, 6 міс., дочка колгоспника, 14.11.1932 р., від проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 72

Скрипник Василь Володимирович, 11 р., колгоспник, 26.10.1932 р., від внутрішньої кишкової кровотечі

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 67

Сливинський Василь Тимофійович, 12 дн., син одноосібника, 05.05.1932 р., від запалення легенів

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 20

Смилуцька Гликерія Григорівна, 75 р., одноосібник, 15.06.1932 р., від пороку серця ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 27

Сокол Анісія, 48 р., колгоспниця, 10.12.1932 р., від декомпенсованого пороку серця, ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 80

Станішевський Герман Євдокимович, 3 міс., син колгоспника, 02.11.1932 р., від недоносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 70

Твердохліб Федір, 80 р., колгоспник, 15.06.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 30

Тодосій Ганна Тимофіївна, 7 міс., дочка колгоспника, 27.07.1932 р., від гострого малокрів'я

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 44

Тортіка Іван Якубович, 1932 – 1933 рр., від голоду

Тортіка Порфирій Якубович, 1932– 1933 рр., від голоду

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Будеї Фекли Порфиріївни

Тростянецька Тетяна Никанорівна, 49 р., колгоспниця, 11.08.1932 р., від раку матки, *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 48*

Уретья Надія Аркадіївна, 1 р., дочка колгоспника, 17.09.1932 р., від запалення легенів, *ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 59*

Цеголенко Євгенія, 65 р., колгоспниця, 29.06.1932 р., від пороку серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 34

Чепурняк Сюган, 55 р., одноосібник, 05.07.1932 р., від ослаблення серця

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 36

Чечельницький Олександр Афанасійович, 1 міс., син колгоспника, 11.04.1932 р., від конвульсії

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 15

Чоботар Віра Федосіївна, 1 р. 3 міс., дочка колгоспника, 20.09.1932 р., від проносу

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 60

Яворська Віра Михайлівна, 19 р., селянка, липень 1933 р.

Яворська Федосія Михайлівна, 21 р., селянка, липень 1933 р.

ДАОО, ф. Р-8235, свідчення Топальської Олени Михайлівни 1922 р.н.

Яворський Василь Микитович, 73 р., колгоспник, 11.03.1932 р., від серцевої недостатності

ДАОО, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 36, а/з 12.

Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. *Частина І. Редакційна колегія (співголови – М.Д.Сердюк і М.Л.Скорик), автори-упорядники Л.І.Білоусова (керівник), М.Г. Батуріна, А.Є. Бух, О.В. Мартиненко, Г.М. Паніван. – Одеса: Астропринт, 2008.– с. 794, 798, 813.*

Спогади Василя Семеновича Ланового
про роки війни в с. Стримба

Василь Семенович Лановий народився 16 січня 1934 року в Москві

1957 року став актором театру ім. Є.Вахтангова

1980 року отримав Ленінську премію

1985 року присвоєно звання «Народний артист СРСР»

Інтерв'ю з народним артистом СРСР В. С. Лановим записав Дмитро Гордон

Василий Семенович, ваши корни в селе Стримба Кодымского района Одесской области, и вы, вероятно, не понаслышке знаете, что такое голодомор. Разве пострадала?

— Я, если честно, плохо себе представляю, что такое голодомор, потому что был тогда очень маленьким. Вообще-то, не только в Украине, но и в Поволжье, в Западной Сибири и в других регионах России был жуткий голод — так все состыковалось... Разве, скажите, когда такое несчастье поражает страну или область, это случается обязательно по чьему-нибудь злему умыслу? Разве невозможны иногда ситуации, когда три-четыре года подряд оказываются неурожайными? Иными словами, неблагоприятные погодные условия — это тоже чьих-то рук дело?

— Но подождите: я где-то читал, что в вашем родном селе вымерло почти все население...

— Нет, это не так. Я точно знаю, что многие, в первую очередь молодые, здоровые мужики, уезжали в Одессу или в Донецк — моего отца, например, сманил его брат Афоня, который раньше перебрался в Москву: давай, мол, ко мне, у нас на химическом заводе большая нужда в людях. Следом отправилась мать, и мы с младшей сестрой уже родились в столице, так что я не могу подтвердить, что моя семья пострадала от голодомора.

— Нынешние школьники и студенты уже не в курсе, что в советские времена в анкетах значился пункт: «Находились ли вы или ваши родственники на временно оккупированной территории?»...

— Ну, я-то все хорошо помню, поскольку не раз вписывал в эту графу утвердительный ответ... Однажды меня спросили: «Сколько же тебе лет было?». — «Семь» — «Ну и незачем тогда это указывать — кому ты в такие годы был нужен?». Вот и в анкете...

— **Как же вы оказались на оккупированной территории?**

— История любопытная. Все мои родичи с отцовской и материнской стороны были крестьянами — пахали землю, занимались животноводством. На все село было всего три-четыре фамилии: Лановые, Якубенки, Дундуки... Каждое лето из Москвы мы обязательно ездили к бабушкам с дедушками, и вот 20 июня 1941-го года мама отправила нас, троих детей, с проводником: младшей сестре было четыре, мне — семь, старшей — десять... Сама она должна была приехать через пару недель — провести с нами отпуск, и к осени мы бы вместе вернулись домой. 22 июня в четыре утра мы сошли с поезда на станции Абамеликово. Уже светало, и вдруг увидели сотни самолетов — эта армада летела бомбить Одессу.

— **Что вы в тот момент ощутили, о чем подумали?**

— Да ни о чем особенном. Потрясающе красиво было: столько в воздухе цапек...

— **...и так хорошо летят!..**

— ...фантастика! А вот взрослые — это я помню! — мгновенно стали очень серьезными. Нам еще три километра нужно было от Абамеликово топать — и за всю дорогу они не промолвили даже слова. Так началась для меня война. Мамка не приехала ни через месяц, ни через год, ни через два, ни через три...

— **И никакой связи не было?**

— Абсолютный обрыв: родители остались в Москве, мы в селе, они не знали, что с нами, а мы не представляли, что с ними. Слава Богу, дед и бабушка были. Отцовские вскоре один за другим померли, а вот со стороны матери остались в живых — к ним мы и переехали.

Где-то к весне 1943-го — в то время у нас румынские части стояли — я впервые, когда румыны между собой разговаривали, услышал слова «Сталинград» и «Гитлер капут», правда, ничего по малолетству не понял...

— **Чем же вы в селе занимались?**

— Ну как — дед дал мне едва живую клячу и заставил пасти колхозных коров: каждое утро я на ней выезжал, гнал стадо и возвращался обратно. Спустя годы, когда я ловко гарцевал верхом в ролях Павки Корчагина, графа Вронского или генерала Вараввы, меня часто спрашивали: «Где ты этому научился?», и я вспоминал добрым словом ту полудохлую кобылу и дедово напутствие — вслух, правда, его произносить неловко...

— **Перестаньте, здесь все свои...**

— «Ось тобі кобилка, Василю, — сказав: як поїздиш на ній голою сракою без сідла, то й навчишся — потім тобі це згодиться».

— **Как вам жилось в оккупации?**

— Сначала терпимо, но потом, когда в Винницкой области партизаны начали пускать под откос поезда, по округе прокатились карательные операции. Те села, что вблизи от железной дороги, сожгли, пострадали люди, а мы находились достаточно далеко — километрах в пяти. К нам тоже зашла бригада карателей, но наши были уже неподалеку, поэтому они стремглав унесли ноги.

— Это правда, что вас, ребенка, какой-то немец чуть не убил?

— Да. В первое время у нас в хате встал на постой толстый майор: он то и дело показывал фотографии своих троих детей и плакал, а как-то, расчувствовавшись, подарил мне немецкий пояс — дуже гарний пасок, скажу вам, для семирічного хлопчика. Иду вскоре в нем по току, и вдруг рядом немецкая машина притормозила. Один из сидевших позвал: «Ком хер, ком хер!», а когда я подошел, на пояс мой показал: дескать, отдай. Я заупрямился: «Не-е, мне подарили», и тогда он взял автомат и выпустил над моей головой всером семь очередей. Это, конечно, был шок: я долго потом заикался, даже, пардон, мочился.

— Когда вы попали на московскую сцену, в кино, заикание сильно мешало?

— Нет — после того, как мама забрала в Москву, меня достаточно быстро, года за полтора, вылечили. Это было похоже на волшебство. Врач спросила: «Галина Ивановна, ваш сын украинские песни знает? Вот пусть с утра до вечера их и поет». Дело в том, что в украинском очень протяжные, напевные гласные...

...Одессу освободили 10 апреля 1944 года, а через пару недель в село со своей дивизией вошел Ковпак. Я хорошо помнил, как наши отступали: поодиночке брели, раздробленными группками, напуганные. Бог знает как одетые... Ковпаковцы тоже были одеты кто во что горазд — в телогрейках, в немецкой форме, в каких-то рваных штанах, а то и с женскими юбками, намотанными на головах, хотя в конце апреля уже тепло, но было ясно, что это даже не дивизия, а партизанская армия. Два человека несли длинные противотанковые ружья — зрелище потрясающее! Через наше село они направлялись в Абаmeliково, где стоял бронепоезд.

— Почти по Довженко: «партизани в степах України»...

— Ой, а впервые я увидел наших бойцов, коли дід послав до копанки — це така велика труба, звідки тече вода. Набрал я в гладушки (такі плечики) воды и вдруг... Это была весна, прутики еще голые торчали... Смотрю, там, где вода стекает в болото, в кустах сидят люди какие-то, а потом у одного слезло маскировочное покрывало (у разведчиков было такое) и сверкнула звезда. Я обомлел, а этот солдатик заметил меня и палец к губам приложил: «Тс-с-с!».

— Свой, мол!..

— Я тут же рванул к деду: «Там наші прийшли». — «Де?». — «Біля копанки». Він підізвав: «Іди-но сюди» — и со словами: «Трошки там поживи» закрыл меня в подвале на сутки. Понимая, что уже идет наступление, и что удивительно... Когда наши отступали, он стоял у плетня и приговаривал: «Тю-ю... Хана москалям», а потом, когда Красная Армия устремилась на запад, вслух удивлялся: «Тю-ю, ти диви... Хана німцям».

— **Когда в последний раз вы посещали родное село?**

— Году в 1992-м или 93-м, и впечатление осталось катастрофическое. Там тогда не было ничего: ни газа, ни электричества — ощущение, что вернулся в XV век. Солома — главное топливо.

— **Родные места хоть узнали?**

— А почему нет? Я все помню: бабу Бойчиху, большую долину, переходящую в лес, куда гонял гусей, ток, где немец дал над моей головой очередь, — такие вещи на всю жизнь запоминаются...

Витяг газетної статті: Василь Лановий // Бульвар Гордона: Еженедельник Светской хроники. – № 24 (164) – 17 июня 2008.

Додаток №7

Витяг із спогадів О.Писачкіна: «Тридцять днів полону»

Тема «плена» в нашем обществе настолько непопулярна, что люди моего поколения всегда старались ее избегать. В моей фронтовой жизни эпизод пленения имел место. Воспоминаниями об этом я намерен поделиться с читателем.

В окружении

В неравном бою под селом Боссовка Черкасской области 38 стрелковая дивизия в сражении с 70 танками и мотобригадой СС «Валлония» понесла большие потери и вынуждена была отходить. Мой 214-й артполк потерял 86% орудий и тягачей и, имея большие людские потери, отошел в село Кривец. 15 января подразделения нашего полка были вновь атакованы танками и вынуждены были отходить вместе с частями 163 стрелковой дивизии в село Антоновка. Отступление носило панический характер<...>

[27 лютого О.Пісачкін потрапив в полон, а 4 березня 1944 року до концтабору в м.Умані. Під час наступу радянських військ полонених евакуювали на Захід, авт.].

Эвакуация лагеря

<...>7 марта 1944 года утром, на востоке за горизонтом слышался гул орудийных выстрелов. Пленные испытывали радостное возбуждение – приближались наши войска. В лагере на сей момент числилось 8 000 человек. В пожарном порядке построили в 8 колонн по тысяче в каждой. И через определенный интервал, под усиленной охраной и лай собак колонны вывели на марш. Кроме костяка рядовых здесь были майоры, капитаны и другие офицеры. День пасмурный, дождливый, дул холодный, пронизывающий ветер. Не было дня и часа, чтобы меня не терзала мысль о побеге. Бегство из плена было не только мечтой. Это было реальностью для многих, пытавшихся выжить и спастись, для тех, кто бежал под огнем пулеметов, кто недострелянный выбирался из братских могил, штурмовал заграждения из многорядной колючей проволоки под высоким напряжением, зная, что погибнет и погибал. Осуществить побег удавалось лишь некоторым. Одни разбежались на марше из колонн, другие пробивали доски пола увозивших на запад вагонов и прыгали на ходу, были и другие приемы.

За городом уходил широкий путь на запад. Перед отправкой нас не кормили даже баландой из подсолнечного жмыха. Мы еле переставляли ноги по изнурительной дороге. И только по селам украинские женщины толпами встречали нас, бросали кусочки кукурузного, ячменного хлеба и картошку. Пленные набрасывались и вырывали друг у друга. Конвоиры дубинками, выстрелами в воздух и в женщин наводили порядок. Мне, с очками на носу, не приходилось и думать о таком добывании пищи. Я был целеустремлен, напряжен на изучение повадок конвоиров, у которых был закон - пленный, вышедший из колонны на один-два метра, пристреливался без предупреждения. Рано или поздно психика немца ослабнет, он устанет и зазевается – вот во что я верил. Я понимал, что шансов совершить побег в селении больше, чем в открытом поле. Рассчитывая каждый свой шаг, я сберегал силы: на открытой местности старался идти ближе к голове колонны, поскольку здесь движение было равномернее, что позволяло экономить силы. Задних же били дубинками, подгоняли, травили собаками, что изматывало человека. При входе в село я переходил в заднюю часть колонны, где нужно только ждать случая зевка конвоира, чтобы рвануть в укрытие. Я наблюдал, что те, кто в гражданской одежде, убегали чаще. Так, один высокий украинец в жупане шел по правой стороне колонны, а рядом появилась женщина с коромыслом и ведрами с водой. Пленный в мгновение ока переставил себе на плечо ее коромысло и они удалились в хату, словно муж с женой. В другом случае у солдата по краю колонны на пути оказалась мазанка

(амбар из глиняных кирпичей), он бросился в нее и закрыл за собой дверь, конвоиры прохлопали ушами. Каждый день на дорогах оставались убитые.

Однажды в очередной ночлег нас загнали в скотный двор, набивая впритык. Спать пришлось стоя. Такой сон некоторые не выдерживали – умирали. Не поместившихся загнали на чердак и оставили двойной караул. Загоняя пленных на скотный двор, задних расстреливали и травили собаками.

Один пленный солдатик прорыл в соломенной крыше до самого конька нору и думал хорониться. Когда всех построили, конвоир с овчаркой обшарил конюшеник и на чердаке обнаружил беглеца, сбросил ударом на пол, нацелился, но пистолет дал осечку. Несчастный проявил необычайную живость и прыть – в миг затерся среди пленных, искали, но не нашли...

Под вечер колонну стали перегонять по мосту через реку Южный Буг. Здесь совершился групповой побег. В темноте была стрельба, лаяли собаки, под усиленный караул колонну вернули назад на берег, где невольники провели ночь, сидя на сырой холодной земле. На следующую ночь также вплотную втиснули в сарай, мне удалось придвинуться под окно. Я залез на подоконник скотного сарая, левой половиной тела втиснулся в коробку между косяков, а правая висела. Утром мы слышали сердитый рев наших Илов, они сбрасывали смертоносный груз на врага. Что тут случилось, все ликовали, кричали ура! Находившиеся на чердаке пробили потолок и стали в отверстие сбрасывать кукурузные початки. Досталось и мне три или четыре, которые я упрятал под гимнастерку - это был мой продовольственный запас.

Пятые сутки я шел босиком, утопая в грязи. Мои ботинки истрепались и раскисли. 13 марта колонна остановилась в городе Кодыме. Пленников загнали в сарай с высокими стенами. Я затолкал ноги в ворох из проса, где они долго не согревались. Закусили просом и, задремав, я увидел сон, словно наяву, будто мне при выходе из огромного и темного сарая продавец в белом халате дала две булки черного и белого хлеба, а на улице стояла белая корова. Пересказал сон земляку из Ромодановского района, на что тот сказал: «Плохо то, что был черный хлеб, но хорошо тебе будет что-то от белой булки, а что до коровы - так, стало быть, выпал снег». И действительно, когда растворились ворота сарая, кругом было белым-бело от снега.

Нас гнали на запад. Мои ноги были истерзаны. Отчаявшись, я подошел к конвоиру немцу и сказал: «Пан, делай капут». Он ударил меня дубинкой, что подействовало отрезвляюще. Оторвав рукава фуфайки, я привязал их на ноги и продолжал путь. По дороге попала коробка ячменного кофе, которым я на ходу «подкрепился».

Побег из плена

Во второй половине дня вошли в село Крутые. Слева женщины бросали хлеб, картошку и другую пищу, образовалось страшное столпотворение. Конвоиры кинулись с собаками, кого-то застрелили. Людей, хуже скота дравшихся за кусок хлеба, били дубинками. Справа от меня последний конвоир повернулся к местной женщине и стал разговаривать. Я мигом рванул в ложбинку, уходящую на десятки метров в вишневый сад, прополз, не помня себя, прижался к земле, сердце вот-вот вырвется из груди. Колонна ушла, остались мертвые... Не веря своим глазам, я пошел за огороды в поле, ускоряя шаг по снежной равнине, оставляя на снегу широкие грязные следы. Повернувшись назад, испугался: а вдруг погонятся! И, сбросив с ног грязные рукава, прыгая по снегу, обдирая в кровь ноги, бросился в овраг, за которым в километре двигалась другая колонна. Шел по оврагу... В ноге почувствовал острую боль, идти было нельзя. Пополз по-пластунски. Отдыхал и снова полз. На пригорке склона оврага появился виноградник и шалаш, плетённый из прутьев. Здесь я отлежался и по равнине пошел в сторону селения...

Пройдя около километра, оказался в селе Александровка, и в первом крайнем бедном жилище хозяйка топила печь. За столом сидел бледный небритый мужичок в старой солдатской шапке времен Первой мировой войны. Я предстал с босыми, окровавленными ногами. Хозяйка сказала, что у них нет хлеба, муж вернулся из румынского плена с чахоткой. Дала совет зайти к соседу, метрах в ста от их жилища, к Черному Емельяну: «У них есть хлеб и чем покормиться».

В хате Емельяна пожилая женщина встретила меня плачем и причитаниями, увидев мои окровавленные ноги: «Милый ты мий, який ты молодэсенький, шось такэ з тобой зробыли!» Раздела меня, сняла белье, налила из чугуна в таз воды и вымыла как ребенка. Одеда в мужнино нижнее белье и крепко прочесала голову, удивляясь моей живучести. Перевязала голову, положила на лежанку от плиты и объявила сыном, больным тифом. Накрыла жупаном. Я лежал с температурой.

Через село проходили отступающие немецкие войска. Одно отделение остановилось на ночь в хате Черного Емельяна. Постреляли кур, расположились на полу, на койке, на печке. Утром ушли хоронить убитого. Емельян вышел из своего укрытия, предложил мне уходить. Я отправился в село Крутые и там 14 [возможно 24. авг.] марта 1944 года встретил своих.

Відомості

про час окупації та визволення населених пунктів Кодимського району

(1941-1944 роки)

Населений пункт та адмін. підпоряд.	Рік, дата і час		розстріляно (осіб)	знищено будівель	кількість вивезеної окупантами худоби і птиці					матеріальні збитки (тис. крб.)
	окупації	визволення			коней	великої рогатої худоби	вівців	свиней	птиці	
м. Кодима, райцентр	22.07. 1941	23.07. 1944	1107	6	17	209	365	98	3790	дані відсутні
Абомеліково, залізн. станц.	23.07. 1941	24.03. 1944	-	-	-	-	-	-	-	дані відсутні
с. Олександрівка, Олександрівської сільради	23.07. 1941 о 8-й годині	24.03. 1944 о 19-й годині	4	3	9	51	22	8	2110	1 млн. 630.900
с. Олексіївка, Олексіївської с/р	23.07. 1941 о 14-й годині	24.03. 1944 о 8-й годині	4	-	-	190	120	560	2600	2 млн. 778.077.
с. Будеї, Будейської с/р	22.07. 1941	23.03. 1944	12	6	96	269	306	217	-	3 млн. 167.216
х. Будьонний, Слобідської с/р	29.07. 1941 о 15-й годині	30.03. 1944 о 7-й годині	-	7	-	21	12	19	479	537.216
х. Воля, Слобідська с/р	27.07. 1941 о 5-й годині	29.03. 1944 о 2-й годині	-	9	-	19	37	15	550	796.352
с. Волядинка, Волядинської с/р	27.07. 1941 о 16-й годині	30.03. 1944 о 12-й годині	-	5	5	32	40	19	1408	152.900
с. Грабово, Грабовської с/р	23.07. 1941 о 17-й годині	23.03. 1944 о 10-й годині	8	-	9	117	-	56	1230	дані відсутні
Залізничний, селище Кодимської селищної ради	22.07. 1941	23.03. 1944	-	-	-	-	-	-	-	дані відсутні
с. Кирилівка, Тимківської с/р	23.07. 1941	ранком 30.03. 1944	-	-	-	6	-	-	-	дані відсутні
Котовці, селище Котовської с/р	23.07. 1941 о 12-й годині	22.03. 1944 о 8-й годині	-	-	2	120	-	16	-	373.135
с. Крутне, Крутянської с/р	24.07. 1941 о 10-й годині	24.03. 1944 о 10-й годині	-	-	44	200	2008	160	2500	801.592
с. Лабушне, Лабушнянської с/р	23.07. 1941 о 15-й годині	24.03. 1944 о 8-й годині	10	83	30	444	211	795	-	22 млн. 145.105
с. Лисогірка, Лисогірської с/р	23.07. 1941 о 15-й годині	24.03. 1944 о 18-й годині	-	3	96	19	-	25	950	дані відсутні

Мала Слободка,	27.07. 1941	30.03. 1944	10	-	95	110	-	17	1200	дані відсутні
Малослобідської с/р	1941 о 18-й годині	1944 о 10-й годині								
Мацієвського, хутір Малослобідської с/р	27.07. 1941	30.03. 1944	-	-	-	8	-	-	36	дані відсутні
Моїна, хутір Семенівської с/р	25.07. 1941 о 10-й годині	24.03. 1944 о 18-й годині	-	1	8	36	68	40	150	1 млн. 218.455
Петрівка, селище Слобідської с/р	27.07. 1941	30.03. 1944	-	-	-	-	-	-	-	дані відсутні
с. Петрівка, Петрівської с/р	23.07. 1941 о 16-й годині	24.03. 1944 о 17-й годині	-	-	-	72	600	280	160	7 млн. 849.312
с. Писарівка, Писарівської с/р	22.07. 1941	23.03. 1944	38	3	3	196	103	50	460	дані відсутні
Правда, Слобідської с/р	27.07. 1941 о 13-й годині	29.03. 1944 о 6-й годині	-	6	6	26	36	22	726	318.937
с. Семенівка, Семенівської с/р	25.07. 1941 о 9-й годині	24.03. 1944 о 18-й годині	3	1	5	176	700	250	-	353.500
с. Сербі, Сербської с/р	22.07. 1941 о 10-й годині	23.03. 1944 о 5-й годині	9	-	-	86	39	-	1500	1 млн. 956.182
Слободка, селище Слобідської с/р	27.07. 1941 о 14-й годині	30.03. 1944 о 8-й годині	-	3	75	135	56	70	1750	2 млн. 549.156
с. Смолянка Смолянської с/р	23.07. 1941 о 17-й годині	23.03. 1944 о 10-й годині	4	-	9	135	-	28	-	801.091
с. Стримба, Стримської с/р	23.07. 1941 о 18-й годині	24.03. 1944 о 8-й годині	-	-	2	30	74	19	750	1 млн. 010.500
с. Тимкове, Тимківської с/р	23.07. 1941 о 5-й годині	30.03. 1944 о 10-й годині	-	1	-	-	-	-	-	1 млн. 503.611
Федорівка, селище Лисогірської с/р	23.07. 1941 о 21-й годині	30.03. 1944	16	-	5	-	10	350	-	12.500
Цегельне, селище Лисогірської с/р	23.07. 1941	24.03. 1944	-	-	-	-	-	-	-	дані відсутні
Шовкорадгосп, Слобідської с/р	27.07. 1941	30.03. 1944	-	-	-	-	-	-	-	дані відсутні
с. Шершенці, Шершенецької с/р	24.07. 1941 о 8-й годині	24.03. 1944	17	9	1	115	169	28	-	2 млн. 930.119

Супрун П.В., Портной И.Л. Хронологический справочник о временной оккупации немецко-румынскими захватчиками населенных пунктов Одесской области и освобождении их Советской Армией (1941-1944): Кодымский район. – Т.1. – Одесса: Архивный отдел УМВД по Одесской области, 1949. – С.151-157.

ЗМІСТ

Вступне слово (В.В.Маньківський)	3
Від авторів	4
Розділ I. СТОРІНКИ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЮ	5
1.1. Археологічне минуле та середньовіччя	15
1.2. Кодимське порубіжжя	18
1.3. Крутянський ключ	48
1.4. Князі Абаменік	75
1.5. Пореформений період	95
Розділ II. РОЗВИТОК КРАЮ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	104
2.1. Роки революцій та громадянської війни	104
2.2. Період НЕПу та колгоспне будівництво	125
2.3. Голодомор 1932-1933 років	144
2.4. Репресії 1930-х років	151
2.5. Напередодні війни	157
Розділ III. РОКИ ВИПРОБУВАННЯ	159
3.1. Війна	159
3.2. Роки окупації	169
3.3. Визволення	175
Додатки	184

ББК 63.3(4Укр-4Оде-2Од) 6-7
А180
УДК 94(477.74-21) «XVIII/XX». 304.4

Історико-краєзнавче видання

С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір.

**КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ:
нарис з історії Кодимського району**

Літературний редактор – Полтавчук В.Г.

Підписано до друку 21.03.2010 р.
Формат 60х84/8. Гарнітура Times.
Папір офсет. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 31,15. Зам. 1621.
Наклад 700 прим.

Видавництво КП ОМД
(свід. ДК № 774 від 17.01.2002 р.)
Надруковано в КП «Одеська міська друкарня»
65012, Одеса, вул. Пантелеймонівська, 17

